

ILLÉS LÁSZLÓ

Az írott szó küldetése

VÁLOGATOTT TANULMÁNYOK ÉS KRITIKÁK

BUDAPEST

**Sorozatszerkesztő:
SIMOR ANDRÁS**

© Illés László, 2010

Illés László irodalmi tanulmányaiban és publicisztikájában érzelmileg is fölkavaró módon küzd valami olyanféle baloldali eszmény fölmutatásáért, amely még azok számára is imponáló (és talán vonzó) lehet, akik számára a baloldaliság nem eleve adott, vagy éppenséggel vállalhatatlan kategória.

Ez az a fajta baloldaliság, amelynek van erkölcsi alapja és gondolati muníciója is

ahhoz, hogy teljes vértezetben álljon ki a szociális eszme védelmében. Illés László arról beszél, hogy „...egy szociálisan szolidáris társadalom képzetének széthullásával mind az életvitelben, mind a kultúrában újra alulra kerülnek azok, akik ezer éven át a társadalmi piramis alján helyezkedtek el, akik közül én is származtam, akiknek az életét megéltem!”

Illés László thermopülei habitusa ismét arra emlékezteti az embert, hogy a baloldal egyszermind a szív felőli oldal is.

(Nyerges András: *Egy keresztészvitéz a baloldaltól*. In: Könyvhét, 2000 február.)

Letölthető:

[\[PDF formátumban \]](#) [\[EPUB formátumban \]](#)

Az írott szó küldetése

Fél évszázad írásaiból közöl válogatást ez a kis gyűjtemény. A szocialista eszmevilággal összeforrott szerző visszatekintve e hosszú útra, megállapítani véli: az irodalmári és közéleti elkötelezettség végigűzte fél Európán, közben megvallotta magyar, német, orosz és más írástudók világértelmezését, az 1920-30-as évek kataklizmáiról tanúskodó híradásokat, az ún. proletáriródalom hősi és reménytelen erőfeszítéseit, a realista és modern avantgardista művészi világlátás viaskodását, az emigrációk antifasiszta küzdelmeinek dokumentumait, a fasizmus alól felszabadult Európa megújult reményeit; megélte a világforradalomnak elkötelezettek hitét, a tragédiákat és a bűnökről szóló megrázó híradásokat, megélte a szocializmus államrezonjainak összeomlását; – és mégis mindezek ellenére soha nem ingott meg hite abban, hogy az elnyomottak, a megalázottak, a kizsákmányoltak felemelhetik fejüket, s hogy az értük folytatott küzdelem örök, és telítve van a humanitás, az embertársi szolidaritás szellemével, egy emberarcú szocializmus megvalósításának történelmi küldetéstudatával.

Erről vallanak – áttételesen – e félévszázad alatt született gondolatfoszlányok, az írott szó küldetésébe vetett hit dokumentumai. Úgy vélem: a szép szó hivatása a felvilágosítás, a tudatok megfényesítése, és a bizakodás megacélozása. Örülnék, ha az olvasó ezt a történelmi tapasztalatot merítené írásaimból.

Georg Trakl, a pusztulás lírikusa

Georg Trakl: Válogatott versek
(Magvető Könyvkiadó, Bp. 1959)

Georg Trakl nevét alig ismeri a mai magyar olvasóközönség. Az elmúlt évtizedekben csupán egy-két költőnk lelt különös lírájában rokon ízeket, hangulatokat. Trakl első magyar felfedezője Komlós Aladár volt, aki a Kurt Pinthus szerkesztette *Menschheitsdämmerung*-ból (1920) ismerte meg; ő írta róla az első tanulmányokat is csehszlovákiai és erdélyi lapokba. Szerb Antal szintén e híres expresszionista antológiában fedezte fel Traklt. Radnóti, Jékely, Szabó Lőrinc s mások ízlelgették a különös költői világot, de igazi kultusza nem született a 30-as években; csupán 1945 után fordult hozzá ihlető inspirációért egynéhány költő, aki a tiszta esztétikum bűvöletében élt. A húsz-harmincas évek fordítói, irodalomtörténészei még nem azt keresték Traklban, amit a mai kor. A két háború közti időben ők elsősorban a bánat és a fájdalom hangjaira, a harmónia és emberség utáni trakli vágyakra rezonáltak. Erről ír Komlós és Szerb Antal is, s a bukolikus békesség és a csendes derű ízeit keresi benne Szabó Lőrinc és Radnóti Miklós egyaránt. E műfordítók és irodalmárok azonban még nem kalandoztak messzire, olyan tájakra, ahol már a reménytelenség otthonos e lírában

Most hát végre megszólalt magyar nyelven a köteteimmel ellentétben minden lényeges, érett kori verse, hogy bevonuljon a hazai szellemiségbe. Bizonytal lesznek, akik minden költők legjobbjai közé sorolják; de sokan fogják nyugtalan szomorúsággal olvasni e költeményeket. A közel háromszézes kiadás nem sokkal azután látott napvilágot, amidőn prózaíró szellemi rokona, Franz Kafka is megjelent a magyar könyvpiacra és a folyóiratok, lapok kritikái rovatában. Georg Trakl nevét nem kellett poros almanachokból, lapokból kibányászni. Kafkához hasonlóan a második világháború után a nyugati világban reneszánszát éli, sőt, igazából csak a háború befejezése után vált közismertté, holott az első világháború kezdetén pusztult el Galíciában. 1952-ben díjat alapítottak tiszteletére. Ausztriától, szűkebb hazájától Amerikáig tanulmányok, doktori disszertációk serege értelmezi, magyarázza és homályosítja el életművének igazi jelentőségét. A pusztulás, az éjbe omló homály, ember-alatti riadalmak és leírhatatlan félelmek költője volt, s érthető, ha már 1944-ben arról ír H. Schumacher a *Neue Zürcher Zeitung*-ban, hogy milyen indítékokat adhat Trakl a modern lírikusok nemzedékének. Trakl a századelő világának későbbi korok borzalmait is démonikusan megérező fia volt, az elemeire hulló, értelmetlenné váló korabeli élet minden visszás életérzésének zseniális megszólaltatója. Ő maga szinte saját testében-lelkében mazochista kéjjel élte és szenvedte végig az emberiség általa vélt pusztulásba rohanásának kálváriáját. S jellemző, hogy a polgári kritika, midőn költészetét a kor

reprezentatív művévé deklarálja, ugyanakkor arra törekszik, hogy elterelje a figyelmet a Trakl művészetéből logikusan származó konzekvenciák levonásáról, s életművét egy zseniális örült öntörvényű víziójaként értelmezze. Bizonyos, hogy Trakl egyéni életének eseményei, ha nem is különlegesek, de nem közönségesek. 1887-ben született, Salzburgban. Apja egy Württembergből Magyarországra került család sarja volt, aki Salzburgban vaskereskedést nyitott. Második feleségétől született negyedik gyermekként Georg fia, aki gyenge középiskolai előmenetel után Salzburgban, majd Bécsben gyógyszerészetet tanult. Innsbruckban katonáskodott, néhány sikertelen bécsi elhelyezkedési kísérlet után itt lett a helyőrségi kórházban beosztott gyógyszerész. Itt ismerte meg mindvégig hűséges barátját és támaszát, Ludwig von Fickert, aki a tiroli szellemi életben és az expresszionista irodalom kibontakozásában is jelentős szerepet játszó *Der Brenner* című folyóiratot szerkesztette. Érett versei kivétel nélkül itt jelentek meg. A lap Nietzsche, Lao-cse, Kierkegaard szellemében íródott. A Brenner köréhez tartoztak, vagy szorosabb kapcsolatban álltak vele olyan egyéniségek, mint Däubler, Kokoschka, F. Werfel, Kari Kraus stb. 1914 őszén Trakl bevonult, és a galíciai frontra került. Itt csupán beteljesült előtte mindaz a szörnyűség, amit érzékeny idegzetével mindaddig felfogott. Irtózott Béctől, sőt, a kissé vidékies Innsbruckot is „brutális és közönséges” városnak tartotta, csupán az Inn folyón túl épült kis Mühlauban érezte jól magát. A világtól, a valóságtól való félelme és irtózása fokozatosan elhatalmasodott rajta. Ismerősei elmondják visszaemlékezéseikben, hogy amikor mint gyógyszerésznek a vevőket kellett kiszolgálnia, oly félelem vett rajta erőt, hogy egy délelőtt hat inget cserélt a verejtékezés miatt. Amikor egy alkalommal a bankba kellett mennie, hogy pénzküldeményt vegyen át, páni félelem és nyugtalanság fogta el, alig tudták lecsillapítani. Hihetetlen mennyiségű alkoholt fogyasztott, de mindig józan maradt, mámort csupán a nagy mennyiségben és rendszeresen szedett mérgek okoztak neki. Mindezeknek a tudatában mi sem volna könnyebb és igaztalanabb, hogy amiként nem egy méltatója teszi, ahelyett, hogy a rendkívül bonyolult és különös idegállapotú költő tudatában tükröződő valóság mivoltát kutatnánk, ezt az egész költészetet egy örült víziójának fognók el. Bizonyos, hogy Trakl költészete nem tűri a felületes közeledést; ha azonban elmélyült együttéléssel értjük meg e különös színhang és jelképrendszer belső világát akkor viszonylagos biztonsággal tájékozódhatunk, s mind felismerhetőbbé válnak a való világ, a valóságos emberi-költői sérelmek különös aspektusban felvillanó árnyai. Trakl költészete a háború előérzetében fogant, ha telítve van misztikummal és örülettel, úgy ez a vonás nem egyéb, mint hűséges híradás a körülötte folyó életről. Grodeknél, amelyről utolsó versét írta, minden addiginál bizonyosabbá vált előtte életérzésének jogosultsága. Mint szanitéc, egymaga kilencven súlyos sebesült ellátását kapta feladatul; nem tudott segíteni, egy sebesült a szeme láttára lőtte föbe magát, s kint a csűr előtt akasztófák álltak sorban, amelyeken a szél a helyi rutén lakosságból felakasztott embereket lóbálta. Nem sokkal ezután öngyilkosságot kísérelt meg, majd attól való félelmében, hogy az ellenséggel szemben tanúsított egykedvűsége miatt kivégzik, a krakkói idegklinikán szándékosan-e, akaratlanul-e kokainnal megmérgezte magát.

Az osztrák-német irodalmon belül külön hely illeti meg Traklt. Meg lehet jósolni, hogy hovatovább kiemelkedik a késői szimbolizmus, a korai expresszionizmus képviselőinek népes sorából, s mint sok jelentős áramlat nem egyedülálló, de különös tisztaságú egybefoglalója, minden epigonizmustól ment összegezője, a George, Hofmannsthal, Rilke „szentháromság” mellett foglal majd helyet. A naturalizmus megfelelőjeként és visszahatásaként is felfogható szimbolizmus adottsága éppúgy felfedezhető korai ciklusain, mint a Nietzsche majd George által inspirált kemény formai fegyelem hatása. Rilkéhez köti az, hogy sohasem ment el a georgei középkorkultusz misztikus hidegségéig és később veszélyessé vált hőskultuszáig, hanem

robbanékony, ingerült kitörésekre hajlamos természetének lényeges eleme maradt a harmónia, a békesség, a szeretet utáni vágy is. Hofmannsthal széthulló képeihez hasonlóan ő is apró mozaikokból rakta össze költeményeit, mert nem láthatott egységet és rendet. Dauthendey színérzékenysége, Georg Heymnek az elgépiesedő nagyváros elleni gyűlölete éppúgy sajátja volt, mint Stadler irtózása a Balkánon már bontakozó háborútól. Lelki rokona volt F. Werfelnek is, aki oly sokat panaszkodott a kor brutalitása miatt, s oly olthatatlanul vágyakozott egy paradicsomi jövőre új embere után. Késői korszaka pedig, amely műfajában is egyre inkább expresszív képáradássá alakul, minden ködbe burkolást eloszlató világossággal bizonyítja meg, hogy mi fáj ennek a hasonlíthatatlanul érzékeny költőnek, hogy mennyire mélyen megrázta az emberi nyomorúság, a külvárosok reménytelennek látszó világa, a rideg körengteteg-nagyvárosban zajló kalmárszellem neki oly idegen zűrzavara. Tanulságosan hasonlíthatja össze a magyar olvasó József Attila külvárosokról szóló vereseinek meleg optimizmusát Trakl riadt, reménytelen látomásaival. S ez az összehasonlítás egyben azt is megmutatja, hogy a harmóniára és szeretetre vágyó Trakl költészetét mi teszi mégis minden szépsége mellett is a romlás szivárványszíneiben pompázó virágcsokrává.

A kötetet bevezető előszó Halász Előd munkája, virtuóz gondolatisággal bontja ki Trakl költői művének benső vázát. Halász bizonyos értelemben belülről világítja át ezt az életművet, s éppen ezért – bár világosan kijelöli Trakl költészetének helyét a polgári művészetben belül – az életmű elemzésénél sokkal inkább általánosságban kíséri a jelképek és látomások rendszerét, semhogy teljes összefüggésében felsejlene a család, a nemzetség, majd az emberi faj pusztulásának, a reménytelen megváltás vágyának, a trakli költészet konkrét tartalmának, elemeinek és a társadalmi valóságnak szoros kapcsolata.

Ennek konkrétabb elemzése azért lett volna fontos, mert mint említettük, a Trakl költészetét elemző némely esztéták mindent megkísérelnek, hogy elhomályosítsák a trakli életmű és a pusztuló tőkés világ, a polgári életforma szerves kapcsolatát, valóságos összefüggéseit; s valami tértől, időtől független, *általános érvényű* törvénnyé stilizálják a modern ember rettegését, pusztulásérzetét. Werner Meyknecht a keresztényi bűnbeesés golgotajárását véli Trakl alapvető élményének, Theed Spoerri pedig egyenesen a vérfertőzés büntudatának emésztő örületté, szkizofrén hasadássá magasodó misztikumával operál. Nem egy hasonló elmélet még Emil Barthra megy vissza, aki a szláv „vérörökség” tüneteit kereste nála, vagy a barnainges irodalomtörténészre, Walter Lindenre, aki a germán népközösség és a talaj misztikus egységének visszataszító emlékű elméletei nevében irtózott a szétszakítottság és a barbárság elől örületbe menekült költőtől. De nem kevésbé tévesek az olyan nézetek, mint Clemens Heselhausé vagy Walter Höllereré, akik a világ áttekinthetetlenségének, az emberi nyomorúság megoldhatatlanságának problémájáról filozofálva, örökérvényesítik a trakli tragédia végső kicsengését. Természetesen sokan vannak olyanok is, akik csupán a formai, nyelvi bravúrban látják e költészet értelmét, úgyhogy az irodalmi hitvallóktól a vallásos rétegeken át az egzisztenciál-filozófusokig sokan esküsznek ma Trakl nevére.

Ugyanakkor a Trakl költeményeiben megnyilvánuló mélységes levertséget, bánatot, az embertelenné váló világból való menekülést nem tagadják, nem is tagadhatják, de – s itt válik érthetővé a polgári társadalom esztéta védelmezőinek különös attitűdje – mindezt arra használják fel, hogy megingassák az embernek a megromlott társadalom újjászületésébe vetett hitét. Még a sok kérdésben tiszta ítéletű irodalmár is, mint a svájci Hannsjakob Kaufmann, azzal zárja Traklról szóló tanulmányát, hogy a Trakl által meg nem talált „új értelem” még ma sincs sehol. „Aki olyan új értelem keresésére adja a fejét – írja amely eme jelenvaló világ fölé magasodik, az vagy a Semmihez jut, vagy patetikusan áztatja magát, hogy új értelmet talál.”

Ezek az elméletek nem azért születtek, hogy a trakli világ értelmetlenségének adekvát művészi képét lefordítsák az emberi értelem nyelvére; hogy e végső soron – minden képcsillóság és ritmusmuzsika ellenére – monoton egyhangúságú fájdalmat, az elpusztított harmonikus ember zokogását és riadt félelmét nevének nevezzék, hanem azon fáradoznak, hogy a pusztulásba rohanó világ trakli vízióját egyetemes érvényű igazsággá általánosítsák. Pedig a trakli költészet is, mint minden művészet, az evilági valóságban gyökeredzik, s abból érthető.

Itt nincs helyünk e kapcsolat részletes elemzésére; ezért engedtessek meg, hogy csupán egy momentumra hívjuk fel a figyelmet. Traklnak a tőkés civilizációhoz való viszonyáról van szó. Trakl mániákusan, de a józanok logikájával gyűlölte a városi bérrabszolgaságot. S akik megbotránkoznak eme egyszerű kijelentés hallatára, olvassák el még egyszer a számtalan más, képszerűbb és elvontabb atmoszférájú költemény mellett a már címében is jellegzetes *Pokoltornác*-ot. Így panaszkodik ott Trakl;

*...Fekete könnyeket izzad e kor,
Kárhozatot, hisz az álmodozó szívét
Alkonyi bíborral el-elönti
A füstkoszorúzza városi bánat.
...Csendben morajlik a kőfalú tenger;
Árvaház kertje, kórházi homály,*

.....

*Almatag buknak a mélyből s hullnak az árnyba
Rothadó emberi lények,
És a feketéllő kapukból
Hús homlokú angyalok lépnek elő;
Kék az anyák halálsikolya...
...Gördül a földi végtelen kín,
A hús szobákba oktalan
Korhad a bútor, csontra soványult
Ujjal a romlott gyermekkor átnyúl
A kékbe meséért.
Ajtókon, ládán, rág zsíros patkány.
Egy szív
Dermed a hószagú csendbe.
Vérvörös átkot visszhangoz zengve
A rothatag árnyban az éhség;
A hazugság fekete kardjai pengnek,
Mintha egy ércapu döngve csapódna.*

(*Pokoltornác*– András László ford.)

Elsősorban ebben az érzésben gyökereznek a trakli víziók, innen érthetőek félelmei a „nagyvárosok örületétől” az „ezüst álarc mögül kikacsintó Gonosz lelkétől”, a „bíborvörös ragálytól”. Az éjszaka kékesen izzó sugara fordul egyik versében a város felé, ahol „hidegen s gonoszul él egy rotható emberi faj, patyolatszín unokáinak sötét jövődőt készítve elő”. Kevésbé romantikus ez az „antikapitalizmus”, mint amennyire félelmetes. Falusi léghört lehelő vagy a békésnek hitt emberi ösközösség idejéről vagy a középkor világáról szóló verseiben is ott vibrálnak a rémek, ijedelmek, nincs menekvés számára a pásztorok szelíd világában sem. Ezért él benne a végtelenbe

elomlás rajongó vágya, a „más boldogabb hazába szárnyaló” madárrajok mindig visszatérő emlékképe. De nem áltatta magát, úgy érezte, hogy „...az aranyos palló, Széttörve a mélység Havában!”, úgy érezte, hogy nincs segítség.

*Az Ember arany képmása elmerül
Az örökkévalóság jeges hullámaiban.*

(Panasz– Szomráky Sándor ford.)

Meg nem értett, magányosan szenvedő Kaspar Hauserként hitte, hogy velejében beteg, lázas e kor, amelyben:

*Halkan csorog a nyíló áradat
És a nemlét békéjét hordja szét.*

(Vidám tavasz– Vidor Miklós ford.)

S még csak azt sem lehet mondani, hogy e magamegadás vala mi fáradt elernyedés lett volna. Ismerősei szerint testében is atletikus-erőtéljes fiatalember volt, heves, agresszív kirobbanásokkal, de ugyanakkor ez egyszerű emberekkel szemben valami mélységes szelídséggel.

Zivatar című verse tanúja annak a küzdelemnek, amelyet a harmóniát lelkében elpusztító félelem ellen vívott.

*„Félelem, te fekete mérges kígyó,
halj meg a kövek között!
Akkor majd lezuhan
a könnyek vad áradata,
vihar-könyörület,
köröskörül fenyegető mennydörgésben
zengenek a havas csúcsok.
Tisztító tűz
Járja át a szétszaggatott éjszakát.”*

(*Zivatar*– Hajnal Gábor ford.)

De a félelem elleni erőfeszítései gyengébbeknek bizonyultak, mint amilyen erős a pusztulásba vetett hite volt. Almaiban fehér madarakat látott felröppenni a leomló acélvárosok fölé, a „kőbe épített büszke városok, s a pusztuló népek” felett pedig „Vörhenyes iszonyú esti láng” lobogott „vészterhes felhőtornyokon”. A *Napnyugati dal* látomásaiban már a „pusztulás keserű órája” villan fel előtte.

Két világháború szörnyűségei igazolták Trakl vízióinak és rettegő félelmének jogosultságát. Ez a békés szeretetre, nyugalmas harmóniára vágyó, megrázó sorsú költő nem tudta meglátni, felismerni még azokat az erőket, amelyek a régi világon „halálittasan keresztülzuhanó, felizzó forgószél” ellenében képesek útját állni „az aranyló lángoknak”, és képesek megteremteni a vágyott harmóniát.

(*Nagyvilág*, 1959. 12. sz.)

Költői utópia és történetfilozófiai messianizmus [1]

Kassák és Lukács Bécsben, az 1920-as évek elején

Felmerül a kérdés: összehasonlítható-e a költői világkép valamely történetfilozófiai világlátással? Valószínűleg lehetséges ez a művelet, különösen akkor, ha a költészet mélyrégióiban hasonló indítékok munkálnak, mint a filozófiai rendszerben. Feltételezésünk talán beigazolódhat, ha két olyan személyiséget veszünk közelebből szemügyre, mint Kassák Lajos, a magyar avantgárd kiemelkedő költője, és Lukács György, a filozófus. Munkásságuknak csupán egy rövid, bár döntő fázisára szorítkoznánk az alábbiakban, arra a szűk évtizedre, amelyet mindketten az első világháború utáni hazai konvulziók után és nyomán a bécsi emigrációban töltöttek. A végbement történelmi katasztrófák után, a nyugtalan Bécs számukra a „béke szigete” volt, ahol mérleget készíthettek, természetesen a maguk módján. A bécsi tartózkodás minden esetre lényeges fázissá vált további pályafutásuk szempontjából.

Kassák Bécsben is tovább folytatott Ma című lapjával olyan messzire sugárzó szellemi műhelyt teremtett, amellyel a magyar avantgárd kísérleteket egy széles európai áramlat produkciójával szembeállította. Lukács viszont arra tett kísérletet, hogy – Dosztojevskij-tanulmányai és *A regény elmélete* kidolgozása után – jövő elméleti munkásságának a gyakorlattal párhuzamosan futó történetfilozófiai alapzatát építse ki.

Nyilvánvalóan nem lehetséges – nem is ez a célunk –, hogy egy tömör áttekintésben felvázoljuk Kassák avantgárd költészetének teljes spektrumát, vagy akárcsak jelzésszerűen utaljunk a lukácsi életmű egészének jellegzetességeire. Sokkal inkább arra korlátozódunk, hogy a jelzett időszakban a két szellemi jelenség egymáshoz való funkcionális viszonyát, a kétféle világkép azonosságait és lényegi eltéréseit vegyük szemügyre.

Abból kell kiindulnunk, hogy a művészi és filozófiai gondolkodás folyamatai mélyén lényegében ugyanaz a törvényszerűség működik, amely összeköti egymással a modernet, az avantgárdot és a politikailag színezett filozófiát (noha esetenként negatív dialektikát). Azaz az emberi személyiség megingott integritásának ügye a huszadik században az az ügy, amely az első világháború kataklizmájától kezdve, forradalmakon és ellenforradalmakon, a különféle totalitarizmusok szörnyűségein át annyiszor került veszélybe és látszott alámerülni. A kezdeti konvulziók valósága és a későbbi történések bujkáló előérzete munkál már a húszas évek elejének történéseiben, és jelenik meg sajátos megfogalmazásban és „megoldási” javaslatokkal a költőnél és a filozófusnál.

Szemlélődésünk során egyre nyilvánvalóbb lesz a két világkép fokozódó divergenciája, hogy aztán a széttartó vonalak – meglepő módon – egy adott késői

ponton újra metsszék egymást. (Elöljáró szavaimból bizonytalannal az is kitetszett, hogy az elemzés módszertana nem tisztán poétikai, illetve szakfilozófiai természetű, hanem sokban a történelmi megközelítés útján jár. Annak tudatában tesszük ezt, hogy manapság némelyek az irodalomtörténelmi megközelítést a „módszer agóniájaként” jelölik meg.)

Nem kell túl nagy bátorság ahhoz, hogy megállapítsuk: a múlt századvég óta egyre gyorsabb ütemű és az egész emberi egzisztenciát befolyásoló technikai civilizáció fejlődése mellett az 1871-ben és 1905-ben feltört társadalmi konfrontációk is lényeges hatást gyakoroltak a művészi világlátásra. Naivitás lenne azt képzelni, hogy az első világháborúban provokált és az addigi világtörténelemben példa nélkül álló ember-telenség, összes kulturális és szociális következményével együtt hatástalan maradt volna az avantgárd öntörvényű művésziességére. A filozófus radikális fordulatot végrehajtó világképére sem maradt hatástalan, sőt ez a fordulat éppen ebben a hatásban gyökeredzett. A háborút követően lejátszódott oroszországi történelmi kísérlet pedig már előkészületi fázisában, sőt utána is legalább egy évtizedig, éppen a szóban forgó húszas években, mágnesként vonzott magához irodalmi irányzatokat és jeles alkotókat a kassáki avantgárd iskolából is. A hegeli szellemben mindörökké etablirozott polgári világrend ingott meg ekkor egy pillanatra, noha ez a „történelmi pillanat” mint alternatíva még hét évtizedig tartott az időben, s még egészen nem zárult le ma sem. Az európai s benne a magyar avantgárd mélyén és nyelvi átstrukturálódásában – vélelmem szerint – más fontos faktorok mellett ott munkál a két világ – egy valóságos és egy filozófiailag lehetségesnek vélt kísérleti világ – neuralgikus egymásnak feszülése.

Ez a problematika megjelenik Kassák avantgárd költészetében is. Munkásságának szinte valamennyi kutatója megegyezik abban, hogy a magyar avantgárd világlátás döntő indítéka az a tudati és pszichikai megrázkódtatás volt, amelyet az első világháború kataklizmája váltott ki, s amelynek már előérzete is ott munkált az érzékeny művésztudatokban. A tagadás a történések és az azokat előidéző struktúra ellen irányult, de magában foglalta a hagyományos költői nyelv elleni lázadást is, mivel ez már nem tudta egyenértékűen kifejezni az ember viszonyát a megingott világrendhez. Kassák avantgárd költőhöz illően radikális módon, perspektivikusan és egyértelműen jelölte meg akkor a kibontakozás irányát, s ezt az *egyértelműséget* az avantgárd funkcionalitása egyik igen lényeges jellemzőjének tarthatjuk

Egy programadó előadásban, még Budapesten, a konvulzív események közepette nyilatkozta Kassák: „A kapitalisztikus termelési rend csődjével együtt a mai ember erkölcsi csődje is bekövetkezett. [...] az ésszerű és valóban praktikus munka csakis a mai anarchiába vesztett társadalom lerombolásával és a munka jogain épült szocialista társadalom felépítésével indulhat meg.” [2] Nem kétséges, hogy Kassák és eszmetársai akkori létszemlélete a fennálló világrend diagnózisát illetően in concreto messzemenően indokolt volt, de ugyanígy nem kétséges, hogy a történelmi perspektíva felrajzolásában megnyilatkozó naiv messianizmust nem igazolta a jövő. Az első világháború és a polgárháborúk csataterein dülő tömegmészárlás még nem tette lehetetlenné a költészet születését, még fellángolt a rajongó hit a megtisztult ÚJ EMBER-ben; a víziók még elvontságukban is emberszabásúak voltak, és gazdag emocionalitás színezte át őket.

Mindezekben Kassák eléggé autentikus tanú, mégis – hogy tézisünket a költői utópiák valódi forrásairól szélesebb körűen hitelesítsük –, hallgassuk meg egy másik jelentős, Bécsset járt magyar avantgárd költőt, Déry Tibort, aki alig pár évvel később is még ezt írta egy poémájában: „Ez az az óra, ez az óra, a lázadás órája. Ezekkel a kenyértelen és vértelen kezekkel, ebben a sötétségben, mely sűrűbb, mint a vér, az utolsó óra harangütései alatt, lázadjunk fel a valóság ellen, mely gonoszabb és bizonytalanabb lett már számunkra, mint az istenek pokla. Mit veszíthetünk el mi, akik a leg-

szegényebbek vagyunk? Akiknek lázálmunk is igazabbak, tébolyunk ingoványai is szilárdabbak már, mint az ő adamanttengely körül forgó bolygójuk vastag kérge! Ez a valóság nekünk nem kell, ez a mereven néző szemgolyó, amelynek tükrében megfagyott a boldogtalanság tája, vakuljon meg. A táj mögött másik táj, a valóság mögött másik valóság húzódik meg ugrásra készen, mint egy hályog mögött, és kopogjunk és szűrjünk és kiabáljunk, míg felfakad és meg nem találjuk elsüllyedt otthonunkat. Ébredjete fel!” [3]

Nem csupán magyar specifikum az ilyen típusú avantgárd világlátás, hanem legalábbis-közép-európai. Elég talán bizonyítékul a német expresszionizmus hú krónikását, Kurt Pinthust megidézni, aki a *Menschheitsdämmerung* című antológia előszavában ezt mondotta: „így hát ez a költészet, mint ahogy néhányan programadói közül is követelték [...] politikai költészet, mert témája a vele egyidőben élő emberiség, amelyre panaszt emel, amelyet elátkoz, kigúnyol, megsemmisít, mialatt iszonyú kitörésekkel keresi a jövőndő változások lehetőségeit. De csak így lehet a költészet egyben művészet is; a legjobb és legszenvedélyesebb költők nem az emberiség külső formái ellen hadakoznak, hanem az eltorzított, meggyötört, tévútra vezetett ember állapota ellen.” [4]

Azt hiszem, nem tévedünk, ha ugyanezekben az impulzusokban véljük felfedezni a magyar avantgárd legjelentősebb áramlatának szellemi indítékait. Az akkori világrend szégyenletes morális csődje a liberalizmus válságához vezetett a század első harmadában, teoretikusok és művészek is önvizsgálatra és válaszütra kényszerültek. Lukács György, az idealista filozófus ekkoriban átmenetileg a politikai pályát választotta. Kassáktól, a művésztől távol állt ez a szerepkör. Következetesen ment a maga művészi útján, a „szellem abszolút tisztaságát” hirdette; arra hívta fel az avantgárd művészeket, hogy – úgymond – „az élet maximum-pluszát énekeljük bornak és kenyérnek a dolgozó tömegek lelkébe.” Ennek a szándéknak feleltek meg aktivista vezéreszméi, a „kollektív individuum” és a „végtelenbe derülő ember” képzete. „Mert minden pártpolitikán, nemzeti, faji ideológián túl a soha be nem érhető végcél felé indítottuk el harcunkat az emberért, akiben a világ képe él” – nyilatkozta Kassák. [5]

Minden további nélkül belátható, hogy efféle maximákkal nem azonosulhatott a proletárdiktatúra elvárásaival 1919-ben, sem a baloldali extrémizmus követelményeivel a bécsi politikai emigráció köreiből. Aktivizmusa, expresszionista forma-rendszere és különösen az individuum integritásának végsőig menő védelme, tézise a „spontán és végtelen forradalmi életvitelről” provokálták a népbiztos Kun Bélát arra a megsemmisítőnek szánt ítéletre, amelyben ő a Ma, azaz Kassákék költészetét nemes egyszerűséggel „a burzsoá dekadencia” termékének minősítette. [6]

Jelképes volt az az összeütközés, amely a korszerű művészet és a szélső baloldali munkásmozgalom elválásának nyitánya lett, legalábbis a magyar térfélen. A kétféle „világmegváltó” mozgalmat paradox módon parallel útra terelte, és egyúttal konfrontálta a történelmi szituáció. A résztvevők számára ekkor még természetesen sokban rejtve maradtak a világképük és eszmerendszereik mélyén rejlő s a jövő felé meghosszabbítható mozzanatok, de – visszatekintve a mából – meglepő érzékletességgel jelennek meg már ekkor a jövőndő paradigmikus jelei. Aki úgy véli, hogy az azonosulás és az egyidejű távolságtartás dilemmájában vergődő avantgárd is „bűnbe esett”, amikor az EMBER megváltásának evilági módozatait ő is a saját ügyévé tette, az könnyen felfedezheti eszméi és eljárásmodjái közt a voluntarizmust, a világmegváltás történelmileg aktuálisnak vélt ügye erőszakkal való szolgálatát, a „názáreti ácslegény” tanaira visszautaló messianizmust.

Az *avantgárd* – azaz tekintsünk most csak Kassák avantgárdjára – szociális

programját és az ezzel adekvát *művészi világképét*, konstrukciós eszközeit halálosan komolyan vette. Ma utópisztikusnak látott terveit megvalósíthatónak vélte, távol állt tőle minden nyegle frivolitás és cinizmus. Ezt a szigorú tartást az avantgárd újabb lényeges differencia specificájának tudhatjuk. Miközben a grammatikát széttörte az avantgárd, egyúttal elutasította a relativizálást.

A kassáki avantgárd radikális fordulata a forradalmak bukásával, egy bizonyos átmeneti szakasz után, a húszas évek elején, a bécsi emigrációban megy végbe. Az átmenet kiemelkedő műve a *Máglyák énekelnek* (1920). [7] Ez a poéma a szó szoros értelmében máglya, virtuális füzében elégték a forradalmi korszak illúziói, de maga az expresszionista nyelvezet is. A magyar irodalmi aktivizmus fináléja ez a lamentáló elégia; benne kavargó az egykor győztes forradalmak és az illúziókat szétfoszlató bukás tengernyi élményanyaga. A közelmúlt történéseihez kötődő ambivalens érzéseket jelzi, hogy a poéma nagy része még mindig a reményekben élő ÚJ EMBER sejtelembe vesző alakjával foglalkozik. Kassák komolyan hitt egykor az ember lehetséges felszabadulásában, e remények összeomlását pedig tragédiaként élte meg.

Az avantgárd esztétikumában megjelenő változások nem a *szöveg* önelvűségéből értelmezhetők, indítékaik a szövegen kívül találhatóak meg. Nem más mint maga a szöveg közli ezeket az indítékokat. Két ilyen fő mozzanatot figyelhetünk meg: az egyik a *rémület*, a másik az ontológiai értékű *csalódás*. A proletárdiktatúra bukása után a vörös terrort a fehér terror váltotta fel. Bagatell közép-európai sajátosság ez, mondhatnók: provinciálisán lokális jelentőségű ügy. Kassák számára azonban fontos volt, mi is kénytelenek vagyunk annak tekinteni. Kassáknak súlyos esztétikai konfliktusai támadtak a proletárdiktatúrával, a fehér terror az életét fenyegette, ez csupán árnyalatnyi különbség persze. A nagy poémában – csodálkozásunkra – mégis ez utóbbi ölt vizionált méreteket.

*A darutollasok [...] tüzes fogókat hordtak a szemeikben
S szörnyű körmeik alól ekkor már kivirágzott az idegen vér
[...]
Akiket kiválasztott az isten, azok könnyörtelenül meghaltak
[...]
A kaftános zsidók testében énekeltek a kések [...]
Leszakadtak a fekete drapériák s horizontok még
Magasabbra nőttek a hegyek [...]
Minden a megváltoztathatatlanság törvényében forrott. [8]*

Nos, éppen ez az utóbbi mozzanat, a *megváltoztathatatlanság* törvénye lesz a leglényegesebb faktora a radikális poétikai változásnak. A felismerés fokozatosan érett Kassákban. *Levél a magyarországi ifjúmunkásokhoz* című írásában olvashatjuk: „Merjük bevallani magunknak, hogy a munkásság tömegei még közel sem állnak azon a nívón, hogy [...] átvehessék a hatalom birtoklását.” [9] A *Máglyák énekelnek* feszített ívű strófáiból is kivillan ugyanez a gondolat: „Mondtam, még nem jött el az óra. De ráéheztetek a hatalomra, s elfelejtettétek, hogy a harc hevítése nem föltétien a győzelem sürgetését jelenti”. [10] 1920-ban németül közzétett *An die Künstler aller Länder!* című kiáltványában radikális konzekvenciákat von le, midőn a közéletileg motivált művészeti aktivizmus teréről visszavonul a par excellence művészeti szférába. Ezt írja itt: „A régi osztály helyébe nem akarunk újabb osztályt segíteni az ember fölé. Minden osztályuralommal szemben a győzedelmes individuumok közösségét és minden álmorállal szemben a kollektív etikát hirdetjük.” [11]

Kassák, aki nem volt teoretikus elme, az események vaslogikája tudomásul

vételében meghaladta a lukácsi voluntarista teológia Hegellel szemben kierőszakolt marxista jövőképét. Lukács nem bízott a „kollektív etikában” igaz, a proletariátus ösztönös forradalmiságában sem bízott. Ezért feltételezte ekkori alapvető munkájában, a *Történelem és osztálytudat*-ban [12] az ún. „hozzáadott tudatot” (*zugerechnetes Bewußtsein*), amelyet egy olyan szervezet képviselt, amellyel Kassák sohasem, később sem talált közös nevezőt. Kassák már ekkor megértette, hogy a magyarországi kísérlet bukásával szélesebb dimenziókra is érvényesen egy történetfilozófiai álom véget ért. Egyik programadónak szánt bécsi cikkében írja: „A forradalmak [...] a gondolkodó ember elé hozták annak igazságát, hogy kizárólag erőszakszervezetekre támaszkodva, kizárólag gazdasági forradalommal nem lehet a mai élet problémáját megoldani. A kapitalista társadalmi rendnek [...] szörnyű morális ereje van, és épp ezért vele szemben mindig kevésnek fog bizonyulni az elnyomottak éhséglázadása. Mert sajnos az ő éhségük [...] bármikor egy nagyobb falat kenyérrel kielégíthető. Elindul a világot megváltani akaró forradalom, és egy kenyérmorzsán elbukottan meghal, mint lázadás.” [13] Maga a történelmi valóság teljes kiterjedésében csupán hét évtized múlva érte be a korai kassáki felismerést, aminek döntő jelentősége volt a posztmodern világkép háttere felrajzolásában.

Kassák egyelőre a *dada* nyelvezetével reagál önmaga teoretikus záró következtetéseire. Beáramlanak költészetébe az illúziók likvidálásának érzelmi mozzanatai, a deheroizálás, az expresszionista pátosz „forradalmiságának” ironikus túlfeszítése, a keserű önironia. Mindez különösen jól szemlélhető klasszikus dadaista művén, *A ló meghal, a madarak kirepülnek* című poémán. [14] A már idézett Déry Tibor szerint a magyar dadaisták „a világ értelmetlenségét, céltalanságát és káoszát értelmetlen, céltalan és kaotikus formák által akarták közvetíteni.” [15] Az avantgárd korabeli művészek kritikusa, Hevesy Iván (aki élénk kapcsolatot tartott a bécsi *Ma* körével) úgy vélte: „a dada agonizáló korunk negatív filozófiája és világszemlélete,” [16] amelyben – Béládi Miklós szerint – a groteszk és abszurd képzeteket ébresztő logikátlanság végül is a kétségbeesett szociális indulatot fejezte ki. Ezen a ponton talán pozitív analógiákkal és negatív dialektikával utalhatnánk előre Kassák avantgardizmusától a késői kor posztmodern jelenségei felé. Zavarba ejtő körülmény azonban, hogy Kassák történelmi perspektívavesztése után is képes volt még egy olyan kísérletre, amelynek analógiáját a posztmodern eddig még nem produkálta: ez pedig a képarcitektúra műfajában megvalósult *konstruktivizmus*, kísérlet a széthulló, dekomponált világ – legalább művészi – újjáalkotására; új egység megszerkesztésére ott, ahol már Ady Endre szavaival élve „Minden Egész eltörött.” Mint ismeretes a feltörő sóhaj Nietzsche gondjaira rímelt.

De a konstruktivizmus minden szándékolt szárazságán és érzelemnélküliségén átcsillant az individuum nosztalgikus vágya a harmóniára, különösen a későbbiekben, amikor a tiszta, szigorúan geometrikus formák lágyabbak és a színek melegebbek lettek. Találónan jegyezte meg a kassáki mű kitűnő ismerője, Béládi Miklós: „Az aktivista vers a történelemben élt [...] a költő-próféta üzenetét továbbította a szenvedő, a megváltandó emberekhez. A forradalom élén rohant, minden részletével korához tapadt. A konstruktivizmus kilépett a történelemből [...] személytelenné és időfelettivé absztrahálódott [...] A valóságban nem létező rend és szabadság helyett a művészet mondta ki és jelenítette meg a kollektivizmus eszményi állapotát.” [17]

Ily módon úgy vélhetjük: Kassákon, az avantgárd mesterén is beteljesedett a schilleri maxima – az idők szorongattatása közepette művészetében nem hátrafelé lépett, hanem – fölfelé. Az avantgárd költői utópiája széttört a nyers valóságon, de lényege megőrződött, egy sajátos művészi világ absztrakt szférájában született újjá.

„A konstruktivizmus kilépett a történelemből” – idéztük a találó megállapítást Kassák költészetéről és képarchitektúrájáról. Ugyanebben az időben azonban formálódott Bécsben egy másik gondolati rendszer is, amelyik pontosan fordítva – az időtlenségéből a történelemből kívánt belépni. Ez a gondolati és gyakorlati konstrukció Lukács György filozófus nevéhez kapcsolódik.

Lukács és Kassák jól ismerték egymást még Budapestről. Kassák avantgárd folyóirata szerkesztőségét egy ajtó választotta el a Visegrádi utcai székházban a KMP irodájától. A két férfiú kapcsolata sohasem volt harmonikusnak mondható. Az antipátia és a kedvetlenség egymás iránt elkísérte őket a következő évtizedekben is. Bizonyossággal lehet mondani: ezeket az érzelmeket nem irracionális motívumok határozták meg, hanem elvi alapjuk volt. Két egymással diametrálisan szembe-helyezkedő világlátásban gyökereztek. Lukács, a helyettes közoktatási népbiztos a Tanácsköztársaság idején megvédte Kassákot és avantgardista követőit bizonyos körök konzervatív művészi ízlésével szemben; de sehogy sem tudta elviselni azt az „állhatatlanságot”, amely – szerinte – mindig is jellemezte a művész Kassákot politikai állásfoglalásában, már a tanácshatalom alatt és nemkülönben a későbbiekben, az emigrációban is. Ez az egymás iránti ellenérzés a bécsi években is megmaradt. Lukács a húszas évek közepén mozgalmi szervezete Bécsben megjelenő folyóirata hasábjain ugyanúgy az „örök forradalom” iránti elkötelezettség költői tézisét vetette Kassák szemére, [18] mint közel egy fél évszázaddal később egy interjúban, amely *Gelebtes Denken* címmel jelent meg memoárjaihoz kapcsolódott. [19]

Lukács számára Bécsben semmi sem lehetett ellenszenvesebb, mint holmi „örök forradalmi” eszmevilág. Ez számára a semmire sem kötelezettség elmosódó képzetét jelentette, holott az ő világképe a konkrét tettek realizálására épült fel. Élete döntő fordulata akkor következett be, amidőn 1918. december 30-án belépett a KMP-be. Döntéséhez élete végéig hű maradt, noha e következetesség később olyan megalkuvásokba kényszerítette, amelyek éles ellentétben álltak eredeti intencióival. A diktatúra bukása utáni illegalitás állandó életveszélyt jelentett számára, ezért Bécsbe menekült, ahol haladéktalanul lekapcsolódott a mozgalmi munkába, majd a következő években rendkívüli intenzitással mélyedt el Hegel és Marx tanulmányozásába. Ily módon a bécsi évek Lukács számára az elméleti munka és a frakcióharcokban való öröklődés időszakává váltak.

Sokak számára a mai napig talány: Miképpen volt lehetséges, hogy Lukács, a német szellemtörténeten iskolázott esztéta teljesen váratlanul „egyik vasárnapról a másikra Saulusból Paulussá változott?” [20] Már a regényről szóló nagy tanulmányában benne rejlett „egy baloldali etika és egy jobboldali ismeretelmélet” mély dilemmája. [21] Nos, 1918 végén ezt a dilemmát Lukács a „baloldali etika” javára döntötte el. A szellemtörténet művelőinek szigorú véleménye szerint Lukács ezzel mint értelmiségi „eredendő bűnt” követett el: az etikától a metafizika felé elágazó útra lépett. [22] De mi indította az idealista tudóst arra, hogy ezt az elképesztő pályamódosítást végrehajtsa?

A századfordulón induló fiatal Lukács a korabeli filozófiai irányzatok sok lehetséges módszertani kísérletét megélte. Hatása otthagya nyomait számos kortárs gondolkodásában. Nem volt egyedül azzal a nézetével, hogy a kor egyik alapvető problémája a polgári kultúra válsága. Sokan voltak, akik úgy vélték: az adott társadalmi formáció betöltötte civilizációs küldetését, a történelem új választást igényel. Lukács előtt bizonyítottan látszott a fichtei tétel „a tökéletes bűnösség koráról” (*das Zeitalter der vollendeten Sündhaftigkeit*). Egy sor polgári gondolkodó hasonlóképpen vélekedett a szellem válságáról. [23] Csakhogy a legtöbbjük számára a polgári kultúra megrendülése sorsszerűnek és megváltoztathatatlanak tűnt fel; e felismerés

passzivitást váltott ki, vagy menekülést a misztikába. Lukácsnál azonban éppen ellenkező attitűdöt figyelhetünk meg: a szellemtörténeti módszer a polgári kultúra válságát produkáló konkrét környezet mély kritikájáig hatolt, és annak elutasításával párosult. [24] *A regény elmélete* azt a rezignált vágyakozást fejezte ki, amely szerzőjét a homéroszi eposz harmonikus világa iránt töltötte el. A háború során, főleg annak második felében tanulmányaiban egyre inkább oly mozzanatok bukkannak fel, amelyek a tárgyias lét közvetlenebb összefüggései felé mutatnak. Ezzel sem volt egyedül kortársai közt. Ernst Bloch az expresszionista ideológia fő művének számító munkájában, a *Geist dér Utopie*-ban messianisztikus extrapolációval állapítja meg, hogy a „múlándó már mögöttünk van” („*Das Vergängliche ist eigentlich schon hinter uns*”) [25] A polgári kultúra szerves rendszerének válsága, az ebből eredő emberi megrázkódtatások, az első világháború kataklizmája arra indították Lukácsot (ahogy kortársai nevezték: „a neokantiánizmus rendfilozófusát”) hogy az etikát alárendelje a bűnösség vállalásának, ami által kilépett a tiszta kontempláció övezetéből, és elindult egy messianisztikus világgép kiépítése felé. [26]

Ez a lépés a későbbiekben komoly következményekhez vezetett. Az adott történelmi pillanat az alternatíva elé került filozófus számára nem kínált előnyöket, ezért semmilyen ok sincs arra, hogy a döntés emberi őszinteségét kétségbe vonjuk. A közvetlen környezetében is voltak olyan emberek, akik lépését tulajdonképpen szellemi habitusával teljesen inadekvátnak tartották. Barátja, Balázs Béla jegyezte fel 1919 decemberében naplójába, már a bécsi emigrációban: „Lukács úgy látszik, tisztességből, erkölcsi parancsból, hazugságban fogja végigélni életét. Mert Lukácson a konspiratív, aktív politikus és forradalmár *álarc – hazugság*. Nem az ő metafizikai gyökerű missziója. Ő csendes tudósnak született, örök dolgok látójának, nem pedig arra, hogy [...] a tömegekre akarjon hatni, ő, aki nem beszél a saját nyelvét, ha tíz embernél több érti.” [27]

Több jel mutat arra, hogy ő maga is, hosszabb időn át bizonytalan volt az alternatívák közti választást illetően, mielőtt döntésre érett mérlegelése. Alig egy hónappal korábban jelent meg az a nagyfontosságú cikke, [28] amelyben az etikai *idealizmus* talaján állva minden fenntartását kifejti a bolsevista etikával szemben. Az az érzése a késői olvasónak, hogy egy kikerülhetetlennek érzett döntés előtti gondolati visszariadás dokumentumát tartja a kezében. A rejtély nyitját a hit (!) szolgáltatja. Ezt írja Lukács: „Hit kérdése tehát [...] a választás [...] És hinni kell – és ez az igazi credo quia absurdum est, hogy az elnyomatásból nem ismét az elnyomottak küzdelme az uralomért (egy új elnyomatás lehetőségéért) fog következni, és így tovább, céltalan és értelmetlen örök küzdelmek sora, hanem az elnyomatásnak önmegisméltése.” [29] Lukács előtt nem maradt rejtve: az elnyomás megszüntetése csak újabb romboló erők elszabadulása útján lesz lehetséges. Ez a tudása nem a forradalmak éveiben érett meg, hanem már sokkal korábban. Barátjához, Paul Ernsthez 1915. május 4-én írt levelében már felmerül a gondolat: „Hogy megmentjük a lelket – éppen hogy a lelket kell feláldozni: Egy misztikus etikából kiindulva »kegyetlen reálpolitikussá» kell válni és az abszolút parancsot [...] a »Ne ölj!« parancsát meg kell sérteni.” [30] A forradalom zaklatott éveiben pedig a lehetséges következmények tételezett jogosultságát a klasszikus irodalom érveivel támasztja alá: „Vagy hogy Hebbel *Judith*-jának utolérhetetlen szépségű szavaival fejezzük ki a végső emberi tragédiának ezt a gondolatát: »És hogyha Isten közém és a nekem rendelt tett közé a bűnt helyezte volna – ki vagyok én, hogy ez alól magamat kivonhatnám?»” [31]

Duczynska Ilona, az egykori Galilei-kör jeles aktivistája írta 1921-ben Bécsben azt a hosszú ideig elveszettnek hitt cikket az emigrációba szorult kommunista pártról,

amelyben Lukácsról is szót ejt: „A párt egyik reprezentatív teoretikusa [...] azt mondta nekem: A kommunista etika azt a legnagyobb kötelezettséget rója ránk, hogy magunkra vegyük a Gonoszt [...]” és „[...] az igazi kommunistának meggyőződése, hogy ez a Gonosz a történelmi fejlődés dialektikája folytán ellentétébe, a Jóba fordul át [...]” [32] Lukács elismeri egy ilyen döntés súlyos etikai ambivalenciáját. Ez írja: „Ismétlem, hogy a bolsevizmus azon a metafizikai feltevésen alapul, hogy a rosszból jó származhatik, hogy lehetséges, mint Razumihín mondja Raszkolnyikovnak, az igazságig keresztül hazudni magunkat.” [33] Mindezek után Lukács olyan elhatározásra jutott, amelyben a kétely és a jövő esélyek mozzanatai mind jelen vannak. Ez az elhatározás természetesen igen nagy intellektuális rizikóval kapcsolódott össze; vezérlő csillaga csakis egy messianisztikus küldetéstudat lehetett, amely egy „végső válság” víziójának sötét háttere előtt sejlett fel. [34]

A háborút követő forradalmak során a chiliasztikus elméletek évszázados történetének új fejezete nyílt meg. A „Vasárnapi kör” egykori ifjú résztvevője, Radványi László (Anna Seghers későbbi férje), éppen ezekben az években írta disszertációját Heidelbergben a chiliazmusról. Radványi szerint: „A bolsevizmusban is arról van szó, hogy az igazság birtokának tudatában levő kisebbség támadást intéz az empiria világa ellen, mégpedig azzal a céllal, hogy posztulámaik megvalósítását erőszakkal kikényszerítsék.” [35] Ezek a nézetek távolról sem voltak elszigeteltek. Az egész kor annak az érzésnek a szellemi állapotában leledzett, hogy „a megváltás” közeledik, ez a sejtelmes tudat mintegy benn volt a levegőben. Ernst Bloch a *Geist der Utopie*-ban „a jelenvalóban való élénk érdekeltségről (*rege Interessiertheit im Gegenwärtigen*)” beszélt. Doktori disszertációja a Megváltóra utal, „aki nem azért jött, hogy békét hozzon, hanem a kardot.” Az evangéliumban – úgymond – nem az a tanítás szerepel, hogy ne tanúsítsunk ellenállást a Gonosszal szemben, ez a békülékeny tézis először Pál apostolnál tűnik fel. Vele szemben hangsúlyozza Bloch és disszertációjának hőse, Thomas Müntzer a „Jó erőszakhoz való jogát.” [36]

A kor teológiai és eschatológiai teorémái nem tudták Lukácsot választóján tökéletesen megnyugtatni. Az eschatológia tanítása szerint a világtörténelem menete előre meg van határozva, determinálva van; a kérdés azonban változatlanul válaszra vár: mégis, milyen úton jut el a szenvedő emberiség a megváltáshoz? Lukács nem hitt abban, hogy ez spontán módon megtörténhet, az automatikus haladásba vetett hitnek, a fejlődés feltartóztathatatlanságának szüksége volt egy katalizátorra. Révai József, aki ekkor az emigrációban működő párt vezetői közé tartozott, a *Történelem és osztálytudat*-ról írt bírálatában úgy jellemezte a marxizmust, „mint egy metodológiailag már befejezettnek elgondolt világperiódus utólagosan kialakított tudatát.” [37] Mint látható, a gondolatok a tudat (Bewußtsein) körül keringtek, e tudatban jutott világos felismerésre a világtörténelmi fejlődés kényszerpályája. Ez a tudat a híres – mások szerint hírhedt – „hozzáadott tudat” (*zugerechnetes Bewußtsein*), amelyet egy szervezet képvisel, amelynek recipiense a proletariátus, és amelynek jegyében megvalósul a „szubjektumobjektum” egymást átható azonosulása. A „Subjekt-Objekt”-azonosság tételezése, párosulva a természetben működő dialektika tagadásával (ez Lukács akkori „egyik” főbűne), kioldva az elmosódó szakzsargon terminológiájából, nem kevesebbet jelent mint azt, hogy a szubjektív mozzanat, „magyarán”: a szubjektív voluntarizmus akadálytalanul működésbe léphet. S hogy a fent jelzett szervezet, mint a „hozzáadott tudat” reprezentánsa, milyen végzetes következményekhez vezette el a voluntarizmus jegyében a mozgalmat, ez nagyon jól ismert. A világtörténelem szuverén alakításának teoretikusai számára világos volt: a proletariátus „tisza tudata” szervezeti képvisellete nélkül semmiféle forradalmi helyzet nem jönne létre. Ez volt az a pillanat,

amikor a messianisztikus küldetéstudat ügyvivői a színre léptek.

Lukács a következőképpen gondolkodott erről: „Mert amit emberi erő a történelemben véghezvihet, az nem több, *mint tudatosítása a világtörténelem szükség-szerűségének*. Ezt a szükségszerűséget láttuk mi meg, és ezt óhajtottuk, az ígét hirdetve, azokban, akik e szükségszerűség végrehajtására hivatva vannak, a proletárokban, tudatra váltani. Mert tudtuk: ha létrejött a proletariátusban a tudatosság, *az igazi érdekek helyes felismerése*, akkor semmi sem tartóztathatja fel többé az új világrend létrejöttét.” [38]

Kétség nem fér hozzá, hogy a lukácsi filozófia szubjektív vágyképzetként megjelenő egzakt elméleti összefoglalása egy tételezett világtörténelmi fordulatnak, amely a hegeli filozófia marxi interpretációjára nyúlik vissza. A hegeli filozófia legfontosabb öröksége *a fejlődés* gondolata volt. Marx 'kopernikuszi' fordulata a történelmi dialektikában abban állt, hogy ő ezt a dialektikát nem *post festum* állapította meg, azaz nem kontemplatív módon kívülről interpretálta bele a történelem menetébe, hanem a dialektika működését a történelmi folyamatban magában fedezte fel, és e folyamat mobilizáló erejének szerepét az osztálytudatban vélte felfedezni. [39] Ez volt az a gondolati tradíció, amit Lukács György a húszas évek elején Bécsben átvett és aktualizált.

Természetesen nem lehetséges, hogy az adott keretek közt bécsi periódusában született akárcsak legfontosabb művei analízisét adjuk, nem is ez a célkitűzésünk. Egyetlen mozzanatot kell még feltétlenül érintenünk, amely különösen az irodalmi szféra szempontjából igen jelentős, egy olyan következményt, amely a már említett *Subjekt-Objekt-mozzanat* egymást átható azonosításából származik. Ebben a teóriában van ti. elrejtve (a valóságban: nyilvánvalóvá téve) az individuum viszonya az ún. „kollektív tudathoz”. Mivel Lukács úgy véli, hogy a proletariátus tudata maga is elidegenedett és eldologiasodott, ezért nincs túl nagy véleménynyel az emberi személyiség döntő jelentőségéről. A *Történelem és osztálytudat*-ban ezt így fogalmazza meg: „Az egyén soha nem lehet a dolgok mértéke, mert az egyén az objektív valósággal szükségszerűen mint merev dolgok komplexusával áll szemközt, melyeket készen talál, melyekkel kapcsolatban csak az elfogadás vagy az elutasítás szubjektív ítéletéig juthat el. Csak az osztály [...] képes a valóság totalitásához gyakorlatilag, átalakítóan visszanyúlni [...] Az egyén számára a dologiság s ezzel együtt a determinizmus [...] megszüntethetetlen.” [40]

E ponton a baloldali értelmiség széles köreinek jelentékeny ellenállásába ütközött. Elég talán itt arra a heves polémiaira utalni, amelyet Sinkó Ervin *Testvér* című folyóiratában, a bécsi emigrációban a lukácsi tézisekkel szemben folytatott [41]. Sinkó, a Tanácsköztársaság eseményeinek hű krónikása, a kecskeméti volt vörös városparancsnok nem tudta elfogadni, hogy az individuumnak alá kell vetnie magát valamely kollektívumnak, fel kell áldoznia magát homályos körvonalú eszmék jegyében; nem tudta elképzelni, hogy a személyiséget, mint arcnélküli eszközt használják fel, nem tudott elfogadni olyan szocializmust, amely nem garantálja az individuum szabadságát. A többször idézett Ernst Bloch Lukács könyvének recenzálása ürügyén írt nagyszabású tanulmányában lép fel a filozófustárs száraz militáns messzianisztikus ideológémiával szemben egy emberszabásúbb utópia érdekében. [42]

A legélesebb kritika azonban nem a humán értelmiségtől, hanem – egyáltalán nem meglepetésként – pártkörökből, a Kominternből érkezett. Ismeretes, hogy a Komintern III. kongresszusán maga Lenin bírálta hevesen a lukácsi szektásságot. Az 1924-ben tartott V. kongresszuson pedig Zinovjev, a Komintern főtitkára intézett kirohanást Lukács és Kari Korsch ellen, [43] megelőzően Rudas László, Ábrám Gyeborin és mások

vették össztűz alá a *Történelem és osztálytudat*-ot. [44]

Mi volt vajon az oka e több irányból is kedvezőtlen recepciónak? Lukács Bécsben írt könyve a legnagyobb szabású és legmélyebb filozófiai összefoglalása volt a messianisztikus vonásokkal átszőtt októberi forradalomnak, a magyar és a német forradalmi mozgalmaknak. De ez az összefoglalás elkésve történt, amikor Európában a polgári társadalmi rend súlyos megrázkódtatások után újra stabilizálódni kezdett. Az éppen kialakuló szovjet birodalomban a hadikommunizmus viszonyait akkoriban kezdte felváltani a NÉP, az „új gazdasági politika”, ami viszonylagos teret adott a piacgazdaságnak, lényegében a polgári törekvéseknek a gazdaságban. A Komintern háttér országának számító birodalom nyugati elismertségre törekedett (kiemelkedő esemény volt ezen az úton az 1922. évi rapallói szerződés), azaz az orosz-szovjet kommunizmusnak már nem állt érdekében, hogy Közép- és Nyugat-Európa országaival konszolidálódni kezdő kapcsolatait kiélezze. A Komintern háttérképződménye tehát – mint a későbbi történelemben is még nem-egyszer nagyhatalmi érdekeinek oltárán gátlás nélkül feláldozta a közép-európai munkásmozgalmat. Lukács azonban mindezt – láthatóan – nem ismerte fel akkor, a megelőző évek forradalmainak lázában született írásait már egy forradalom *utáni* periódusban foglalta össze szerves művé. Bloch későbbi terminusával élve, Lukácsnak a politikai porondra lépése az adott kontextusban már nem volt „egyidejű” (ungleichzeitig). És paradox módon a tömegek tudatának forradalmi alakítása sem állt érdekében az egyre merevebbé váló, bürokratizálódó „állampártnak”. Lukácsnak – amennyiben még annyi támadás után is *választott* pártjában akart maradni – időtől-időre önkritikát kellett gyakorolnia, meg kellett cáfolnia saját téziseit, hamisnak, sőt ellenforradalminak kellett minősítenie alapvető művét, amely – mutatis mutandis – az 1968-as nyugat-európai diáklázadásoknak vált újra bibliájává, egy történelmi félreértés groteszk jeleként.

Lukács még Bécsben megkísérelte 1928-29 fordulóján az ún. *Blum-tézisek*-ben korrigálni nézeteit; ma már megállapíthatjuk: kevés sikerrel. De a húszas évek szigorú történelmi iskolájából mégis távolabbra kiható konzekvenciákat vont le, midőn 1929-ben elhagyta Bécsset. Berlinben és főleg Moszkvában új fejezet kezdődött munkásságában; nem kevésbé ellentmondás-teljes a sztálini valósággal való „megbékélés” és a latens ellenállás malomkövei közt őrlődve. E „kétlelkűségben” újraéled a „baloldali etika és a jobboldali ismeretelmélet” korai dilemmája; azaz – úgy tetszik – a *baloldali etika* alternatívájának választása, a tízes-húszas évek fordulóján történt, a húszas évek első felében végsőkig kidolgozottá vált, de egyúttal alávetett a Lukács által oly meggyőződéssel hitt hegeli dialektikának, az „aufheben” reá is érvényes működésének. A baloldali etikát ugyan Lukács élete végéig nem adta fel, de a harmincas években *küldetéstudata* homlokterébe, az „osztálytudat” ijesztő torzulásait látván, egyre inkább a polgári klasszikus kultúra tradícióinak védelme és népszerűsítése lépett. Egy adott ponton túl, a harmincas-negyvenes évek fordulóján ezek az erőfeszítései is áthághatatlan korlátokba ütköztek.

Végkövetkeztetéseink – némi egyszerűsítéssel – így foglalhatók össze: Az egyik oldalon áll egy költő, emberszabású, szimpatikus, elomló kontúrú utópiával, amelyeknek megvalósítására ugyan törekedett, de amelyek valósággá válását sohasem érthette meg, mivel azok eleve illúziókkal telítettek voltak, s éppen ennek felismerése ad magyarázatot arra, miért volt költészete rezignációval átítatva már a harmincas évektől kezdve. Vele perben, a másik oldalon áll a filozófus, aki a szenvedő ember megváltását a Söreitől származó, megszállott messianizmus kemény fegyelmével kísérelte meg elérni; megváltáskeresővel azonban, ugyanúgy, mint a költő, – a Semmibe futott. Nyitva maradt a kérdés: melyik út volt inkább járható, talán egy harmadik?

JEGYZETEK

- [1] Előadásként hangzott el németül, a Magyar-Osztrák Irodalomtudományi Vegyesbizottság innsbrucki ülésén, 1990. május 29-én. [\[vissza\]](#)
- [2] Kassák Lajos: *Aktivizmus*. (Előadás, 1919. február 20.) *Ma*, 1919, 4.sz. 46-51. [\[vissza\]](#)
- [3] Déry Tibor: „ÉbredjeteK fel!” *Nyugat*, 1928. II. Köt. 16-37. [\[vissza\]](#)
- [4] Kurt Pinhus: *Zuvor*. In: *Menschheitsdämmerung* (1920). Hamburg, 1961. 29. Magyar szövege Koczogh Ákos fordításában. In: *Expresszionizmus*. Bp., 1981. 241-242. [\[vissza\]](#)
- [5] Kassák Lajos: Levél *Kun Bélához a művészet nevében*. *Ma*, 1919. 7 sz. 178. [\[vissza\]](#)
- [6] Kun Béla felszólalásából az 1919. június 13-i pártgyűlésen. *Vörös Újság*, 1919. június 14. Újabbán: „*Mindenki újakra készül...*” Szerk.: József Farkas. Bp., 1967 IV. Köt. 463. [\[vissza\]](#)
- [7] Kassák Lajos: *Máglyák énekelnek*. Bécsi Magyar Kiadó, Wien, 1920. [\[vissza\]](#)
- [8] *Máglyák énekelnek*. Újabb kiadásban: Kassák Lajos: *Összes versei*. Bp., 1969.1. köt. 132. [\[vissza\]](#)
- [9] Kassák Lajos: *Levél a magyarországi ifjúmunkásokhoz* (1920. Május). *Ma* (Wien), 1920. június 1. 3.sz. 23-24. [\[vissza\]](#)
- [10] L. a 7 sz. Jegyzetet, 94. [\[vissza\]](#)
- [11] *Ma* (Wien), 1920. május 1.1-2. sz. 2-3. [\[vissza\]](#)
- [12] Georg Lukács: *Geschichte und Klassenbewusstsein – Studien zur marxistischen Dialektik*. Malik Verlag, Berlin, 1923. [\[vissza\]](#)

- [13] Kassák Lajos: *Képarchitektúra*. Ma (Wien), 1922. március 15. 4.sz. 52-54. [\[vissza\]](#)
- [14] *A ló meghal, a madarak kirepülnek*. 2x2 (Wien), 1922. 1. sz. [\[vissza\]](#)
- [15] Déry Tibor: *Dadaizmus*. Nyugat, 1921.1. köt. 552-556. [\[vissza\]](#)
- [16] Hevesy Iván: *A dadaista világnézet*. Nyugat, 1923. II. Köt. 191-196. [\[vissza\]](#)
- [17] Béládi Miklós: *A magyar avantgárd történetéhez*. In: Jelzés a világra. Bp., 1988. 28. [\[vissza\]](#)
- [18] [Lukács György:] *Kassák Lajos. Új Március*. Wien, 1926. nov. 675-678. [\[vissza\]](#)
- [19] Georg Lukács: *Gelebtes Denken – Eine Autobiographie im Dialog*. Suhrkamp, V., Frankfurt am Main, 1981.100-101. Magyarul: *Megélt gondolkodás – Életrajz magnószalagon*. Szerk.: Eörsi István, Bp., 1989.159-160. [\[vissza\]](#)
- [20] E kérdésről Lesznai Anna írt. Idézi: *David Kettler: Culture and revolution – Lukács in the Hungarian revolution of 1918-1919*. Telos, 1971. 10. sz. 69. [\[vissza\]](#)
- [21] L.: *A heidelbergi művészetfilozófia és esztétika – A regény elmélete*. Bp., 1975. [\[vissza\]](#)
- [22] Hermann Schnadelbach: *Max Horkheimer und die Moralphilosophie des deutschen Idealismus*. In: *Max Horkheimer heute – Werk und Wirkung*. Hrsg. Von Alfréd Schmidt und Norbert Altwicker. S. Fischer V., Frankfurt am Main, 1986. 55. [\[vissza\]](#)
- [23] L. többek közt: Emil Hammacher: *Hauptfragen der modernen Kultur* (1914); Walter Rathenau: *Kritik der Zeit* (1913); Oswald Spengler: *Der Untergang des Abendlandes* (1918-1922) [\[vissza\]](#)
- [24] L. erről részletesebben: Hermann István: *A szocialista kultúra problémái*. Bp., 1971. 370-371. [\[vissza\]](#)
- [25] Idézi: Mesterházi Miklós: *A messianizmus történetfilozófusa*. Bp., 1987. 91.; Ernst Bloch: *Geist der Utopie*. Duncker und Humblot, München und Leipzig, 1918. (2 kiadás: 1923., újabban : Suhrkamp V., Frankfurt am Main, 1973.) [\[vissza\]](#)

- [26] L. Lendvai L. Ferenc: *A messianisztikus szektásság jegyében*. In: *A magyar filozófiai gondolkodás a két világháború között*. Bp., 1983. 48-81. [\[vissza\]](#)
- [27] Balázs Béla: Napló. Bp., 1982. II. Köt. 353-354. [\[vissza\]](#)
- [28] Lukács György: *A bolsevizmus mint erkölcsi probléma*. *Szabadgondolat*, 1918. dec. 228-232. Újabbán: L. Gy.: *Forradalomban*. Bp., 1987. 36-41. [\[vissza\]](#)
- [29] Uo. 41. [\[vissza\]](#)
- [30] Közli: K. A. Kutzbach: *Paul Ernst – Eine Biographie in Briefen und anderen Dokumenten*. Bd. 3. *Paul Ernst und Georg Lukács – Dokumente einer Freundschaft*. Emsdett, 1966. Düsseldorf, 1974. 74. [\[vissza\]](#)
- [31] Lukács György: *Taktika és ethika*. Bp., 1919. Újabbán: *Forradalomban*. Bp., 1987.132. [\[vissza\]](#)
- [32] Ilona Duczynska: *Zum Zerfall der K.P.U .In: Unser Weg (Sowjet) K.P.U. – Zeitschrift für kommunistische Politik*. Hrsg. Von Paul Levi. Berlin, 1922. március 1. 4. évf. 5.sz. 97-105. (99). [\[vissza\]](#)
- [33] L. a 27.sz. jegyzetet, 41. Lukács itt F. M. Dosztojevszkij *Bűn és bűnhődés* című regényére utal. [\[vissza\]](#)
- [34] L. erről részletesebben: Mesterházi Miklós: *i.m.* 24. [\[vissza\]](#)
- [35] Ladislaus Radványi: *Der Chiliasmus – Ein Versuch zur Erkenntnis der chiliastischen Idee und des chiliastischen Handels*. (Dissertation zur Erlangung eines Doktor-Titels an der Universität Heidelberg. 1923.) Újabb kiadása a *Lukács-Archívum* sorozatban, 1985. 80. [\[vissza\]](#)
- [36] Ernst Bloch: *Thomas Müntzer als Theologe der Revolution* (1921). A 4. fejezet 2. rész címe: „Das Gewaltrecht des Guten.” – Bloch ezt írja a disszertáció 1969. évi kiadása 116. o-n.: „Das bedingungslose Nicht-Widerstehen ist nicht mehr reines Evangelium Christi, sondern bereits gemischt mit dem Paulinischen Evangelium.” Bloch interpretációját vö.: Máté, 10. 33-38.: „Ne gondoljátok, hogy azért jöttem volna, hogy békességet bocsássák a földre; nem azért jöttem, hogy békességet bocsássák, hanem fegyvert.” [\[vissza\]](#)

- [37] József Révai: Georg Lukács: *Geschichte und Klassenbewusstsein. Archiv für die Geschichte des Sozialismus und der Arbeiterbewegung*. 1925.1-2. sz. 227-236. [\[vissza\]](#)
- [38] Lukács György: *Jogrend és erőszak. Internationale* (Budapest), 1919. 3-4.sz. 1-4. Újabbán: *Forradalomban*. Bp., 1987. 76. [\[vissza\]](#)
- [39] L. a 36. sz. Jegyzetet. [\[vissza\]](#)
- [40] Lukács György: *Történelem és osztálytudat*. Bp., 1971. 485. [\[vissza\]](#)
- [41] Sinkó Ervin folyóirata 1924. decemberétől 1925. decemberéig jelent meg Bécsben. L. e vonatkozásban *A bolondság okossága és a haszontalan dolgok haszna* c. Írását. *Testvér*, 1925.12.sz. 345-346. [\[vissza\]](#)
- [42] Ernst Bloch: *Aktualität und Utopie. Der neue Merkur*, 7. évf., 1923. okt - 1924. márc. – Újabbán: *Philosophische Aufsätze zur objektiven Phantasie. Suhrkamp V.*, Frankfurt am Main, 1969. 598-621. [\[vissza\]](#)
- [43] Lenin bírálatát I.: Összes művei. Bp.,1974. 129-130. Figyelemreméltó Lukács válasza a berlini *Die Rote Fahne*-ban megjelent szerkesztőségi bírálatra. L.: *Eine Erklärung des Genossen Lukács an die Redaktion der Rote Fahne. Die Rote Fahne*, 1925. jan. 25. 8. évf. 4.sz. – L. továbbá Grigori Sinowjew: *Bericht über die Tätigkeit des Executiv-Komitees. Protokoll des 5. Kongresses der Komintern*, 17. 6-8. 7.1924. Cári Hoym's nachf. Hamburg, 1924. 219. [\[vissza\]](#)
- [44] A *Történelem és osztálytudat* korabeli recenziójának dokumentumait közli: A „*Történelem és osztálytudat*” a 20-as évek vitáiban. Szöveggyűjtemény, Szerk.: Krausz Tamás és Mesterházi Miklós. Bp., 1981.1-IV. Kötet. [\[vissza\]](#)

Miért szép?

Nagy Lajos: *Lecke*

Nagy Lajos *Lecké*-jét rendszeresen az elbeszélések közé sorolják a kiadók és az irodalomtörténészek, de – úgy tetszik – finomabb fogékonysággal vette fel ezt az írásművet repertoárjába a húszas-harmincas évek fordulóján a munkás kultúrmozgalom, amelynek estéin, hevenyészett dobogókon vagy a szabad ég alatt a *Lecke* versként hangozott fel, költeményként szállt és lázított, mint azt József Attila élettársa, Szántó Judit emlékezéseiből tudjuk. Ha át kívánunk hatolni a mű formai burkán, hogy lényegi szépségeihez jussunk, nyomban a műfaji minemőség tolul elénk. Ha átadtuk magunkat a szöveg sodrásának, s együtt lélegzünk rohanva és időnként kifulladásra a nagy Megalázóval, nyomban átérezzük: szabálytalan művel, formát bontó és egyúttal valamely új formát teremtő építménnyel szembesültünk.

1928-ban írta prózai költeményét Nagy Lajos, az író alkotói pályáján is sorsfordító órában. A „boldog békeidők” nyugtalanul hullámozó talaján vetette meg lábát íróként két évtizeddel ezelőtt, végigélte a világháborút, a forradalmakat és az ellenforradalmat, korábban még iránytalanul lázongó elégedetlenségét mint dinamitot fojtotta le a Horthy-féle fehéruralom fizikai nyomása. Az emberi önbecsülést felőrlő filléres gondok között vergődve írta kávéházak márványasztalain keserűen füstölgő és gyilkosán fullánkös karcolatait és novelláit, öt eset közül négyben bizonytalanul afelől, hogy a megrendelt feketét és cigarettát ki tudja-e majd fizetni egy felbukkanó jótét barát segítségével. A *Farkas és bárány* az ezópusi mese modern adaptációjaként a legbátrabb támadás volt az új középkor embertelensége ellen 1922-ben; túl volt már Nagy Lajos a *Jeremiáda*-t szülő kozmikus méretű kétségbeesésen, amikor a húszas évek végén a megerősödő munkásmozgalom vonzásába került, ami célt és irányt adott művészetének. Egészen természetesnek tetszik, hogy éppen ebben az időben keresi változatos utakon közlendője legalkalmasabb módozatait, mintha a szemléletben vele oly rokon Bertolt Brecht egy évtizeddel később elhangzó szavait előlegezné ezzel: „Új problémák merülnek fel, s új módszereket követelnek. A valóság megváltozik, s hogy ábrázolhassuk, meg kell változniuk az ábrázolási eszközöknek.” Nagy Lajos ekkor írja a *Napirend*-et, a *Neue Sachlichkeit* szikár tényfelsoroló modorában, a szimultán montázstechnikát alkalmazza, látszatra szenttelenül ír, de nem idegen tőle a romantikus vízió sem, amely a *Razzia* lapjairól csap ki, felidézve a pétervári novemberi forradalom emlékképét. Innen indul majd a harmincas évek fordulóján a realizmus új magaslatai, novellaművészete kiteljesítése felé.

A *Lecke* tehát a műfaji keresés, az átmenet idején született, a munkásmozgalommal való találkozás élménye világítja át, a meggyőzés agitatív szándéka fűti, magyar *Lehrstück* Brecht drámái előtt. Ha mindezt tudjuk e prózai költeményről, nyomban felmerülhet a kérdés: de hát lehet-e egy leplezetlenül agitációs közlés szép? – különösen, ha meggondoljuk, hogy éppen ezekben az években, a mozgalmi költészet s a poétárirodalom virágkorában, oly gyakran szorult háttérbe a művésziesség, szárnyalt földközélen a vers, és szikkadt tényirodalommá a vérbő realizmus.

A *Lecke* főbeközlintja és megragadja olvasóját, magával sodorja, hatása alól nem lehet szabadulni, viharos előadásmódja felzaklatja az érzelmeket, és megmozgatja a tudatot. Az olvasó vádlottá válik, s ha bírónak kívánna lenni, argumentumok záporával kellene megküzdenie; belevonatott egy ügybe, részesévé vált egy vérről vitának. Ha az írásmű szépségének része a belőle sugárzó, megragadó hatás, úgy a *Lecké*-t az első benyomásra ilyen alkotásnak érezzük.

E szuggesztivitás poétikai közvetítőit elsősorban a kompozícióban és a dikció ritmikájában ismerjük föl. Lényegében egy drámai dialógus részesei vagyunk, amely

dialógus a monológ formájában jelenik meg; alig néhány gesztus, utalás jelzi a vitapartner kísérleteit a megnyilatkozásra, az ellenvetésre, ezt is elsodorja az Igazságtévő haragosan hullámzó szóáradata, amely azonban nem kelti a verbális folyam képzetét, hanem ellenkezőleg: oly nemes veretű igazságot hömpölyögtet, hogy ellentmondás nélkül elfogadjuk jogát a kettéhasított párbeszédre.

A mű kompozíciója két nagy tételből építkezik, és egy záróakkorddal csendül ki. Az első felfutó hangzat a pénzért önnön emberi mivoltát eladó, elaljasodott teremtmény szégyenét zúgatja, s pillanatnyi crescendóhoz csupán a „féregember” felhorgadása indít, hogy innen aztán újra elszabaduljon az átokverés, most már a történelmi dimenziókban végigkísért emberi fajzat gyalázatát süvöltve. Míg az első tételben megvetett tárgyát undorral tolja el magától a Szidalmazó, a másodikban – noha haragja semmit sem csökken – fájdalom és keserűség szövődik át, a le-lezúduló mellékmondatok zenéjében bánat és rezignáció bujkál. Ez készíti elő aztán majd a zárótétel felemelő-feloldó aktusát.

A teljes költői szövegen erős hullámverés vonul végig, a párhuzamosság, az ismétlés, a fokozás redőit érzékeljük, a felszín fodrozódása szilaj rohanásba lendül minduntalan, ahogy a tárgyias megállapításokat átfűti az indulat, ahogy az érzelmek hőfoka megolvasztja és áttöri a logika gátjait. A szidalmak, az érvek halmozása elsöprő, lehengető hatást kelt, a szövegszöttek teljes mintázatát képezi, emlékezzünk csak néhány jellemzőre: „...sírsz, panaszkodsz, nyögdecselsz, dicsekszel, dicsérsz, egy kis pénzért, egy pengőért, kettőötvenért...”, „... a pénzért, ami számodra az odú, a rossz kása, a rongy, a penészes kenyér, a girhes szerelem, a tuberkolotikus gyerek...” „ne szemtelenkedj, ne lázadj, ne fenyegetőzz...”, „...hadd hallják meg, hallja meg az egész kávéház, az Oktogon tér, az egész város, az ország, Európa, a világ!” De még ez a viharzás sem gáttalanul, formátlanul zuhog, mert noha féktelen, mégis a mesteri kompozíció természetesnek tetsző törvényei emelik, szárnyaltatják; ha jól odafigyelünk, hallhatjuk, mily finom műszereken robajlik tova ez az expresszív erő. Ha kiemelünk a szerves teljességből egy ilyen struktúrát például: „...te segítesz tüzet oltani, te, te örült gonosztevő, te merénylője önmagadnak, te megrontója minden ivadékodnak, évezredekén keresztül. Te pénzért szállsz fel a levegőbe, te pénzért zuhansz le, nem a magasságért szállsz, és nem a halálért zuhansz, hanem hogy szolgálj másokat. Te pénzért szeretsz, te pénzt adsz szereimért, a testért és lélekért, pénzt adsz a részvétteljes kérdésért, hogy »fáj-e még a fejed, dobog-e még riadtan a szíved?« Te sorba állsz, seregbe szállsz, ölteni tudsz pénzért...” – akkor láthatjuk, hogy az *ad hominem* megszólítások, a te személyes névmások sarkain fordul a szó, ennél fogva csap le süvítve és monoton egymásutánban a pöröly, s ha néha kihagy ez a kopogás, az a kovácsok taktusát időnként csengő-bongó futamokkal cifrázó zengést lobbantja emlékezetünkbe, de itt nem vidáman, hanem sötét-komor hangszínezetben. De nemcsak a mondatok tánca, lejtése, pergő ritmusa rohan előttünk, mint a hegyi folyó; még az egyes hullámfoslányok is örvénylő mozgásban vannak, emlékezzünk csak a dús, csupa ígés mozgalmasságra, ahol is: „... Te hazudsz, te csalsz, te kapálsz, kaszálsz, vetsz, aratsz, terhet cipelsz, csépelsz, bányászol, te zihálsz, izzadsz, sóhajtasz, kérsz, morogsz, elbújva káromkodsz, hajlongsz, dicsőítesz...” a sziszegő sz-ek ostorcsapásait halljuk, a megvetés, a gyűlölet süvítését.

A „költemény” teljes időkeretében nem lehetne tartani a felindulás hanghatásainak ezt a szintjét, de e közlendő létfontossága okán mégis ki kell kerülnie az elcsendesedést, a szordínókat. A mű lélegzését, lüktetését ezért pillanatnyi megtorpanások szolgálják, amelyek nem lehiggadást sugallnak, hanem impulzust sűrítnek az újabb nekilendüléshez. Mint látható: pólusok közt feszül a mű erőtere, dialektikus cikázás világítja át és tartja szorosán együtt a közlendőt, amit el kell mondania a Moralistának.

Mert úgy látszik első pillanatra, mintha az *erkölcs* öre és számonkérője suhogatná ostorát, mintha *Ady* kínlódása és gyötrelme visszhangozna itt a disznófejű Nagyúrral; de nem vér és arany már a tét, hanem a nagy költőelőd gondjának kontrasztja éget: mivé lett az emberfia a pénz utáni hajszában, kivetkőzött emberi mivoltából, eladta magát, önmaga ellen fordult, szolgává vált, féreggé aljasult. S a történeti dimenziókban? – a fáról leereszkedett ősnél kezdődött az emberi méltóság szétapósása, de nem mások által csupán, saját maga készségeiből is, mivelhogy eredendően gyávaságra, hazugságra és szolgálatra kész ez a teremtmény, amely, formáját tekintve, mintha ember volna. Az egyéniség önszétrombolásának filozófiája zakatol vak malomként a történelem mélyeiből, csodálható-e hát a tiltakozás vad ereje, amely a *Lecké*-ből kicsap? Csodálható-e csapongó jogos és igazságtalan túlzása dühének, amely átszakítja friss tudását is, a marxi tanokból nyert ismeretet a gazdasági törvényszerűségekről: „... nem igaz a tanítás, hogy gazdasági szükségszerűség volt – gyávaság volt, semmi más!” – sikoltja a kegyetlen moralista. A *Lecke* eszmeisége határmezsgyén mozog a marxizmus és a freudizmus, s az ifjúság nagy élményeként hozott pesszimista filozófiák mágneses mezején. Az emberi gonoszság és aljasság gyökereit irracionális mélységekből eredezteti az író, az osztálytársadalom farkastörvényeit csak megjelenési formának vélte sokáig, noha e körülmény mit sem változtatott az utóbbi elleni mély gyűlöletén. *Lecké*-je mintha csak Dosztojevszkij *Karenina Annáról* szóló vallomására felelne, ahol is így vélekedik a nagy orosz előd: „Könnyen belátható, hogy a gonosz mélyebben él az emberben, mint azt a szocialista gyógyítók feltételezik, hogy a gonosz semmilyen társadalmi rendszerben nem űzhető ki, hogy az emberi lélek ugyanaz marad, hogy a bűn és abnormitás magából az emberi lélekből fakad, és végül, hogy az emberi lélek törvényei annyira ismeretlenek, annyira megközelíthetetlenek a tudomány számára, oly határozatlanok és titokzatosak, hogy nem lehet gyógyító, sőt végleges bíró sem más, csak az, aki azt mondja: «Enyém a bosszúállás és én megfizetek!»

A *Lecke* tanítása, eszmei szépsége abban tárul fel előttünk, hogy az irracionáliák szkepszisétől áterezett eme nyilatkozatra feleselve, vitázva válaszol, elfogadja és meghaladja azt egyszerre, nem szakad el egészen tőle, de tovább, helyesebben feljebb lépni törekszik, hiszen egész példatárából, Niagaraként zuhogó átkainak konkrétumaiból érzékletesen kitetszik, hogy okítás alá vont embertársának („vagy minek nevezzetek”) hibái és bűnei jórészt éppen azok a stigmák, amelyeket a kapitalizmus kora és osztálytörvényei süttöttek bőrébe, lelke sebhelyeit ezek szakították fel, ezektől szivárog abból a vér. Bosszúálló és Megfizető kíván lenni a *Lecke* felmondója is, a Tanítvány vezeklő szerepre kényszerül, megsemmisül: „ne csiszoltad volna a követ, ne élesztetted volna a tüzet, hadd aludjon el, és legyen hideg és sötétség mindörökre, mert minek a világosság, ha te letérdelsz, könyörögsz és kezet csókolsz... Pusztultál volna inkább ki!” – üvölti és zokogja egyszerre a hideg és kegyetlenségen átsütő bánattal és fájdalommal a Törvénytevő, aki a reimsi katedrális csipkefinom szépségét, aki a harangok zúgásának szelíd mélabúját, az áhítatot, az évezredek kultúráját dobná oda proletkultos elvakultsággal, csakhogy az egyetlent, amiért érdemes léteznie az emberi fajnak: az *emberméltóságot* megőrizhesse.

Megváltók és próféták, a nagy Utópisták mozdulata sejlik a *Lecke* szózuhatag-indulatformáinak vonaglálásában, az Ember erkölcsi megnevelésének sziszifuszi követ görgetése fel a hegynek, az „egy kis jó, nyugodt, biztos szolgaság”-ból, „egy kis becstelen és bűnös élet”-ből való kilódítás szándéka –mozdulata, amely azonban a kortól és helytől, ahol és amikor elhangzik, nyomban leszáll az általánosság semmire sem kötelező magasából, s az ellenforradalmi Horthy-rezim közviszonyainak, elembertelenedésének és elidegenedésének kegyetlen szavú vádlójává magasodik. Az ontológia övezetéből a „*hic et nunc*” talajára lépünk, az eszmények, az erkölcsi elvek

vásáranak, áruvá válásának piaci tolongásába, ahol kihívó frivolitással tapossák el az egyéniség integritását, sőt várják el az önnön részvételt az ön-megbecstelenítésben.

A *Lecke* második tételének hangorkánja után azonban halk és mégis messze hangzó záróakkord csendül: a két ember ügye, a Vádló és a Vádlott gondja körül kitágul a világ, az emberiség, avagy szorosabban: az elnyomók és elnyomottak dolgában valami alapvetően új történik, a ítélező ajkáról a *szolidaritás*, az azonosulás, az együtt érző segítőkészség szava szólal meg, a rádöbbenés, a felrázás első leckéje után a küldetésre való készség iránti bizalom hangzik, az útmutatás: *add további* – mintha az illegális munkásmozgalom röpcéduláit bízna rá a gyengére, de erősödőre, a megtisztíthatóra, aki képes lesz a fejét fölemelni, letörölni magáról az évezredek szolgaságának nyomát, aki harcba is tud majd szállni az eszményeiért, a küzdő milliókért, ember voltára ébred, és nem hagyja magát többé megalázni senkitől, aki megváltoztatja a történelmet.

Mitől is szép tehát ez a *Lecke*?

Bizonytal eszméitől, amit a tankönyvek *mondanivalónak* neveznek; amit közölni akar az embertársakkal, olvasóival, egykor – hallgatóival is. Szép a benne zúgó féktelen és őszinte indulattól, amelynek füstös és véres robajlását az emberért érzett felelősség és gond visszhangozza – szép attól, hogy nem elvontan tökéletes részleteiben az érvelés; de nem töredezett, hanem tökéletes az *eszmény*, amely az író előtt lebeg, nem tűnékenyen és délibábosan, hanem a reáliákból felszállva – megvalósíthatatlanul. Szép attól, hogy a kitűzött cél felé monoton konoksággal tör, de ez a vonulás nem a szürke színében játszik, hanem a feszültségek villamos szikrázásától fénylik, hogy a feszülő és megernyedő mondatfutamok lüktetésétől él, hogy felszárnyal és lehanyatlik, hogy tökéletesen követi a forma a lényegét, mondhatni, egyesül vele, egymást teremtik és feltételezik. Egy öntésből született a *Lecke*, agitatív szándék és meggyőző, hiteles forma teremtette; az olvasólámpa fénykörében olvasva éppúgy megrázó erejű alkotás, mint egykor a munkásszínházak dobogóján. Önkéntelenül bizonyosság arról is, hogy a politikum és a célzatosság képes művészetté válni, ha az ihlet teremtő ereje közvetíti őket, ha a társadalmi lét természetes törvényei nagy folyamatából merültek fel a szép szó segélyével.

1975

KGB-akták vallomása magyar írói sorsokról ^[1]

1.

Előadásom témája elüt némileg az eddig elhangzottaktól. Nem méltatlanul elfelejtett művekről, cenzúra sújtotta kéziratokról, szelíd költőkről lesz szó az alábbiakban, hanem egy másfajta emberi tragédiáról, amely írókat ért, alkotói sorsokat tört ketté, jellemeket torzított el. Nem a publikálást akadályozta meg esetleg évekre – ez is súlyos méltánytalanság a szép szó képviselőivel szemben –, hanem az életüktől fosztotta meg őket, amihez képest minden más bántalom – azt hiszem – elenyésző. Méghozzá nem ideológiai ellenfelek bántak így velük, hanem maga az a mozgalom, amelynek szolgálatára jóhiszeműen életüket tették fel.

Az első világháború és az azt követő forradalmak után a Szovjetunóba került néhány magyar író pályája végső fázisának mindeddig rejtve maradt dokumentumairól számolnék be; iratokról, amelyek a Lubjanka, a KGB vagy az SZKP KB archívumából kerültek elő, s részben a történeti tények rögzítésére alkalmasak, másrészt talán a késői kor okulására szolgálnak.

Ezúttal nem is a kéziratokról szólnék, noha azoknak is megvan a maguk sorsa. Lukács György például sohasem kapta vissza a KGB-től a harmincas évek végén írt Goethe-monográfiája kéziratát, amelyet a német támadás után foganatosított letartóztatásakor vittek magukkal az irományok iránt hevesen érdeklődő, noha egyébként kevésbé művelt belügyi alkalmazottak. Hidas Antal és felesége Kun Ágnes kétségbe esve könyörögtek még 1956 januárjában is a KGB-hez írt folyamodványaikban Hidas első nagyregénye, a *Ficzek úr* magyar nyelvű kéziratáért és elkobzott levelezésgyűjteményükért [2]. Hidas ugyan kivételes szerencsével megúszta a nyolcéves kalandot a Gulágon, a kéziratokat azonban az ún. „olvadás” sem mosta többé a felszínre. Sok publikált és kéziratban maradt prózai mű, vers és publicisztika, levelezés és egyéb dokumentáció megmaradt a korábbi évekről, ezek mappákba zárva – bár hozzáférhetően – hevernek intézmények, irodalmi és művészeti archívumok, akadémiai levéltárak mélyén; nem egyen még ma is ott az intő felirat: „vrag naroda” vagyis, hogy az illető író „a nép ellensége”, tehát jó lesz vigyázni annak, aki hozzányúl a tiltott gyümölcsökhöz.

Vannak kutatók, akiket ez a többé-kevésbé feltáratlan irodalomtörténeti övezet is érdekel; úgy tetszik, ez is beletartozik „a lappangó írói hagyatékok felfedezésének” fogalmába, amelyről e konferencia szervezőinek első körlevele szól. A téma kutatói a kortörténet és az eszmetörténet feltárása igényeinek megfelelően nem ismernek el újonnan létesített tabukat és képzeletbeli máglyákat sem, hiszen mindaz, ami volt, ami megtörtént, kitörölhetetlenül része a történeti és benne az irodalomtörténeti múltnak is, tehát tanulságul szolgál akkor is, ha egy-egy történetíró – érzelmeitől vezettetve – csak mérsékelten tartja érdemesnek szót ejteni erről a múlttól. A feltáró munka évek óta tartó együttműködés keretében folyik magyar és orosz kutatók részvételével. [3] Közös végezzük mindkét helyen a dokumentumok gyűjtését és feldolgozását, amelynek értelme nemcsak abban áll, hogy teljesebb ismereteket szerezzünk egy-egy emigráns író élet- és alkotói pályájáról, de ezen túlmenően betekinthetünk egy olyan folyamatba, legalább annak eszmetörténeti szeletébe, sőt kriminalisztikai övezetébe, amely megvilágít valamit azokból az összetevőkből, amelyek tragédiába és pusztulásba sodorták a szociális törekvések legújabb kori történelmi kísérletét.

Tisztában vagyok vele, hogy az értelmiségi szférában, tehát a hermeneutika iránt fogékony irodalmárok körében is – téveteg módon – jelen lehet az averzió, a kizárólagos elutasítása e nemzedéknek; az értetlenség írásaik és tetteik indítóokaival szemben. Nem bocsátkozhatom hosszas történeti fejtegetésekbe, hogy megkísérleljem megmagyarázni az érintett írók döntéskényszereit. Azonkívül eléggé közismert, hogy az akkori mérvadó társadalmi formáció, tehát a tőkés rendszer által kirobbantott első

világháború okozta szörnyű következmények alapjaiban rendítették meg az európai civilizáció és kultúra képződményeit, és széles értelmiségi rétegeket indítottak Európa-szerte valamilyen más út keresésére. Azt hiszem, autentikus tanú lehet ebben az ügyben éppen egy polgári író, mondjuk például Hermann Broch, akihez a baloldaliságnak még az árnyéka sem fér. Az indítóokok megvilágítására tőle idézek néhány sort. *Die Schlafwandler (Az alvajárók)* című esszéregényében írja a tíz évvel azelőtti kataklizma okaira visszatekintve:

Vajon van-e valóság tartalma még ennek a széttépett létnek? [...] úgy látszik, mintha a háború szörnyű realitása szétfoszlatta volna a világ realitását [...] ez a kor gyávább és szenvedéstelibb minden megelőzőnél, belefulladás a vérbe és a szögesdrót akadályokba; banktisztviselők és nyereszkesedők akadnak fenn a szögesdrót akadályokon, a jól szervezett humanitás semmit sem akadályoz meg, a Vöröskereszt képében jelenik meg csupán és művégtagokat gyárt; városok éheznek mások pedig pénzt préselnek ebből az éhezésből; szemüveges néptanítók rohambrigádokat vezényelnek, nagyvárosok lakói a lövészárkok gödrében tanyáznak, gyári munkások és más civilek felderítő egységekben kúsznak előre a terepen, s ha mindezt szerencsésen megúszták és visszatérnek, újra nyereszkesedőkké avanszálnak. Minden forma szétoldódott, a bamba bizonytalanság alkonyi tört fénye lebeg egy kísérteties világ felett, s az ember – egy eszebomlott gyermekhez hasonlóan – rövidre zárt logikát követve nem más, mint egy reá nehezedő lidércnyomás. [4]

Úgy vélem, mindehhez nem kell kommentár. Ez volt az a reália, és az a szellemi háttér, amely ellen a magyar avantgárd, főleg annak aktivista szárnya s különösen az aktivizmusból is bal irányba kiválók tiltakoztak, és végletes konzekvenciákat vontak le. Mentségükre szolgál, hogy akkor még nem volt tudható: ez az út is újabb, csupán másfajta pusztulásba és tragédiákhoz vezet.

Nem arra vállalkoztam tehát, hogy Lukács György, Barta Sándor, Hidas Antal, Karikás Frigyes és Matheika János húszas-harmincas évekbeli emberi és alkotói pályáját elemezzem, ezúttal csak a *végkifejletre* szeretnék szorítkozni; újonnan feltárt archívális dokumentumok vázlatos ismertetésével.

2.

Talán *Hidas Antallal* kezdhethjük a sort. Tudni lehet, hogy apósát Kun Bélát 1937. június végén tartóztatta le az NKVD; egy hét múlva Hidast kizárják a pártból. Úgy érzi naiv módon: „villámcsapás érte a derült égből”, hiszen az elmúlt évtizedben egyre inkább eltávolodott a magyar emigráció füledt, gyűlölködéssel és frakcióharcokkal teli köreiből; egyre inkább szovjet írónak érezhette magát, egymás után jelentek meg verseskötetei, prózája oroszul, sőt franciául, angolul is; dalait, indulóit milliósámsra sokszorosították és énekelték szerte a szovjetországban. 1936 végén az *Oktyjabr*-ban, majd 1937-ben könyv alakban is megjelent addig legnagyobb szabású műve, *Ficzek úr* című regénye, a századelő pesti kispolgári világáról szóló híradás. Mint később „levelező partneréhez”, az NKVD-hez 1938. augusztus 11-én írt beadványában megfogalmazza: „[...] alkotó erőim teljében vagyok, adják meg a lehetőséget, hogy tovább dolgozhassam [...] Követtem el hibákat az életemben, erről már tettem vallomást, ismerem őket, és ezek soha többé nem ismétlődhetnek meg” – fogadkozik a

[5]

felnőtt férfiú, mint egy kisgyermek a tanító bácsi pálcájától remegve. Valószínűleg még ekkor sem döbönt rá, kivel beszél, egy süket és vak hatalommal, ahol további sorsa már eleve elrendeltetett. Hidas nem tudhatta, hogy előbb hisztérikusan megvádolt, majd később erőtlően védelmezett mentora, Kun Béla már 1937. július 29-én jegyzőkönyvbe diktálta, hogy ellenforradalmi-komintern ellenes illegális csoportjának Hidas is tagja volt. Nem tudni, ismerte-e Hidas Bakunyin híres-hírhedt *Gyónás*-át, amelyben a nemes lelkű anarchista próféta a cár atyuska előtt alázta meg magát, bűnbocsánatért esedezve; azt sem tudni, eljutott-e hozzá a Moszkvából éppen ekkoriban sietve távozó Sinkó Ervin *Szemben a bíróval* című esszéje, amely az *Europe* hasábjain jelent meg Párizsban. S főleg nem ismerhette Koestlertől a *Sötétség délben*-t, hiszen azt a szerző Párizsban írta 1938 októberétől 1940 áprilisáig. (A *Darkness at Noon* 1940-ben jelent meg Londonban.) Talán nem is ezek az irodalmi ismeretek a fontosak, hanem a hasonló léthelyzet kiváltotta kísérteties sztereotípiák: a csapdába került ember kétségbeesése, tiltakozó felhorkanása, önmarcangolása és vádjai abban a fennmaradt hat vallomásban, amelyeket 1938. január 9-én történt letartóztatását követően, augusztus 11-éig írt nyilván fogva tartói óhaját is követve, de érzékelhetően saját indítékokból is, hogy önvizsgálatot tartson, hogy mérleget készítsen. [6]

Három súlyos bűn terhelte Hidas lelkét, de nem lehet mondani, hogy ezek belsőleg összetörték volna. Vallomásai nem ezt mutatják, legföljebb az utolsó évek költeményeiben tűnnek fel a reflexió rezignatív mozzanatai. Az első cselekménynek nem ő lett az áldozata, de később súlyos szerephez jutott perében: miután első verseskötetét a párt 1925-ben Bécsben kiadta, Berlinbe rendelték, és gyaníthatóan számlát nyújtottak be neki. Utasítást kapott, hogy Mihály bátyját és annak feleségét, Mendel Irmát munkalehetőség felcsillantása ürügyével kísérje el, pontosabban fogalmazva csalja ki Moszkvába. A szerencsétlen nőt itthon az illegalitásban provokátorsággal vádolták, ami akkoriban főben járó bűnnek számított. Hidas 1925. november 6-án a Kominternben jelentette Kun Bélának, hogy a feladatot végrehajtotta. Mendel Irmát hamarosan letartóztatták és föbe lötték. De Hidas végül is testvérei sorsáért is felelőssé vált: Mihályt felesége kivégzése után nem sokkal szintén letartóztatták, s miután egy fél évtized után visszatért a büntető telepről, elmebeteg-gyanússá vált, 1936-ben egy ismert műintézetben, egy pszichiátriai létesítményben érte a halál. Nem járt különül Hidas öccse, Sándor sem, akit ő utána másfél hónappal szintén lefogtak, tíz évre ítétek, s örökre eltűnt valamelyik Gulág örvényében. S mindez miért? Az 1938. június 21-i vallomásban, amely „kérdés-felelet” kompozícióban készült, kimondja Hidas: „Vak voltam és nem gyanakodtam”. A vakság és gyanútlanág nem a eszmének szólt, hanem Kun Béla tevékenységének. Abból a kellemetlen, de önmagában nem túl jelentősnek látszó körülményből, hogy a húszas-harmincas évek fordulóján a moszkvai magyar emigráns klubban ádáz torzsalkodás folyt a landleristák és a Kun-frakció közt, és ebben a rivalizálásban Hidas Kun pártjára állt, végzetes következmények származtak mindkettőjük számára. De majd csak akkor, amikor Kun konokul ellenállt a Komintern VII. kongresszusán meghirdetett népfront-politikának, s emiatt kihagyták az elnökségből, kegyvesztetté vált. S mivel nem hagyott fel ellenzéki magatartásával, mi sem volt természetesebb, minthogy kiterjesszék ellenforradalmi tevékenységének vádját múltjára is, a magyar párton belül folytatott frakciózásra, ebben pedig Hidasra a Kun-ügynök szerepköre hárult. Annál inkább, mivel – pszichológiai rejtély folytán – Kun említett 1937. július 29-i kihallgatásán mintaszerűen vállalta a szovjet- és Komintern-ellenes, ellenforradalmi szervezkedés vádját, s részletesen felsorolta részt vevő elvtársait is. Köztük volt Hidas Antal. [7]

Hidas példamutató fogoly volt, íróhoz méltóan ontotta a részletes vallomásokat, van amelyik 19 sűrű oldalt tesz ki; ideges, izgatott tollvezetéssel, hibás orosz-szavakkal

készültek ezek, néhol logikus és történeti rendben halad a dikció, máshol gyanút keltően terjengős, mintha csak a lényegyet akarná elrejteni a lényegtelen mozzanatoktól hemzsegő ömlengésben.

1939. május 25-én elkészült ellene az NKVD nyomozati osztályának vádirata, amely szerint – lesöpörvén Hidas minden magyarázkodását és tiltakozását –, a vádlott 1925 előtt a magyar politikai rendőrség ügynöke volt, és a pártban provokátor (jegyezzük meg; ő, aki egy „provokátort” kísért kivégzésre Moszkvába!); 1928-tól kezdődően pedig a Kun által vezetett ellenforradalmi, antikomintern szervezetekben ellenséges tevékenységet fejtett ki. Az okmány bizonyítási részében a fenti vádat – a törvényesség legnagyobb dicsőségére – már mint tényt kezeli, és az ügyet elbírálásra átadja az NKVD Különleges Tanácsának (azaz, ha megfigyeltük; nem a bíróságnak, hanem az elhárítás egyik osztálya a másíknak). [8] Hidast nyolc évi javító-nevelő munkára ítélik (így nevezték a Gulágot), megjárja Kolimát, Vlagyivosztokot, Novoszibirszket – és hallatlan szerencséjére, felesége, Kun Ágnes és a Szovjet írószövetség többszöri interveniálására, 1944 áprilisában szabadul.

Mindezek száraz élettények; de a szabadulást indokló (figyeljünk a számra!) 722 627-es számú NKGB (az NKVD jogutódja) akta szövege – azt hiszem – újra irodalmi szférába emeli a történetet. Az állambiztonsági hivatal századosa gondosan megvizsgálta a korábbi aktákat (láthatóan precíz rend volt az őrlő malom irattárában), sőt újabb „ügynöki jelentéseket” kért be, megkereste a Komintern káderosztályát, és angyali egykedvűséggel úgy találta, hogy a Hidas elleni egykori „vallomások és feljelentések semmilyen konkrétumot nem tartalmaznak”, idézem: „tárgyi bizonyítékok az ügyben nincsenek [...] mindezek alapján megállapítható, hogy Hidas Antal elleni eljárás az Orosz Szövetségi Szovjet-Köztársaság büntető-törvénykönyve normáinak megsértésével folyt le.” Hidast 1944. április 15-én a Különleges Tanács szabadlábra helyezte, a Legfelsőbb Szovjet pedig több, mint két év után, 1946. augusztus 10-én mentesítette a „büntetett előéletű” megjelölés alól. [9] Fentebb élethelyzetekről és sztereotípiákról szoltunk: de azért van változás is az azonosságban. Kinek ne jutna eszébe Déry Tibor *Niki*-jének hőse, aki a börtönből jövet felesége kérdésére így válaszolhat: nem mondták meg miért vitték be, nem közölték, miért bocsátanak szabadon. Hidassal közölték ugyan, miért vitték be, nyolc év után pedig tudtára adták, ami nyilván eredetileg is látható volt, hogy semmi sem igaz az egészből. Felemelő érzés lehetett ezt hallania. De – azt hiszem – mindeme történetek egyetlen klasszikusra, Kafkára mennek vissza, aki a *realizmus* csodájaként ezt a félelmetes és riasztó jövőt annak mindenféle színű változatában másfél évtizeddel korábban previzionálta.

Hidas Antal vallomásírói munkásságánál kissé hosszasan időztünk; most röviden szükséges szólnunk még három olyan írói sorsról, amelyek nem happyenddel végződtek, hanem jóvátehetetlen tragédiával. *Barta Sándor*, Kassák sógora a századelő avantgárd irodalmának ígéretes tehetsége volt, a groteszk mestere, s erről az írói módszeréről egy ideig az emigrációban sem tudott, talán nem is volt hajlandó lemondani. A későbbiekben meghajolt a kibírhatatlan nyomás alatt, írásai sablonossá váltak, elszürkültek; mondhatni Barta íróilag előbb vált áldozatává a szellemi terrornak, mint testi valójában. De alkotói és életerői nem apadtak el teljesen. Nem véletlenül lett 1938 januárjában főszerkesztője a népfrent-gondolat jegyében induló *Új Hang* című folyóiratnak, amelynek első száma *Gerdőország* című groteszk elbeszélése régi írói erényeit villantotta fel újra. A februári számról azonban lekerült a neve. Az NKVD 1938. március 14-én tartóztatta le, s meglepő, mondhatni futószalag-szerű gyorsasággal már május 28-án készen állt a vádirat, ami vészjóslóan előlegezi a Tagankán lévő börtönben ülő Barta körüli későbbi fejleményeket. [10] Azzal vádolták, hogy ellenforradalmi, nacionalista terrorista kémtevékenységet folytatott, a szervezet

aktív tagja (pár sorral alább: vezetője) volt, akit Vágó Béla szervezett be 1937 augusztusában, neki szolgáltatott Barta adatokat a Gestapo és a magyar politikai rendőrség számára, kiszolgáltatta az illegalitásban működő magyar kommunista párt vezetőinek tartózkodási helyét, kitalált jelentéseket adott a szovjet lakosság kedvezőtlen hangulatáról.

Mit sem segített rajta az a megindító levél, amelyet Zsuzsanna leánya írt 1939. november 22-én egy kockás iskolai füzetlapon Georgi Dimitrovnak, a Komintern főtitkárának, vázolja súlyos helyzetüket: anyja, Újvári Erzs, évek óta ágyban fekvő, paralízises, magatehetetlen beteg, férje letartóztatása után orvosi kezelését is megszüntették, öccse 9 éves tanuló, a család fenntartásának gondja a 15 éves leány vállaira hárul. Zsuzsanna arra hivatkozhatott, hogy éppen Dimitrov javasolta az *Új Hang* beindítását, s nem véletlenül, hiszen jól ismerte Barta személyiségét. Leánya elpanaszolja, hogy már két év óta jár mindenütt apja ügyében megtudni: hol van és mi történt vele. Megkereste Beriját, továbbá a főügyészséget – és semmi választ nem kapott. [11] Nem tudhatta, hogy apja ekkor már rég halott. Nem kaphatott választ Dimitrovtól sem, aki – máig felderítetlen rejtélye ez a korabeli nemzetközi munkásmozgalomnak – éppen akkor hirdette meg a nyitást a demokratikus kezdeményezések és a nemzeti törekvések támogatására, amikor egyre vészjóslóbban terjedt ki a tömeges terror az országban, sorozatban követték egymást a perek. Barta sorsának alakulásához azonban hozzájárulhatott, hogy Hidassal ellentétben, aki körömszakadtáig tagadta bűnösségét, Barta elismerte a képtelen vádakot, sőt – groteszk és abszurd módon – feladta „büntársait” is, szinte az egész ismert magyar emigrációt felsorolta, köztük Gábor Andort. Valóságos csoda, hogy ez utóbbi elkerülte a letartóztatást; anyjuk halála után ő vette magához és nevelte Barta gyermekeit.

Az 1956. november 26-án kelt, Barta Zsuzsanna által kezdeményezett és a Szovjetunió Legfelsőbb Bírósága katonai kollégiuma által előterjesztett felülvizsgálati indítvány szerint Barta bűnösségét kizárólag a nyomozati eljárás során tett *saját vallomásaira* alapozták. Groteszk körülmény az is, hogy a vád megalapozatlanságára bizonyítékul hozták fel, miszerint a Barta által szervezett kémekként megjelölt személyek közül nem tartóztatták le – nyilván okkal – Gábor Andort, Hajdú Pált, Madarász Emilt, Fonyó Sándort, Rudas Lászlót és Illés Bélát; illetve a Lándor Bélával szemben kezdeményezett eljárást beszüntették. Továbbá: a különböző illetékes intézmények archívumaiban – úgymond – semmilyen terhelő bizonyítékot a trockista kémtevékenységre vonatkozóan nem találtak. [12] Sőt; a magyar pártnak a Komintern Végrehajtó Bizottsága mellé rendelt képviselője, Gerő Ernő úgy jellemezte Barta Sándort, mint becsületes kommunistát, aki mindig ingadozás nélkül követte a párt vonalát. [13] Megállapítást nyert tehát, hogy Bartát indokolatlanul lötték főbe. A kivégzés előtt még egy fényképfelvételt készített róla az akkurátus hatóság, az elgyötört arcból kivilágló szemek riadt szomorúságot tükröznek és a semmit meg nem értés érzetét. A bürokrácia még egy akaratlan groteszk fintorral szolgált: az okmány záró soraiban monoton érzelemmentességgel rögzítik, hogy az NKVD és a főügyész egykori indítványát-, úgymond, *megváltoztatják* (ez a szakkifejezés), és bűncselekmény hiányában az ügyet *ad acta* teszik. Aláírás: Jevgenyij Varszkoj, igazságügyi vezérőrnagy, a Szovjetunió helyettes főügyésze. Láthatóan minden annak rendje-módja szerint megnyugtatóan elrendeződött; Barta Sándor elorzott élete aktabejegyzéssé lényegült át.

Karikás Frigyes ügye alig néhány mozzanatban tér el Bartáétól. Őt 1938. március 5-én fogták le, szintén a Taganka börtönébe került, április 7-én hallgatták ki, három nappal később már készen állt a vádirat, eszerint ő is tagja volt a magyar nacionalista ellenforradalmi kémszervezetnek. [14] Különösen gyanús körülmény volt, hogy a mozgékony, életvidám Karikás kissé túlságosan sokat járt külföldön. Így történhetett,

hogy a vád szerint Barbé rendőrfelügyelő 1931-ben Párizsban beszervezte ügynöknek, feladata volt provokatori tevékenységet folytatni az ottani magyar famegmunkáló, bőrös és építőmunkások szakszervezetében. 1935-ben a szegedi Csillag börtönben töltötte 4 éves büntetését, miután őt a vele együtt letartóztatott Sallaitól és Fürsttől eltérően nem állították statáriális bíróság elé. Itt dr. Cseke igazgató szervezte be a magyar elhárítás ügynökévé. Mindez nem volt elég, visszatérve a Szovjetunióba, felvette a kapcsolatot Kun Bélával és a magyar rendőrség beépített ügynökével, Rosinger-Réz Andorral, neki adott át kémanyagokat Karikás arról a tőzegkitermelést gépesítő trösztől, amelynek igazgatója volt, Rosinger pedig továbbította az adatokat Jungerth-Arnóthy Mihálynak, az akkori moszkvai követnek. Bűnét Karikás töredelmesen bevallotta. Sőt, azt is, ki mindenkit szervezett be csoportjába. A nevek nagyjából mindenütt ugyanazok, az emigráns magyarok keresztül-kasul egymást jelentették fel és gyanúsították meg életveszélyt jelentő rágalomokkal. Az okmány elején felsorolt vádak a határozati részben, pár sorral alább, itt is, mint Hidasnál és Bartánál, már bizonyítékként szerepelnek; új mozzanat, hogy a vádirat az NKVD jó fél évvel a letartóztatást megelőzően kelt utasítására hivatkozva utalja az ügyet elbírálásra – ezúttal a bíróság elé. Ez elírás lehet, mivel furcsa módon az ítéletet mégis a főügyész és az NKVD különbizottsága hozta, s ennek alapján másfél hónappal a vádemelés után, 1938. május 29-én Karikást föbe lötték. Róla is készült fénykép, arca borostás, szemében az eszelős riadalom.

A Katonai Főügyészség 17 év elteltével az ő esetében is elrendelte a felülvizsgálatot, 1955. október 7-én. ^[15] Megállapították, hogy a szovjet elhárítás francia vonalának nyilvántartásában több Barbé is szerepel, de egyiknél sincs terhelő adat Karikásra. A szegedi börtönigazgatóról, dr. Csekéről vezetett NKVD-kartotékon szintén nem szerepel Karikás neve. A Komintern káderosztályára befutottak ugyan jelentések arról, hogy 1932-ben Karikás konspirációs hibájából kifolyólag ütött rajta a magyar rendőrség Sallai, Fürst és Kilián illegális lakásán, de a felülvizsgálat megállapítása szerint ezt a bejelentést se meg nem erősítették, se meg nem cáfolták. A Karikás által tettestársként megnevezett Dorenbusch Richárd a papírok tanúsága szerint az ügyben tett vallomását visszavonta, mivel azt törvénytelenül, fizikai erőszak alkalmazásával csikarták ki tőle. Egy másik terhelő tanú, Ernst Wimmer vallomásában Fritzként nevezte meg Karikást, (így hívták őt a német térfélen), s a hivatalnok – úgymond – nem tudja megállapítani, azonos-e az illető Fjodor Karikással (ahogy az orosz övezetben nevezték a Frigyes). Mindeme makabr módon szórakoztató mozzanatok alapján Goncsarenko, a KGB (az NKVD jogutódja) nyomozati osztályának őrnagya, és főnöke, Ozsereljev alezredes helybenhagyják azt a véleményt, hogy a terhelő tanúvallomások – úgymond – nem voltak objektívek, ellenben sematikusak voltak és nem konkrétak, azaz nem bizonyítják Karikás szovjetellenes tevékenységét. Ezért javasolják, hogy a 478439. számú ügyiratban elfekvő vádat el kell ejteni, és az ügyet ad acta kell tenni. Ezzel Karikás Frigyes sorsa ugyanolyan megnyugtatóan elrendeződött, mint Barta Sándoré.

S végül néhány szót *Matheika János*ról. 1938. március 12-én tartóztatták le, ő is a Taganka fegyintézetbe került. Korábban a Marx-Engels Intézetben dolgozott. Majd a Komintern apparátusában, végül a Gorkij Világirodalmi Intézet nemzetközi osztályának helyettes vezetője volt; nem sokkal a bebörtönzése előtt zárták ki a pártból, mert elmulasztotta a forradalmi éberséget, nem leplezte le szovjetellenes tevékenységet folytató feleségét; és Czóbel Ernőt felvételre ajánlotta a pártba, holott egy hónappal később már Czóbel is börtönlakó lett. ^[16] A Matheika ellen 1938 áprilisában be-terjesztett vád is az ismert sablonok szerint állt össze. Egy bizonyos Suba István azt vallotta, hogy egy bizonyos Nyikoleszku kém összekötötte őt Matheikával, megadta

pontos a címét is (Matheika maga, vallomása szerint sohasem hallott ezekről a személyekről.) Ez a – mint később kiderült: kicsikart – rágalom elegendő volt ahhoz, hogy Matheikát ellenforradalmi kémtevékenységgel vádolják. 1938. szeptember 19-én a Különleges Tanács 5 évi börtönre ítélte. [17]

Ő is írt vallomást, a permi területen található szolikamszki tábor lakójaként fordult 1939. szeptember 25-én, mondhatni a legjobb helyre: Berija belügyi népbiztosnak írt terjedelmes levelet. [18]

A nyomozás az első naptól kezdve teljesen megengedhetetlen, szovjetellenes szellemben folyt, éles ellentétben a szovjet alkotmánnyal és az emberről szóló sztálini tanítással. A kihallgatásnak nem az igazság megállapítása volt a célja, nem az én politikai arculatom megvilágítása, hanem a „bűnösségem” bebizonyítása, tőlem akartak vallomást kicsikarni arról, hogy ellenforradalmár voltam. A nyomozók fiatal, félanalfabéta elvtársak voltak, politikailag kevésbé képzettek, alig tudtak valamit a külföld eseményeiről. Módszerük a durva szidalmazás volt, fenyegetések és fizikai erőszak alkalmazása. Tizenhárom alkalommal történt kihallgatásom során kilencszer kínoztak meg.

Matheika mindezek ellenére nem volt hajlandó önmaga ellen irányuló hamis vallomásokat aláírni, noha ezeket vallatói előzékenyen előkészítették. Ekkor bevetették ellene azt a vádat, amely legmélyebb emberi mivoltában sebezte meg, s amely talán mindennél jobban bizonyítja az NKVD verőlegényei emberalatti cinizmusát. Talán ismert tény, hogy Matheikát 1919. augusztus 13-án a kommün alatti tevékenysége megtorlásául tizedmagával halálra ítélte egy úgynevezett „népbíróság”, és a darutollal díszített különítmény Vác határában nyomban végre is hajtotta az ítéletet. A holttestek a mezőn maradtak. Matheika mell- és fejlövést kapott, éjjel magához tért, bekúszott a városba egy ismerőséhez, életben maradt és felépült. 1921-ben fogolycserével került ki a Szovjetunióba. Nos, Berija legényei most olyan vallomást akartak aláírni vele, miszerint azért lövette magát föbe akkor színleg, hogy azzal az ürüggyel befurakodhasson a Szovjetunióba, hogy ott kémtevékenységet folytasson.

Matheika, mint sorstársai is – azt lehet hinni – kivétel nélkül képtelenek voltak megérteni, mi is történt valójában. A késői utókor tudja: a szovjet *termidor* zajlott le ezekben az években, egy sajátos ellenforradalom, amely tervszerűen irtotta ki az úgynevezett „lenini gárdát”, amely még őszintén hitt a világmegváltó eszmékben. Ehhez tartoztak lényegében a magyar kommünnek orosz földön menedéket kereső egykori résztvevői is. Az ígéret országában azonban közben hatalomra került az az állami terrorizmust gyakorló bürokrata elit, amelynek egyik legjellegzetesebb figurája éppen Berija volt. Mennyire groteszk, mennyire tragikomikus a mából visszatekintve Matheika folyamodványa Berija elvtárshoz, a főhóhérhoz, akitől azt kéri: vizsgálta felül az ő ügyét, amely csakis teljes rehabilitációval végződhet, s ő visszatérhet azok közé – mint írja – „akik hűen az SZKP-hez és a párthoz, küzdenek a szocializmusért.” Választ hiába várt Matheika, ő is eltűnt a Gulág mélyén, nem tudta kivárni az időt, amikor 1956. január 26-án a moszkvai katonai körzet tribunálja – mily lehangoló még a késői, mit sem érő jóvátételben is a gépies sablon alkalmazása – „megváltoztatta” az NKVD Különleges Tanácsa egykori határozatát, és bűncselekmény hiányában ad acta tette az ügyet. [19]

Talán itt meg kell szakítanunk e nyomasztó történet vázlatos előadását. Bizonytalanságos lenne még Lukács György körülményeinek vizsgálata; a dokumentáció tanúsága szerint még 1945 után is gondos figyelemmel kísérték személyiségét és

munkásságát különböző szovjet intézmények; de erről majd más alkalommal gondolnánk beszámolni.

Befejezésül nem hallgathatom el azt az élményemet, amelyet az életben maradt és visszatért emigránsokkal vagy családtagjaikkal való megismerkedésem során szereztem. Még Lengyel József is, aki pedig szépirodalmi munkáival először törte meg a riasztó varázst, avagy Matheika Rita, vagy bőbeszédűségébe rejtve a titkot: Illés Béla, Barta Sándor gyermekei, Gábor Andor özvegye, Olga Halpern s annyian mások – érezni lehetett: valamiről hallgatnak, csak sejteni lehetett, valamilyen sötét titkot őriznek; az évtizedeken át nem szűnő félelem és rettegés kényszerítette őket hallgatásra.

S akik nem térhettek vissza többé? Jurij Guszev kollégám, a feltáró munkában társam, egy, a *Novoje Vremja* 1993. 12. számában megjelent cikkében találóan *háromszorosan nem-kívánatos* teremtményeknek nevezte őket: 1919 után elüldözte őket a reetablirozódó hatalom; ahol menedéket reméltek találni, az állítólagos munkásparaszt hatalom országában, ott halomra gyilkolták sokukat; s ma, amikor egyre élesebb fény vetül a Gulág rémületet ébresztő történeteire, vajon ma mi a sorsuk? [20] Ma összetörök emléktábláikat, leverik nevüket az iskolák homlokzatáról és az utcasarki házakról, műveiket a szorító helyhiány ürügyén kiselejtezik a könyvtárakból. Úgy tetszik: most találják meg végleges helyüket a közönyben és a feledésben. De vajon joggal avagy indokolatlanul? Ha irodalmi és kritikai munkáik közt nem lenne is érték, amint hogy van, pályájuk és sorsuk – úgy vélem – akkor is a magyar irodalomtörténet kiirthatatlan infrastruktúrájához tartozik, sőt tárgya lehet egy történetfilozófiai ihletésű drámának, s ilyen értelemben akár toposza, motívumeleme egy még valaha megírandó szépírói alkotásnak.

Végül is milyen eszmekörnek estek áldozatul ezek az írók. Eléggé ismert, hogy a századelő szellemi életében egyszerre volt jelen az újarisztoteliánus-determinista etika elutasítása és egyúttal egy új humanista praxisfilozófia kiterjesztésének igénye, amely a közeledő apokalipszis csaloéka módon hajnalpírnak látott tűzvészén áttörve a soha addig meg nem valósult egyenlőség- és testvériségideál valósággá váltásának morális rigorozitásába öltözött számukra. S ez a történetfilozófia arról tudósít: minő sors várt azokra, akik – bizonynyal maguk is bűnösen tévelygő emberekként – reáliának hitték és követték az évezredes chaliasztikus álmokat, s a nemzetközi munkásmozgalom aktív résztvevőiként, alakítóiként naivul azt hitték: megfordítható a világnak az a rendje, amelynek létezését Nagy Lajos a *Lecke* című pedagógiai víziójában hatvanezer évre taksálta, a valóságban azonban valószínűleg hatmillió évről lehet szó.

JEGYZETEK

[1] Az előadás az MTA Irodalomtudományi Intézete és az EETE Irodalomtörténeti Intézete *Feltáratlan értékek a magyar irodalomban* című konferenciáján hangzott el, 1993. nov. 26-án. [[vissza](#)]

[2] Hidas Antal 1956. jan. 26-i levele a Szovjet írószövetség titkárságához; valamint A. Szurkov 1956. febr. 1-i levele a Szovjetunió minisztertanácsa mellett működő Állambiztonság elnökéhez. Forrás: NKVD irattár, Hidas-dosszié, 162-164. (Az érintett anyagok archívális rendezése folyamatban van, ennek során állapítják meg a fond-

jelzéseket.) [\[vissza\]](#)

[3] A két világháború közti magyar baloldali írói emigráció feltárását az MTA Irodalomtudományi Intézete és az Orosz Tudományos Akadémia Gorkij Világirodalmi Intézete és Szlavisztikai Intézete közti együttműködési megállapodás alapján Jurij Guszev, Vjacseszlav Szereda, Alexandr Sztikalin, valamint magyar részről Illés László végzik. [\[vissza\]](#)

[4] Hermann Broch: *Die Schlafwandler*. Berlin, 1986. 2. köt. 42-43. [\[vissza\]](#)

[5] Hidas 1938. aug. 11-i vallomásából. NKVD irattár, Hidas-dosszié, 61-65. [\[vissza\]](#)

[6] Hidas vallomásainak kelte: 1938. jan. 14.; jan. 20.; jún. 21.; jún. 27.; júl. 28.; aug. 11.; továbbá több töredékben maradt beadvány. Hidas-dosszié. [\[vissza\]](#)

[7] Kun Béla vallomása – kivonat a kihallgatási jegyzőkönyvből, 1937. júl. 28-án, gépirat. Az NKVD irattára, Kun-dosszié, 96-100. [\[vissza\]](#)

[8] Az NKVD nyomozati osztálya 1939. máj. 25-én kelt vádirata. Hidas-dosszié, 121-122. [\[vissza\]](#)

[9] Az adatokat Hidas 1955. jan. 7-én kelt, s az SzKP KB titkárságához írt levele tartalmazza, abban a pártba való visszavételét kéri. [\[vissza\]](#)

[10] Az NKVD moszkvai területi bizottsága 1938. ápr. 5-én kelt 3914. számú nyomozati ügyirata. Barta-dosszié, [\[vissza\]](#)

[11] A Dimitrov-titkárságon 1049. szám alatt 1939. dec. 4-én iktatott ügyirat. Barta-dosszié, 37-38. [\[vissza\]](#)

[12] A Szovjetunió Legfelsőbb Bírósága Katonai kollégiuma 1956. nov. 23-án kelt felülvizsgálati irata. Barta-dosszié, 65-67. [\[vissza\]](#)

[13] Uo. 66. [\[vissza\]](#)

[14] Az NKVD Állambiztonsági igazgatósága 1938. ápr. 10-én 2282. szám alatti vádiratával utalta Karikás ügyét a bíróság elé. Az iratban megjegyzik, hogy a vádlott elismerte bűnösségét, „de tárgyi bizonyítékok nincsenek.” Karikás-dosszié, 46-47.

[\[vissza\]](#)

[15] A szovjet Minisztertanács Állambiztonsági Bizottsága moszkvai területi igazgatóságának 1956. febr. 23-i határozata a 478439. sorszámú nyomozat i ügyben. Karikásdosszié, 122-128. [\[vissza\]](#)

[16] Az SZKP moszkvai pártbizottsága pártarchívuma 2879, számú, 1955. aug. 13-án kelt irata adatai alapján. [\[vissza\]](#)

[17] Az NKVD Állambiztonsági Hivatal 1938. áprilisában utalta Matheika ügyét a bíróság elé, az Orosz Szövetségi Szovjetköztársaság Büntető-törvénykönyve 6. g-a, 58. cikkelye alapján. [\[vissza\]](#)

[18] Matheika levele a Belügyi Népbiztosságnál elfekvő dosszié anyagában, 28-31. [\[vissza\]](#)

[19] A moszkvai katonai körzet hadbírósa H-486/OSz. számú, 1956. jan. 26-án kelt határozata alapján. [\[vissza\]](#)

[20] Jurij Guszev: *Tajni torfodobocsi*. In.: *Novoje Vremja*, 1993. 12. sz. 44-46. [\[vissza\]](#)

A „tisztogatás lélektana” [\[1\]](#)

A közelmúltban bekövetkezett történelmi léptékű változások – Jürgen Habermas szerint: *die nachholende Revolution* – következtében nagyrészt megnyíltak a volt szocialista országok eddig a tudományos kutatás elől gondosan és szigorúan elzárt levéltárai. A párt és az állami szervek által „termelt”, féltve őrzött dokumentumok most a „civil” forráskutatás szövegeivé válnak. A történelmi és irodalomtörténelmi kutatás szempontjából is nagy jelentőségű szervezeti intézkedések következtében Moszkvában egyesült az SZKP KB, a Marxizmus-Leninizmus Intézete (azaz az ottani Párttörténelmi Intézet), valamint a Komintern irattára. Ide most a belépés – tudományos kutatás céljából – bárki számára lehetséges. (Kivételt képez az ún. Elnöki Levéltár, amely

változatlanul zárt és titkos.) Sajnálatos, hogy a meglazult magyar-országi tudományos kapcsolatok, s főleg az előítéletek miatt a magyar kutatók (eszmetörténészek, összehasonlító irodalomtudósok, rusziszták stb.) jelenleg alig használják ki ezeket a lehetőségeket.

Annál inkább megteszik ezt mások. Talán széles körben nem ismert, hogy a volt szovjet levéltárak anyagait elektronikus úton közvetítik az Újvilágba, s a Columbia és a Harvard Egyetem mellett elsősorban a Hoover-Institute és a New-York-i Zsidó kutatóközpont lesz hovatovább a „szovjetológia” kutatásának fő tudományos központja. A volt Komintern-levéltár mai „gyalogos” kutatói főleg az anyagilag kevésbé „elérésztett” svéd, német, francia, olasz tudósok. Ebből az övezetből került ki az a szenzációs, s egyúttal megdöbbentőnek minősíthető dokumentum is, amelyről soraink tudósítanak. Reinhard Müller, aki 1989-ig a hamburgi Ernst Thälmann Emlékmúzeum levél- és könyvtárának vezetője volt, már korábban számtalan publikációt tett közzé a német emigráció történetéről. 1989 áprilisában még a DKP (Német Kommunista Párt) megbízásából kezdte el munkáját a Komintern irattárában, célja egy dokumentáció és monográfia létrehozása volt Kari Schmückléről, a német politikai és irodalmi emigráció tragikus véget ért, kiemelkedő tehetségű tagjáról. 1991-ben Müller a PDS (a SED utódpartja) képviselőjeként folytatta kutatómunkáját, időközben azonban már sajtó alá rendezte azt az 1990 májusában a Komintern-archívumból mikrofilmen átadott 556 lapnyi anyagot, amelyre Schmückle után nyomozva bukkant. Ezek a vaskos dossziék tartalmazták az 1936. szeptember 4-8-ika közt a Szovjet Írószövetség német szekciója által rendezett zárt párttaggyűlés anyagát, amelyet eddig – jó okkal – titkos anyagként kezeltek. (A jegyzőkönyv egy-egy példánya ma a Komintern Végrehajtó Bizottsága, illetve a Forradalmi Írók Nemzetközi Szervezete iratai közt található.)

A zárt ülés nem rutinszerű irodalmi összejövétel volt. Az újabban közzétett titkos iratok tanúsága szerint (l. *Izvesztija ZK KPSZSZ*, 1989. 8.sz. 78-115.) Kirov 1934 decemberében történt meggyilkol(tat)ása után Sztálin már 1935. január 18-án körlevelet intézett a Politikai Bizottság tagjaihoz, egynapos határidővel követelve állásfoglalásukat a helyzet általa történt értékeléséhez. Ezt követően nyomban megkezdődött az ún. „zinovjevista-trockista összeesküvés” felgöngyölítése, amit közvetlenül Sztálin irányított. Másfél év múlva, 1936. július 29-én kelt Sztálin újabb körlevele, ezúttal a területi pártszervek vezetői részére, amelynek címe: „A trockista-zinovjevista ellenforradalmi blokk terrorista tevékenységéről”. E dolgozat közvetlen következménye volt, hogy a Legfelsőbb Bíróság Katonai Kollégiuma által 1936. augusztus 19-24-ike közt lefolytatott tárgyaláson 16 régi bolsevikot (köztük öt német emigráns párttagot) ítélték halálra, s az ítéletet másnap végre is hajtották.

E tömör történeti vázlat talán elegendő annak érzékeltetésére, milyen légkörben ült össze az Írószövetség német szekciójának párttaggyűlése tíz nappal később, hogy a „forradalmi éberség” jegyében elvégezze tagjai „átvilágítását”. Az ülésen részt vettek az SZKP, a Komintern és a Szovjet Írószövetség képviselői is; az írók sorában pedig ott találjuk Johannes R. Bechert, Willi Bredel, Ernst Fabrit, Hans Günthert, Hugo Huppertet, Alfréd Kurellát, Ernst Ottwaltot, Gustav Régiért, Gustav von Wagenheimet, Erich Weinertet és Friedrich Wolfot, s végül, de nem utolsósorban a német szekcióhoz tartozó magyar írókat, Barta Sándort, Gábor Andort, Háy Gyulát és Lukács Györgyöt. (Balázs Béla kimentette magát, mivel szerencséjére szabadságon volt a Krímben, és ezt akceptálták.)

Noha Barta Sándor, a szovjet párt (!) írószövetségi szervező titkára többször megemlítette a gyakran elfajuló hangvételi vita során, hogy nem „párttisztítás” folyik; mind az ő, mind különösen Willi Bredel, Ernst Fabri, Hugo Huppert, Ernst Ottwalt magatartásából, egyre agresszívebbé váló keresztkérdéseik jellegéből nyilvánvalóvá

vált minden érintett számára, hogy itt az ún. „Kaderabteilung” előterében hangzanak el az önkritikák és vádak, s mint most ismertté vált: ezen szervezettől egyenes út vezetett az NKVD-hez, ahonnan pedig a Legfelsőbb Bíróság katonai kollégiumához – vagyis a halálba. Az „inkvizitorok” kihallgatói magatartásán – talán Ottwalt kivételével – mi sem látszott annak sejtéséből, hogy néhányuk (köztük Barta Sándor is) rövidesen ugyan erre az útra lépnek. Huppert és Fabri nem áttaláltak dicsekvően bevallani, hogy az „éberség” jegyében bizonyítandó gyanú esetén is jelentéseket tettek az „illetékes hatóságnál”. Betölthették volna-e ilyen körülmények közt az írók az értelmiségtől elvárható „morális instancia” szerepkörét, midőn legtöbbjük egyszerre került a „tettes” és áldozat helyzetébe?

Az „átvilágítás” közvetlen ürügye és indítéka annak tisztázása volt, ki-ki milyen viszonyban áll a tucatnyi, már letartóztatott vagy a pártból éppen kizárt „zinovjevista-trockistával”, kémmeleg, ellenforradalmi bűnözővel és terroristával, noha ezek az emberek többnyire 1918-1919 óta aktívan részesei voltak a német, a magyar, általában a közép-európai munkásmozgalomnak, ezért akkor üldözték őket, nem egy közülük magas pártfunkciót töltött be, választott eszméikhez, a mozgalomhoz fűződő hűségüket aligha lehetett kétségbe vonni. Most hosszú évekre visszamenőleg számon kérték (vagyis évek óta gondosan regisztrálták), mely író hányszor találkozott valakivel, miről folytattak eszmecsere, milyen hanghordozással szólt valaki valamiről, hogyan értelmezhető egy-egy régi írása, annak valamely utalása, ki kivel volt intim kapcsolatban, akár egyneműek esetén is. A számonkérés éles légkörében, megvilágosodik az a mesterségesen kialakított és szított hisztéria, az a beteges félelem és rettegés, az a paranoia határát átlépő gyanakvás, rágalmozgások, denunciaciók és önkritikának nevezett marcangoló önmegalázás, azaz a „forradalmi éberségnek” becézett magatartás, amely előtt mindenki gyanússá vált, amelyben akár házastársak is feljelentették egymást. Ahol évtizedes barátságok váltak semmivé, ahol elég volt egy elejtett rosszmájú vagy kétértelmű megjegyzés, hogy évek múlva az már mint bizonyított vád jelenjen meg egy kihallgatási típusú jegyzőkönyv lapjain. Hans Günther, a kiváló esszéista és Becher ellen azt a vádat hozták fel, hogy nevezettek 1936. augusztus 21-én, azaz még a per folyamán a „zinovjevista-trockista blokk” ellen hozandó halálos ítéleteket támogatni hivatott írói nagygyűlésről (ahol Willi Bredel szónokolt) a Sztálinhoz küldendő távirat megszavazása előtt eltávoztak. Hans Günthernek ez a megdöbbenés hamarosan az életébe került, a többször öngyilkosságot megkísérlő Becher hosszú évekig elkíséri – a gondosan gyűjtött akták lapjain – ez a deliktum.

Az annyit aposztrofált „trockizmus” mögött – mint a jegyzőkönyvből látható – nem valamely kidolgozott eszmerendszerhez való vonzódás rejlett, hanem lapos egyszerűséggel: a mindennapi élettel, a szovjet bürokráciával, a felső hierarchia létmódjával való elégedetlenség, az egyedül helyes mindenkori pártvonalától akár hajszálnyira eltérő magánvélemény. Johannes R. Becher vesszőfutásra kényszerült, mivel az írói munka különlegességéről és megbecsüléséről mert szót ejteni; szigorúan megrótták azokat, akik panaszszót mertek ejteni arról, hogy nincs lakásuk ahol dolgozzanak. Maga az egyik „inkvizitor”, Erns Ottwalt (aki 1943-ban majd egy Gulag mélyén tűnt el) késhegyig menő védekezésre kényszerült, amiért a minden energiáját felörlő kényszerű aprómunkát okolta azért, hogy nem tudja megírni „nagy művét”, amelyet a párt elvárt tőle.

Vannak, akik valóságos vagy tettetett naivitással ültek a keresztkérdések tűzében. Kurella – aki most érkezett több napos kaukázusi alkotószabadságáról – úgymond: nem tudott semmiről, de hamarosan megértette, miről van szó, amikor Lazar Sackinhoz fűződő 1919-es kapcsolatát kezdték firtatni, ugyanis a magyar Lékai Jánossal együtt ők voltak a Kommunista Ifjúsági Internacionálé alapítói. (Lékai – „szerencséjére” – 1925-ben elhunyt, Sackin 1938-ban letartóztatásban halt meg, Kurella öccsét, Heinrichet

1937-ben kivégezték). Nagy szerencséje volt Gustav Reglernek, akit a Komintern éppen ez időben küldött „nyugati” munkára, ahonnan aztán nem igyekezett visszatérni; Brechtről pedig tudjuk, hogy szilárdan ült dániai emigrációjában, s eszébe sem jutott megjeleni a moszkvai *Das Wort* lapértekezletein, noha tagja volt a szűk szerkesztőségnek. Szinte érthetetlen Gábor Andor szellemes és frivol magatartása, vakmerősége, ahogy – érzékelhetően – átlátott a szitán, és nevetségessé tette a bestiális következetességű inkvizitorokat. Pedig lehetett félnivalója: ő vezette azt az írói munkaközösséget, ahol később letartóztatott trockistákat „nevelt” és pártfogolt.

Külön kell szólnunk Lukács György szerepéről. Ő csupán az első két napon, pontosabban éjszakán vett részt az üléseken (ezek ugyanis a kora hajnalba nyúló szeánszok voltak). Néhány kevésbé jelentős megjegyzése után 1936. szeptember 5-én tartott mintegy egyórás felszólalást, pontosabban előadást, amely komponáltságával kiemelkedik és elűt a töredezett kuszasággal hömpölygő értekezlet! anyagtól. Lukács igyekezett eltérni az „átvilágítás” inszinuáló módszereitől, noha neki is megvoltak a maga személyes ellenségei a másfél évtizedes pártbeli torzsalkodások közepette, és nem is mulasztotta el ezeket aposztrofálni, főleg az ún. „proletárirodalom” köreiből származó kontrahenseit. Élesen bírálta az emigráció egészségtelen légkörét, elvi síkra próbálta emelni az „éberség” követelményét. Nehéz megítélni: vajon ebbe az irányba – előre – menekülve próbálta-e elkerülni ő maga is az újabb és rendszeres támadásokat? Nem sokkal vagyunk a Kommunista Akadémia Filozófiai Intézetének értekezlete után, ahol leszámolást hajtott végre önmaga ellen a *Történelem és osztálytudat*-ot ért bírálatok következtében, noha még 1926-ban kisebb könyvnyi terjedelemben igyekezett visszaverni Deborin és Rudas éles kritikáját. (Ezt a Politbüro által megsemmisítésre ítélt, sohasem publikált és zárt anyagként kezelt írást 1994 októberében volt módom tanulmányozni az SZKP irattárában, ahol addig lapult, azóta fordításomban magyarul is megjelent *Hvosztizmus és dialektika* címmel.) De azt is gondolhatjuk, hogy az egzisztenciális önvédelem és az irracionális párthűség tudathasadásos állapotában maga is éles hangnemben lépett fel a náci fasizmus ügynökeinek minősített trockista „söpredék” ellen, és követelte ő is – obligát módon – „a forradalmi éberséget”, a tömegekkel való kapcsolat erősítését, a pártvonal feltétlen követését. Ugyanakkor feltűnő, hogy az 1935 augusztusában tartott VII. Komintern-kongresszuson meghirdetett népfrentpolitika szellemével ellentétesen, Lukács azzal vádolja a „trockistákat”, hogy fel óhajtották oldani a pártot a népfrent „kásájában”. (A népfrentpolitikával való szembehelyezkedés – mint ismert – Kun Bélának a Komintern vezérkarából való eltávolításához és likvidálásához vezetett.) Lukács egyidejűleg lojális fordulatok keretében próbálta menteni Bechert, Hans Günthert és Gábor Andort az őket ért támadások ellenében. A Forradalmi írók Nemzetközi Szervezete (főleg Illés Béla) ellen ekkor annál inkább már könnyű volt hadakoznia, mivel az 1932-es áprilisi párthatározat után a Rapp-ot követő csoport már ki volt kapcsolva a közéletből, sorsuk pár év múlva ugyanaz lett, mint az 1936-os „inkvizitoroké” – és áldozataiké.

Ha számba vesszük az emigráns német párt valamilyen formában itt érintett több mint félszáz tagját, akik a Hitler fasizmus elől menekültek, és akik a sztálini kelepceből már nem menekülhettek, túlnyomó többségük tömör életrajza így végződik: az NKVD letartóztatta, kivégezték. A statisztikák szerint 2546 német emigráns kommunistát végeztek ki, küldtek a Gulágra – vagy szolgáltatott ki Hitlernek. Sorsuk – összességében – mélységes tragédiáról ad számot: a kommunizmus és a fasizmus egymás elleni kérlelhetetlen küzdelmének fogaskerekei közt őrlődtek fel. A sztálinizmus eszelős bestiálisága motiválja pusztulásukat, aminthogy a hitlerizmus antikommunista gyűlölete azokét, akiket Sztálin tömegével szolgáltatott ki a Gestaponak. És mindez az NKP ún. „Kis Bizottsága” (köztük Wilhelm Pieck, Walter Ulbricht) tevékeny közreműködésével. A kötethez csatolt tucatnyi, a KGB archívumából származó

dokumentum csak néhány megrendítő esetről tudósít, cseppként a tengerben. Reinhard Müller publikációja sem ad azonban választ arra a rejtélyes kérdésre, végül is mi vitte és tartotta meg – a szó szoros értelmében – a grasszáló halál torkában is a munkásmozgalom eszméi mellett a kivégzett és életben maradt ezreket. Pedig valószínűleg van válasz erre a kérdésre.

Reinhard Müller ugyan irodalmárok „tanácskozásáról” tudósít e dokumentumkötetben, a több mint félezer oldalas mű áttanulmányozása után azonban meg kell állapítanunk: az apropó, a főanyag ugyan az irodalmárok eszmevilágáról és cselekvéseiről szól, azaz elsősorban ideologikumot közvetít, a kísérő apparátus mégis – nem terjedelmében, hanem minőségében – fölébe nő a „jegyzőkönyvnek”. A KB „káderosztálya” iratanyagából, a nagyrészt még ma is hozzáférhetetlen KGB archívumából s más forrásokból igen nagy méretű adatgyűjtést végzett Müller a kortörténet résztvevőiről, intézményekről, és eseményekről. A mű tehát egyszerre ideológiatörténet és a nemzetközi munkásmozgalom roppant gazdag lexikona, amit körültekintő tanulmány vezet be.

JEGYZETEK

[1] Georg Lukács-Johannes R. Becher-Friedrich Wolf u.a.: *Die Säuberung-Moskau 1936. Stenogramm einer geschlossenen Parteiversammlung*. Hrsg. Von Reinhard Müller. Hamburg, 1991. [[vissza](#)]

A pápai enciklikák szociális tanításainak visszhangja az 1930-as évek magyar egyházi sajtójában [1]

Témánk megközelítésének legszilárdabb alapját – úgy vélem – az *Új Testamentum* közel kétezer évvel ezelőtti tanításaiban találjuk meg. Az emberi nem megváltásának isteni üzenete a lelkek megváltását ígéri, de a testamentum, az apostolok megnyilatkozásai egyáltalán nem szakadtak el sárgolyóbisunk, e siralom völgye gondjaitól; s ha mindennapi olvasmányként lapozzuk e szent könyveket, meglepetéssel állapíthatjuk meg: az emberi társadalom alapképlete – s ebből következően: szellemvilága –

külsőségeit tekintve talán igen, lényegét tekintve azonban mitsem változott az évezredek folyamán.

Már az *Új Testamentum* állást foglal – messze századokkal a modern kapitalizmus kibontakozása előtt – a hatalmi pozíciók és a merkantil eredetű vagyonok és birtokosaik erkölcsi megítélésében. Pál apostol *Timoteushoz írt első levelé*-ben leszögezi: „Akik pedig meg akarnak gazdagodni, kísértetbe meg törbe és esztelen és káros kívánságba esnek, melyek az embereket veszedelembe és romlásba merítik. Mert minden rossznak gyökere a pénz szerelme, mely után sóvárogván némelyek eltévelyedtek a hittől, és magokat általszegeztek sok fájdalommal.” [2] Jakab apostol ún. „közönséges levelében” pedig ezt olvassuk: „Immár ti gazdagok, sírjátok, jajgatván a ti nyomorúságaitok miatt, amelyek elkövetkeznek reátok. Gazdagságotok megrothadt, és ruháitokat moly ette meg. Aranyotokat és ezüstötöket rozsdá fogta meg és azok rozsdája bizonyság ellenetek, és megemészti a ti testeteket, mint a tűz. Kincset gyűjtöttetek az utolsó napokban...Dőzsöltetek a földön és tobzódtatok [...] elkárhoztattátok, megöltétek az igazat, már nem áll ellent néktek [...] Ime, a ti mezőiteket learató munkások bére, amit elfogtatok, kiált! És az aratók kiáltásai eljutottak a Seregek Úrának füleibe!” [3]

Ezek a szövegek az *Új Testamentum*-ot átíró szociális érzékenység tanúságtételei; panasz és fájdalom szövi át őket, de végkövetkeztetéseikben visszariadnak a harag indulatai felkeltésétől. Jakab apostol arra inti levele olvasóit: „Legyetek azért atyámfiai béketűrők az Úrnak eljöveteleig [...] és erősítsétek meg szíveteket, mert az Úrnak eljövetele közel van.” Pál apostol nemkülönben a békesség szószólója, s a felhorgadó indulatok veszélyeire figyelmeztet: „Akik iga alatt vannak, mint szolgák, az ő uraikat minden tiszteletre méltónak tekintsék Akiknek pedig hívő uraik vannak, azokat meg ne vessék, mivelhogy atyafiai, hanem inkább szolgáljanak [...] Ha valaki másképp tanít [...] az felfuvalkodott, aki semmit sem ért, hanem vitatkozásokban és szóharcokban szenved [...] Ha van élelmünk és ruházatunk, elégedjünk meg vele.”

Jakab és Pál apostol tehát tisztában vannak az „úr és szolga” viszony ellentmondásaival, mégis: békességre, türelemre és még inkább szolgálatra intik híveiket, annak említésével, hogy ez a béketűrés a Seregek Ura eljöveteleig kell, hogy kiterjedjen; hallgatólagos jelzésül annak, hogy az utolsó ítélet alkalmával a jó és rossz cselekedetek amúgy is mérlegre tételnek. Ez a remény és vigasz a túlvilági igazságtételben biztonnal eltölti a jámbor hívők szívét. Máté evangélistát azonban nem elégíti ki ez a perspektíva. Ingerülten csattan fel: „Senki sem szolgálhat két úrnak. Mert vagy az egyiket gyűlöli és a másikat szereti, vagy az egyikhez ragaszkodik és a másikat megveti. Nem szolgálhattok egyidőben Istennek és Mammonnak!” [4] Emlékeztethetünk arra a bibliai jelenetre is, midőn Anániás és Safira halálnak halálával hal, mivel a közösség javára kötelezően eladott földjeik hozadékából egy részt eltitkolván, azt maguknak tartották meg. [5]

Kétségkívül komoly dilemmáról van szó. Legfeljebb jelzésszerűen követhetjük e feszültség ingadozó alakulását közel két évezreden át, akár olyan kiemelkedő történések felvillantásával, mint a vallásos ideológiával átszőtt huszita lázadás, vagy a német parasztháborúk eseményei. Mindezekben, különböző történeti mezben már az evangélisták által megfogalmazott ellentmondás jut kifejezésre.

Különleges körülmények között bukkan fel e mély gond az ún. „modernség” korában, vagyis a polgári társadalom etablirozódásának és minden addiginál veszedelmesebb kontrahensének egyre élesedő szembekerülésével a megelőző századforduló táján. A katolikus egyház mély társadalmi felelősségtudatának ékes bizonyítéka, hogy ebben a történelmileg kiélezett pillanatban, 1891. május 15-én a nagytekintélyű

egyházfő, XIII. Leo kibocsátja *Rerum novarum* kezdetű enciklikáját [6] hogy egy új korszak hajnalán – az ateista marxisták ezt az imperializmus és a proletárforradalmak korának nevezik – állást foglaljon olyannyi felgyűlt történeti tapasztalat birtokában – lényegében ugyanazokban a kérdésekben, amelyek már az evangélistákat is foglalkoztatták. Az enciklikát Prohászka Ottokár nyomban lefordította magyarra, egyes részei ugyan később ismertté váltak, a teljes szöveg mégis csupán száz év múlva, 1991-ben vált magyarul közismertté.

Az egyházfő munkája preambulumban azzal indokolja fellépését, hogy – úgymond –, „korunk a munkásokat magára hagyta, és védtelenül kiszolgáltatva a munkaadók embertelenségének és korlátlan nyereségvágyának. [...] Ehhez járult még, hogy a termelés és szinte a teljes kereskedelem egy kisebbségnek jutott hatalmába, úgy hogy néhány dúsgazdag ember a szegények hatalmas tömegeire rakhatta a szolgaság jármát.” E torz állapot ellenére a *Rerum novarum* nem hagy kétséget afelől, hogy az emberi társadalom *természeti jogon* alapuló fundamentumának tartja a magántulajdont, amely az egyén létbiztonsága, a gazdagság és a közjó forrásait nyitja meg, az egyéni tehetséget mozgósítja és a szorgalmat ösztönzi. Ezzel szemben a szocializmusnak a köztulajdonon alapuló rendszere – úgymond – „teljes egészében elvetendő, mivel azoknak is árt, akiken segíteni kellene [...] s az így elképzelt egyenlőség a valóságban nem lenne egyéb, mint az emberek egyenlő nyomora és különbség nélküli szánalmas helyzete.”

Vélhetnők: látnoki szavak; de mégis – vajon mi indokolja az egyház ismételt és megismételt állásfoglalását a tőke és a munka küzdelme megítélésében? Vélelmünk szerint az a körülmény, hogy a köztulajdon elve és az osztályharc éles elutasításához képest a magántulajdon alapján álló – saz egyház által is elfogadott és helyeselt – gazdasági világrend funkcionálásával messzemenően és egyre fokozódó mértékben elégedetlen az egyház; a tőke működésének módját ellentétesnek látja a krisztusi tanításokkal, az egyház által képviselt erkölcsiséggel és a humánus, a szeretet isteni eredetű parancsaival. Éppen ezért – tanítja az Enciklika – „ha az emberi társadalmat meg kell gyógyítani, úgy egyedül a keresztény élet és intézmények felújítása fogja meggyógyítani.”

De mi az, ami gyógyításra szorul? Többek közt az, hogy az állam elhanyagolja a munkások iránti kötelezettségeit. „Az állam első feladata – úgymond – hogy a szegény munkásokat kimentse azoknak a telhetetlen embereknek a zsarnokságából, akik haszonéhségükben az embert élettelen tárgyként kezelik, és mértéket nem ismerve kizsákmányolják.” Gyógyításra szorulónak tartja az Enciklika a két osztályra hasadt társadalomban feszülő indulatokat és ellentéteket. A gyógyítás legalkalmasabb eszközeként pedig a keresztény erkölcsi rend helyreállítását és „az evangélium minden mást magába foglaló törvénye, a *szeretet* kiáradását” jelöli meg.

XIII. Leó pápát a múlt század végén az industrializáció rohamos kiterjedése nyomán keletkezett rendkívüli méretű szociális feszültségek és azok várható következményei töltötték el mély nyugtalansággal. Mérhetetlen erkölcsi erő sugárzott ezért abból a tényből, hogy az egyház nem hunyta be a szemét e gondok előtt, ellenkezőleg: önnön hivatásaként jelölte meg a súlyos veszélyeket rejtő osztályellentétek mérséklését és feloldását a társadalmi igazságosság és az evangelizáció jegyében. Az egyházfő aggodalmai jogosultaknak bizonyultak, de azt kell mondanunk: prófétai megnyilatkozása, az erkölcsi tökéletesedést célzó intelmei pusztába kiáltott szavak maradtak. A több tízmilliónyi embertömeg legyilkolásának és az anyagi javak pusztításának addig ismeretlen méretű átka zúdult az emberiségre a gyarmatok és az érdekszférák tőkés újrafelosztásának jegyében kirobbantott első világháborúban. Nem holmi marxista eszmefuttatás, hanem Csávolyi Elemér jezsuita páter mondja ki: „A világháborút [...] a világkapitalizmus, a gazdasági elsőségért szabadon és erkölcsi

tekintet nélkül versenyző kapitalista államok zúdították az emberiség fejére.” [7] Majd újabb veszélyek tornyosultak fel a háborút követő forradalmak és ellenforradalmak nyomán. Mindenekelőtt államrezonként konstruálódott Kelet-Európában a bolsevizmus, s Nyugaton nem hagyott alább, hanem még felfokozódott a tőke és a munka egyre vészterhesebb konfliktussorozata, amelynek egyik, talán legszörnyűbb szülőtte a fasizmus volt, amelyre egyébként II. János Pál pápa 1991-ben kibocsátott *Centesunus annus* kezdetű enciklikája is utal, anélkül, hogy a fasizmust néven nevezné.

Ilyen viszonyok közt, egy újabb történelmi keresztúton, 1931. május 15-én bocsátotta ki XI. Pius pápa (1922-1938) a *Rerum novarum*-ra emlékezve, azt igazolva és az új világpolitikai helyzet kihívásának megfelelően *Quadragesimo anno* kezdetű enciklikáját. [8] Az egyházfő megállapíthatta, hogy boldog emlékezetű elődje minden lényeges tézise helytállónak bizonyult, s ő maga pedig azt tekintette hivatásának, hogy a történelmi fejlődés nyomán előtérbe került kérdésekre adjon autentikus választ.

Az enciklikát tanulmányozva és azt történelmi ismereteinkkel szembeesítve azt mondhatjuk, hogy a *Rerum novarum*-ban felvetett gondok a negyven év során nem oldódtak meg, hanem inkább megsűrűsödtek és megsokasodtak, egyre veszélyesebb fordulatot vettek, ez a történések öntörvényűsége mellett arra is visszavezethető volt, hogy a társadalmi konvulzókban illetékes tényező, pontosabban: az osztályharcot felülről vívó fél vakon és süketen ment el az evangéliumi tanítások és intelmek mellett; egy okkal több tehát, hogy a katolikus egyházfő újra felemelje szavát a társadalmi közzó és az emberi sorsok Istentől predesztinált állapota védelmében. XI. Pius pápa – indokolván XIII. Leó fellépését – nem habozik kimondani azt a kiáltó ténytet (ami teljesen egybehangzik Marx elemzéseivel, s amit ma, hatvanöt év után szemérmes közgazdászok és politológusok oly szorgalmasan elhallgatnak), miszerint „az emberi közösség egyre nyilvánvalóbban két osztályra különült, [...] azok, akik bővelkedtek a javakban, jól viselték ezt a helyzetet, és a gazdasági törvények elkerülhetetlen következményeként magyarázták azt, következésképp a nyomor enyhítésének egész problematikáját kizárólag az alamizsnálkodó szeretet körébe óhajtották volna utalni, mintha a szeretet arra lenne hivatva, hogy elleplezze az igazságnak a törvényhozás által amúgy megtúrt, sőt esetenként szentesített megsértését. A munkások ellenben egyre nehezebben túrték még keményebbé vált sorsuk csapásait, vonakodtak továbbra is a súlyos iga alá hajtani a fejüket; egyesek, elragadva hamis tanok dagályától, az egész társadalom gyökeres felforgatását áhították.”

XI. Pius helyzetfelmérése – hihetjük – pontos látélet. De nem marad általánosságokban. Éles tekintettel méri fel a szabad piacgazdaság működésének következményeit. Szükségesnek tetszik, hogy emlékezzünk megállapításaira: „A gazdasági hatalom- és erőkoncentráció – úgymond – a modern gazdaságnak mintegy lényegi jegye, olyan gyümölcs, amelyet a gazdasági verseny korlátlan szabadsága termett, saját természetének megfelelően: ez a szabadság csak a legerősebbeket hagyja meg az élők sorában, és ez gyakran egyértelműen azokat jelenti, akik mindannyiunk közül a legkegyetlenebbül küzdenek, akik a legkevesebbet sem foglalkoznak a lelkiismeretükkel. A gazdasági hatalom – és erőkoncentráció aztán visszahatásként újabb harcot szül, mégpedig háromféle harcot: harc folyik először is magáért a gazdasági hatalomért; éles küzdelem alakul ki az állami hatalom kézrekerítéséért, hogy az állam erejét és hatalmát be lehessen vetni a gazdasági érdekcsoportok oldalán; végül harc folyik az államok között [...] azzal a céllal, hogy a gazdasági erejük latbavetésével döntsék el az országok közötti konfliktusokat [...] az erő szabadversenye ily módon önmagát falta föl, a szabad piac helyére a gazdasági hatalom lépett, a profithajszát fékevesztett hatalomvágy követte, és a gazdaság világa egészében félelmetesen keményé, könyörtelenné, erőszakossá lett”. Ebből az egyetlen forrásból – teszi hozzá a Szentatya – „kétágú

folyam tört a felszínre: az egyik a nacionalizmus, avagy a 'gazdasági imperializmus' folyója, a másik meg az éppoly átkos halálfolyam, a nemzetközi finánctóke, avagy a 'nemzetközi imperializmus'".

E kissé terjedelmes passzust azért láttuk célszerűnek felidézni, hogy lássuk: a Szentszék ekkor nevére nevezte a dolgokat, XI. Pius még tudta azt – amit jelenkorunk politológusai a tudatok elhomályosításának céljával tagadnak vagy elhallgatnak –: azt ugyanis, hogy a „nemzetközi finánctóke” létezik, hogy az nem más mint „átkos halálfolyam” hogy az nem más, mint „nemzetközi imperializmus”, s hogy a „nacionalizmus” ennek a képződménynek a szülője, és nem lehet azt későbbi konstrukciók számlájára átkönyvelni. Egyetlen korabeli marxista teoretikus sem fejezhette volna ki mindezt meggyőzőbben, mint a *Quadragesimo anno*, mint XI. Pius pápa enciklikája. Egyáltalán nem meglepő, ha II. János Pál pápa a *La Stampa*-nak adott interjújában szó szerint megemlékezett, hogy „Marx a maga módján ugyanazokat a negatív tényezőket rögzítette, amelyekről XIII. Leó pápa enciklikája, a *Rerum novarum* is szól.” [9] Az egyházfő, Krisztus földi helytartója éles szavakkal ítéli el 1931-ben a „manchesteri liberalizmust” – amelyet mint tudjuk, kiváló államférfiak és közgazdászok ma ráerőszakolnak Közép- és Kelet-Európa népeire, olyanok, akik – a Szentatya szavait ismételve – „a legkevesebbet sem foglalkoznak a lelkiismeretükkel” Az enciklika nemes felindulással utasítja el a tőkés liberalizmus olyan találmányait, mint a „szabad munkaerőpiac”, állítván, hogy az ember, Isten teremtménye és képmása nem lehet tárgy, nem lehet piaci árucikk. A *Quadragesimo anno* – nyomtatékosítva XIII. Leó téziseit – kifejti, hogy a magántulajdon nem öncél, hanem kettős jellege van: az egyén boldogulásán túl a közjót is kell szolgálnia.

Röviden meg kell említenünk azt is, milyen gyógymódot ajánl az enciklika az „átkos halálfolyam” következményeinek leküzdésére. Az erkölcsi megújuláson, a spirituális erőfeszítéseken túl a megoldást az intézmények reformjában látja, a Szent-Tamás-i filozófiára épülő rendiség, a *hivatásrendek* – korabeli civil megnevezéssel: a szakmai korporációk – kiépítésének útján. Ezekben látja a féktelen individualizmus működése következtében darabjaira hullott társadalmi élet újjászervezésének lehetőségét. Egyúttal mereven elutasítja a szocialista kezdeményekkel való dialógust, s még a keresztény-szocialista pártokat sem tudja elfogadni, s még kevésbé akár a szocializmus mérsékeltebb irányzatát (vulgo: a szociáldemokráciát), amely elismeri a magántulajdont, és lemond az osztályharcról.

*

A pápai enciklikák szociális tanításainak dióhéjban történt méltatásához képest legalább rövid pillantást kell vetnünk – ígéretünkhöz híven – arra: miképpen fogadta ezt az evangéliumi üzenetet a harmincas évek magyarországi katolikus sajtója. Valóban csak jelzésekre szorítkozhatunk, hiszen a téma kifejtése terjedelmes monográfiát igényelne, és semmiképpen sem tárható fel egy rövid előadás során. (így pl. nem tárgyalhatjuk az előzményeket sem, főleg Prohászka Ottokár és Giesswein Sándor szociális elmékedését, sem a harmincas évek egyházi etatizmusával kritikailag szembe-sülő katolikus és protestáns szociográfusok munkásságát.)

Az alapvonásokat az ún. „politikai katolicizmus”, majd az ifjabb reformnemzedék törekvései és végül a hivatalos egyházi körök tartózkodó reflexiói rajzolják ki. Témánk szempontjából elsősorban a *Korunk Szava* (1931-1938) [10], a *Jelenkor* és bizonyos mértékig a *Vigilia* által képviselt gondolati produkció lehet tanulságos. Figyelmünket talán legcélszerűbben a *Korunk Szava* első évfolyamaira koncentráljuk, s az 1935-ben

történt belső szakadás nyomában létrejött *Új Kor* című folyóiratnak a gombosi hivatalosság támogatásában kifejtett buzgalmát már nem követhetjük még kritikai analízissel sem.

A *Korunk Szava* már első számában reagál a *Quadragesimo atino*-ra; a későbbiekben, tanulmányokban és belső publicisztikában, számtalan írásban foglalkozik a folyóirat a szociális enciklikákkal. Elmondható, hogy ez az a vörös fonál, amely áthalad a lap és köre, az ifjú reformnemzedék kialakította szellemi műhely minden megnyilatkozásán. Távolról sem jelent ez azonban valamiféle homogenitást. A legkülönbözőbb árnyalatok időleges egymás mellett élését a főszerkesztő és kiadó gróf Széchenyi György nagy műveltségű és toleráns személyisége biztosította. Az elemzések széles skálán helyezkedtek el: az enciklikák szociális tanításaiból kiindulva, de azokat radikalizmusban messze túlhaladva érvelt az egyik áramlat; a másik a keresztény szakszervezetek és keresztényszocialista egyesületek, pártok sikertelensége okait kutatván tette meg javaslatait a katolikus szellemiség hatékonyságának növelésére. Hogy miben is állt ez, mindjárt látni fogjuk.

Mindenesetre meglepő, ha gróf Széchenyi lapjában ilyeneket olvasunk: „A súlyos viszonyok közül csak [...] az enciklikákban lefektetettek felépülő új társadalom emelhet ki bennünket. A szociális munka pozitív segítségét, a nyomor borzalmának likvidálását jelenti minden téren, gyökeres változtatásokat a gazdasági életben, nem csak helyi érzéstelenítést. *Leszámolást jelent a liberális, kapitalista rendszerrel* (kiemelés tőlem – I.L.), [...] s ennek a leszámolásnak keresztülvitelénél csak a legszen- tebb érdekekre, csak az Istenre, csak az emberiség s az ember isteni értékeire lehetünk tekintettel.” [11] S ez a radikális, mondhatni forradalmi hang távolról sem elszigetelt az enciklikák szellemiségét egy irányban kétségtelenül kiélező katolikus kórusban. A *Nem szociálpolitika kell* című belső vezércikk éles kapitalizmusellenessége bármely szélsőradikális mozgalom programjának megfelelné. „A szociálpolitika – úgymond – ma porhintés a kisémmizettek szemébe, vértelen, gyöngé szólam, amellyel azt akarják elérni, hogy ideig-óráig még fennmaradjon egy rendszer [...] az emberi kapzsiságra és a legaljasabb ösztönökre felépített gazdasági rendszer [...] Ide nem szociálpolitika kell, hanem gyökeres nagy megtisztítás ... *Mindenki részese a nagy bűnnek, aki nem foglal állást* (kiemelés tőlem – I.L.), mert ezzel meghosszabbítja a kapitalizmus élettartamát” [12] Emlékeztetnünk kell arra, hogy a harmincas évek elején mindez nem illegálisan terjesztett kommunista röplapokon jelent meg, hanem a katolicizmus prominens folyóiratában, amely természetesen távol állt a hivatalos egyházi körök mentalitásától.

Csávossy Elemér jezsuita páter, a *Korunk Szava* egyik vezető publicistája már kétfrontos küzdelmet vív. Három részes nagy tanulmányában kiinduló pontja hasonló a radikálisokéhoz: „Amióta a föld áll – úgymond – a szegények kifosztása és a gyengébbek elnyomása, az önzés és az igazságtalanság, mint az ösbűn szomorú következményei hú kísérei voltak az emberi életnek; de a liberális kapitalizmus a maga merő individualizmusával mintegy intézménye és rendszere lett ennek az önzésnek és igazságtalanságnak.” [13] Csávossy történeti visszapillantásában a liberalizmusból vezeti le a szocializmust is, egyazon gyökér két irányban nőtt ágának látja őket. S meghökkentő éleslátással találóan kijelenti: „Az orosz bolsevizmus az államkapitalizmus legeklatánsabb példáját nyújtja.” [14] Ezzel a jezsuita páter megközelíti a nagy titok nyitját: kapitalizmus és kommunizmus egy töről fakadnak, a tőke gyökeréből, és a gazdasági alapok különbsége abban áll, hogy az egyik a *magántulajdonra*, a másik a *köztulajdonra* esküszik (noha megjegyzendő: Marx *A tőké*-ben a tagadás tagadásáról szólván, *egyéni* tulajdonról beszél). A két formáció felépítményét tekintve persze esetenként lényeges különbségek mutatkoznak. A néptömegek keserű sorsa itt és ott egyként a politikai hatalom birtokosai avagy a tulajdon ügyigazgatói

önző, kíméletlen, kétszínűséggel leplezett individualizmusából származik.

Ennek belátása és megrendítő elismerése egy későbbi kor privilégiuma lesz; Csávossy tétele egyelőre elszigetelt felvillanásnak minősíthető. A tulajdon, következőleg a hatalom birtoklásának e kétféle formációja képletét Csávossy páter világosan látja: „Küzdelmük nem más, mint az elnyomott osztály küzdelme elnyomói ellen.” [15] De ha így álltak a dolgok, és ilyen felismerések keltek a katolikus szellemiség körében, vajon mi lehetett az oka, hogy egyházi tisztségviselők és teoretikusok nem csatlakoztak a hasonló vagy azonos következtetéseket képviselő marxistákhoz, hanem ellenkezőleg: az enciklikák és a katolikus publicisztika heves bírálatának célpontja éppen az istentelen, materialista marxizmus volt, amely eltörölni kívánta a magántulajdont. Vélhetően e „banális” probléma volt (és maradt) a *punctum saliens*, a megbékélést és kompromisszumot nem ismerő szembenállás oka, s ezt a konstruktumot vonta az erkölcsi szférákban az eszmélkedés körébe az a nemes buzgalom, amely az ember, az Isten teremtménye megváltását nem az anyagi világ berendezése megváltoztatásától várta, hanem a bűnös világot megtisztító kegyelemtől. E mozzanatban a keresztény és marxista álláspont végső ellentéte jelenik meg: a marxizmus nem ismer transzcendenciát és ottani megváltást, a keresztény hitnek pedig ez szerves tartozéka. (L. erről Marx: *A moralizáló kritika és a kritizáló morál* című írását.)

A hétköznapiakban vívott elkeseredett küzdelmekben a nemes emelkedettség, a szeretet szava elhalkult a materialisták, a szocialisták osztályharcos gyűlöletre uszítása mellett, amiként azt a katolikus sajtó megfogalmazta. [16] Ezzel a különbséggel magyarázták sokan azt az elkeserítő körülményt is, hogy a szociáldemokrácia és a szocialista egyletek, pártok eredményeihez képest szinte jelentéktelennek látszottak a keresztény tömörülések sikerei. Csakhogy mind az enciklikák, mind a katolikus sajtó rendszeresen és élénken tiltakoztak az ellen, mintha a magántulajdonnak oly szenvedéllyel ostromozott működése ellenére az egyházi ideológia végül is változatlanul nem a magántulajdon elismerésének alapján állna; s láthatóan ebből a circulus vitiosusból, ebből a bűvös körből nem volt lehetséges kitörni, mivel az elismerés – akarva-akaratlanul – a következmények viselésének terhével jár.

Lehetséges viszont, hogy pszichológiai indítékból, a gyengeség felismerésének ez a körülménye sodorta a katolikus szellemiséget a harmincas években egy újkori *rendiség* keresésének útjára, a megoldás etatista övezetben való kereséséhez. Gróf Széchenyi György figyelmeztetett: „A proletárok megváltása képezheti csak alapját az osztályharc megszűnésének és az új rendiségnek” [17] Kűhár Flóris szintén a rendiség által véli kiküszöbölhetőnek az osztályharcot. [18] Gróf Széchenyi több tanulmányában fejti ki a „hivatásszervezeti” átrendeződés programját, amelyhez az indítékot kétségtelenül a *Quadragesimo anno* adta meg. E program nem volt annyira elmosódó képzelem, mint azt gondolnák. „A két világháború között – olvassuk egy újkeletű tanulmányban – a katolikus egyházra nagy hatást gyakoroltak a dél-európai fasiszta államok korporatív kísérletei.” [19] Széchenyi gróf például elmélete kidolgozásához Ottmar Spann államtanában talál támaszra. „A magyar katolicizmusnak – fejtegetései szerint – ilyen előmunkálatok nyomán kell kialakítania a maga szociális politikai rendszerét és gyakorlati célkitűzéseit.” S hogy miben áll ez, azt így vázolja fel a szerző: „A hivatásszervezet kiterjeszti a maga tevékenységét [...] közigazgatási és politikai térre is [...], a rendi szervezetek a maguk körébe vonják az adminisztratív és bürokratikus munka tetemes részét. [...] Ezzel kapcsolatban még megállapítható, hogy a társadalom tömörülése hivatásszervezetekben a politikai erőtevényezők átcsoportosulását, az erőviszonyok megváltoztatását vonja maga után [...] teljes átalakulást kíván és az alkotmány átszervezésével is együtt jár.” [20]

Azt hiszem, e projektumokhoz nem kell kommentár; nagy szerencséje a magyar katolikus egyháznak, hogy a hivatásrendek létesítésére vonatkozó tervek csupán tervek maradtak. (Azt is meg kell jegyeznünk e helyütt, hogy az eszmei relációk megismérésére vonatkozó tájékozódáson túl, a katolikus sajtó elhatárolódott a korporációkat preferáló fasiszta rendszerek egyre nyilvánvalóbbá váló embertelenségétől.) Ehhez indítékot nyújthatott XI. Pius pápa 1937. március 14-én kibocsátott *Mit brennender Sorge* kezdetű enciklikája is.

Mindenestere teljes mértékben helytállóan vélhetjük Vásárhelyi Miklósnak a *Korunk szava* munkásságát elemző kitűnő tanulmánya megállapításait a teoretikus Mihelics Vidnek a *Rerum novarum* gondolatait taglaló, ide vonatkozó munkájáról. [21] Vásárhelyi szerint, miután Mihelics Vid belátta, hogy az anyagi javak élvezői önmaguktól nem fognak a szociális kérdés gyökeres megoldására törekedni, gondolkodása oly fordulatot vett, „amely később, a megvalósulás folyamatában nemegyszer súlyosan kompromittálta a katolikus társadalomszemlélet egyes irányait”. Ez elmélet szerint ugyanis „a szociális igazság megvalósításának feladata a *keresztény államhatalom* kötelessége. A katolikus etatizmus, a hatalmat a kereszt jegyében gyakorló állam, az osztályharcot parancsszerűen megszüntető törvénykönyv, a társadalmi ellentéteket, a pluralista társadalmi mechanizmust a rendiség korlátai közé kényszerítő hierarchikus struktúra szükségszerűen és elkerülhetetlenül vezet a tekintélyuralom valamely formájához, amint azt Salazar és Dolfuss példái a gyakorlatban bizonyítják.” [22]

A harmincas évek történései bizonyos vonatkozásban a mába érnek. [23] Tanulságos lenne, ha mégoly futólag is, pillantást vetnünk jelenkorunkra, Közép-Európára. A latin-amerikai térségre, az egyházi szociális tanítások érvényesülésére mai világunkban. Ismeretes, hogy XXIII. János (1958-1963), majd az őt követő VI. Pál pápa (1963-1978) *Octogésima adveniens* kezdetű enciklikájában (1971) [24] és a II. Vatikáni zsinat (1962-1965) [25] új hangsúlyokat helyeztek a *dotente* jegyében az emberi társadalmi haladást szolgáló törekvésekre a megértés, a kompromisszum jegyében. Az oly nagyhatású *Rerum novarum* kibocsátásának századik évfordulóján jelent meg a jelenlegi Szentatya, II. János Pál *Centesimus annus* kezdetű enciklikája, amely a megelőző szociális enciklikák nyomvonalán haladva néz szembe az időközben bekövetkezett történelmi események tükrében a világ, a társadalom régi-új égető problémáival. [26] Ugyanő az *Átlépni a remény küszöbén* [27] című, filozófiai elmélkedéseket tartalmazó könyvében, s a *Tertio Millenario adveniente* című apostoli levelében [28] megállapítja a tényt, hogy – úgymond – „jelen civilizációnk elveszítette az érzékenységet a végső dolgok iránt”. A pápa változatlanul elítéli „az önző tőkés ideológiát”, az individualizmus túlhajtásait, a faji diszkriminációt, sőt a La Stampa-beli interjújában a marxizmusban is elismeri az igazság magvait. Az apostoli levél kimondja: „Az új évezred küszöbén a keresztényeknek alázatosan fel kell tenniük a kérdést az Úr színe előtt: mennyiben felelősek ők is korunk bajaiért”. Egyúttal a *Veritas Splendor* (1995) című művében kinyilvánítja az evangelizáció szükségességét. „A nagy keresztényellenes rendszerek – előbb a náciizmus, majd a kommunizmus – összeomlása Európában sürgető feladattá teszi, hogy az európai férfiaknak és nőknek újra fölkínáljuk az evangélium szabadító üzenetét.” [29]

Vélhető: az egyház szociális tanításai semmit sem veszítettek aktualitásukból, mivel az őket kiváltó okok sem szűntek meg. A „gonosz birodalmának” összeomlásával a „nemzetközi fináncsőke” nem vált emberszabásúbbá; a nyomorúság, a kiszolgáltatottság és elnyomás – ez mind az enciklikák nagy témája – nem csökkent, hanem még

növekedett, új térségekre terjedt ki. A bolsevizmus mint államrezon önfelszámolásával párhuzamosan minden téren és szerte a világban súlyos vereség érte a munkásmozgalmat is (hangsúlyoznunk kell, hogy a kettő nem ugyanaz) pozíciói, a tőkével szembeni – II. János Pál pápa által is korlátozott mértékben jogosnak elismert – osztályharcában nagymértékben elveszítette ellenálló, önvédő erejét, amit szinte automatikusan követ világszerte a fináncióknak a dolgozó emberek szociális jogait visszaszorítani, korlátozni törekvő igyekezete. Ezt érzékelvén kell emlékezetünkbe idézni Agostino Casaroli bíboros egy nyilatkozatát: „A kommunizmusnak – úgymond – kétségtelenül alapvető hibái voltak, ám mégis magában hordozta a szolidaritás és az igazságosság értékeit. Sajnos mindezt egy szélsőséges utópiába ágyazva. Ennek ellenére mégiscsak olyan értékek veszttek el, melyeket aligha lehet újjáteremteni”. [30]

A XI. Pius pápa által néven nevezett „nemzetközi finánciók” eufórikus győzelme során elveszítette *legitim és természetes* kontrahensét, a munkásmozgalmat. Kérdés marad: ésszerű volt-e ez a csere, valóságos volt-e ez a „totális” győzelem, képes lesz-e a polgári társadalom megbirkózni az ezredvég globális kihívásaival az egyházi enciklikák megszólítottja, a munkásosztály tevékeny közreműködése, a vele való dialógus nélkül? A *Rerum novarum* és a *Quadragesimo anno* is súlyos veszélyeket vizionált a munkásosztály, a dolgozó emberek szociális problémái megoldásának elmaradása esetére. Az igazságnak – úgy lehet – senki sincs *kizárólagos* birtokában, a civilizált világ fönmaradása ezért csak a konszenzus, a kompromisszumok útján s nem utolsósorban az egyház szociális tanításaiban ajánlott elvek megvalósításával biztosítható. Erre utal a Magyar Katolikus Püspöki Kar 1996. augusztus 20-án kibocsátott *Igazságosabb és testvériesebb világot* kezdetű körlevele is. [31]

JEGYZETEK

[1] Előadás a IV. Hungarológiai kongresszuson, Róma, 1996. szept. 10. [[vissza](#)]

[2] Az Új Testamentum. Courier International kiadása, Anglia. 1981. 225. [[vissza](#)]

[3] U. ott. 245. [[vissza](#)]

[4] Uo. 6. [[vissza](#)]

[5] Uo. 126-127. *Apostolok cselekedetei*; 5,1-10. [[vissza](#)]

[6] *Acta Sanctae Sedis*, XXIII (1890-91) és Leonis XIII. *Pontificis Maximi Acta*. Vol. XI., Akademische Druck- und Verlagsanstalt, Graz, 1971.; Magyarul: *Az egyház társadalmi tanítása – Dokumentumok*. Szerk.: Tomka Miklós és Goják János. Szent István Társulat, Bp., 1993. 27-56. [[vissza](#)]

[7] *Korunk Szava*, 1932. április 1. 6. [\[vissza\]](#)

[8] *Acta Apostolicae Sedis XXIII* (1930).; Magyarul: *Az egyház társadalmi tanítása...*, I.m. 57-104. [\[vissza\]](#)

[9] Nagy Csaba; A rosszul értelmezett szabadság című cikkében idézi. *Népszabadság*, 1995. szept. 22. [\[vissza\]](#)

[10] Az egyház általános történetét illetően 1.: *A katolikus egyház története*. Ecclesia K.,Bp., 1985.; Szorosan témánkhöz: Gergely Jenő: *A keresztényszocializmus Magyarországon 1924-1944*. Typovent K., Bp., 1993.; A harmincas évek második felének történéseihez 1.: Rónay László: *A magyar katolikus egyház története 1939-ben*. Új Ember K., Bp., 1995. Ezúton fejezem ki köszönetemet Rónay Lászlónak, aki a téma kidolgozásához a forrásokat illetően több értékes útbaigazítást adott. A hazai katolikus közszellemiséghez 1. még: *Horváth Sándor emlékkönyv*. Bp., 1985. [\[vissza\]](#)

[11] *Korunk Szava*, 1932, 1.sz. 7. (Belső vezércikk.) [\[vissza\]](#)

[12] Uo. 1932. jan. 15. 2. [\[vissza\]](#)

[13] Csávossy Elemér; *Kapitalizmus, szocializmus, katolicizmus*. Uo. 1932. márc. 15., ápr. 2., ápr. 15. [\[vissza\]](#)

[14] Uo. 1932. márc. 15., 5-6. [\[vissza\]](#)

[15] Uo. [\[vissza\]](#)

[16] Aradi Zsolt: *A keresztény munkásmozgalom csődje*. Uo. 1932. febr. 15., 5-6. [\[vissza\]](#)

[17] Gróf Széchenyi György: *A kapitalizmust védi-e az enciklika?* Uo. 1933. febr. 1. [\[vissza\]](#)

[18] Kühár Flóris: *A Katolikus Akció a Quadresimo anno-ban*. Uo. 1933. nov. 15. 369-370. [\[vissza\]](#)

[19] Hegyi Gyula: *Keresztények és szocialisták a kapitalizmus bálján*. *Kritika*, 1994 1.

sz. 22-23. [\[vissza\]](#)

[20] Gróf Széchenyi György: *Elvesztette-e az egyház a társadalomra való befolyását?* Uo. 1932. ápr. 1. [\[vissza\]](#)

[21] Mihelics Vid: *A Rerum novarum jubileuma. Korunk Szava*, 1931. jún. 1. 4. [\[vissza\]](#)

[22] Vásárhelyi Miklós: *A Korunk Szava. Vigilia*, 1986. 6. sz. 437-447 (440). [\[vissza\]](#)

[23] Pomogáts Béla: *A keresztény közéletiség hagyományai. Magyar Hírlap*, 1996. febr. 20. [\[vissza\]](#)

[24] VI. Pál: *Octogésima adveniens...* In.: *Az egyház társadalmi tanítása...* 1. m. 315-348. [\[vissza\]](#)

[25] *A 11. Vatikáni zsinat tanítása.* Szent István Társulat, Bp., 1975. [\[vissza\]](#)

[26] II. János Pál: *Centcsimus annus...* In.: *Osservatore romano*, 1991. máj. 12. Magyarul in: *Az egyház társadalmi tanítása...* 531 ff. [\[vissza\]](#)

[27] Joseph Laux Kiadó, 1994. [\[vissza\]](#)

[28] A Szent István Társulat kiadása, 1995. [\[vissza\]](#)

[29] Magyarul részletek *Magyar Hírlap*, 1995. jan. 28. [\[vissza\]](#)

[30] Idézi: Nagy Csaba: *Casaroli bíboros titkos küldetése. Népszabadság*, 1996. jan. 27. 23. [\[vissza\]](#)

[31] A Magyar Katolikus Püspöki Kar körlevele a hívekhez és minden jóakarató emberhez a magyar társadalomról. Kiadta a MKPK Tömegkommunikációs Irodája. Bp., 1996. 71. [\[vissza\]](#)

Zelk Zoltán lírája a felszabadulás után

Harmincnyolc évvel a háta mögött és két évtizedes költői terméssel a tarsolyában lépte át Zelk Zoltán a felszabadulás határmezsgyéjét. Kétszeres értelemben is fordulót jelentett ez pályáján. Ifjúkorában inaskodott, aztán alkalmi munkákon tengődött, az időnkénti letartóztatás, kitoloncolás, majd a háború alatti két év munkaszolgálat s végül a hónapokig tartó illegális bujkálás után az első szovjet katonában (akit könnyes szemmel ölelt át) élete megmentőjét, a szó szoros értelmében felszabadítóját üdvözölhette. De nem kisebb lehetőséget nyitott meg költészete számára az új világ. Mindjárt 1945-ben megjelent addigi négy kötetének és újabb verseinek foglalataként a *Teremtés tanúja*, s a harmincas években saját költségén kiadott vékony füzetkékből való bő válogatással jelezhette: a sorsforduló előtti tisztelgésnél joggal vállalhatja egész költői múltját, mely törések nélkül igyekezett egy tisztultabb jövő és a művészi kiteljesedés felé.

Zelk a húszas évek közepén indult Kassák későaktivista lapjaiban (365, *Dokumentum*). Ezek a versek, amelyekből később Első szavak címmel nyújtott át egy csokorra valót, még nem árulják el igazi költői természetét. Szecessziós dekorativitás éppúgy jellemzi őket, mint a konstruktivista képépítkezés; fénylő színes síkok és ezüst sugarak villódzása, mértanian kicirkalmazott panteizmus, a világegész boldogan lélegző egysége, amelyet csak néha tör át a félelmek és zuhanások szürrealista víziója. Mindez a húszas évek közepén még felszívható közkinccs volt, de irányt alig mutatott. „Egyedül vagyok / lomha mozdulatok nyújtóznak belőlem” – vallja egy versében. A mindvégig magánytól kínzott ember a mindig sóváran vágyott közösséget a szatmári Gubaszin munkásotthon után, egy bécsi találkozás folytatásaképpen Pesten találta meg, Kassák kemény fegyelmű iskolájában. (Egy ideig tagja volt az első MSZMP-nek, a Vági-pártnak is).

A Munka-kör nem sokáig nyújtott otthont számára, mivel – Vas István emlékezéseinek tanúsága szerint – az érzelmek lázadásának jogán tagjai közül többen elhagyták mesterüket. Hallatlan merészséggel népdalokat kezdett írni Zelk, rímekeket alkalmazott; búcsút intett a szabadon áradó versnek, és a kötött formák fegyelmét öltötte magára. Kiválásuk és fellépésük indította el a „harmadik nemzedék” néven ismert, lazán együvé tartozó szabadcsapatot, amelynek más kötelezettséget írt elő szükség és lehetőség, mint az előtte járóknak. Az évek futása távolabbra tolta tőlük az élet viszonylataiba való közvetlenebb beavatkozásnak azokat a lehetőségeit, amelyek a második nemzedéknek még – közvetve-közvetlenül – inkább rendelkezésére állottak. De nemcsak a konkrét munkásmozgalmi kapcsolatok többé-kevésbé átmeneti jellegéről volt szó (ebben különböző mértékben egyaránt részes volt a néhány évvel idősebb József Attila, de Radnóti Miklós, Vas István, Forgács Antal és Zelk is), hanem a nagyon eltérő módon kirajzolódó költői világkép módosulásáról is, amely azt sugallta, hogy a nemzedék a való világgal való elszámolásban nem ugyan hátrafelé, hanem – szinte schilleri értelemben – *feljebb* lépett, de csak viszonylagos mértékben egyúttal távolabbra.

Zelk, noha a munkásmozgalom indította útnak, szelíd és bánatos szavú költő volt; szimbólumokba és a sejtés páráiba öltöztetett osztályharcos indulatai törtek fel. A

helyrehozhatatlannak vélt vereséget érzekelte, és a megtisztultság, a nemes bukolika irányába törekedett költőisége, amely többeknél, így József Attilánál és Radnóti Miklósnál vert visszhangot. Verseinek fátyolozottsága kedvenc prózaírójára, Krúdyra, zeneisége Tóth Árpádra emlékeztet; „bús, csendes, gyöngé, gyöngéd, szelíd, szegény, simogató” jelzőiből dús csokrot lehetne kötni. A romantikusok késői leszármazottjának látszik, a megtagadott expresszionistáktól *a jóság* eszményét örökölte, s ki tudja, honnan hozta a nyugtalanul vibráló modern korba a naiv természetességet, az önfeledt dalolás képességét, amellyel csillagot tűz a pizstrángok orrára, és megsimogatja a fűszálakat. Illyés szerint „versei meghatnak, de nem elégítenek ki”, Fenyő Miksa arról írt, hogy „tónusuk van ezeknek a verseknek... csak éppen átütő erejük nincs”, Vas István pedig úgy találta, hogy a „négy és feles, négyes és hármas jambus meglehetősen halk és szürke változásainál” egyezőbb formát e költői természethez nem is találhatott volna Zelk, akinél azonban a „kopott jambusok...egész sajátos dallamot adnak”, s akinek verselése, rímelése – úgymond – „néha hanyag, szabálytalan, sokszor egyenesen rossz”, noha siet hozzátenni: „...mégis közvetlenül árad belőle a zeneiség”. Majd később még kiegészíti e véleményt: „Szabálytalan verslábakkal írt, de biztos dallamérzékkel”. S ha kortársai többségének inkább poéta doctusként meg kellett is küzdenie a korszerűnek akart versért, Zelk Zoltán, az „istenáldotta tehetségű” költő mit sem törődött mértékkel és verslábakkal, természetesen áradtak ezek szabályos-szabálytalan zengésükkel a lélek mélyéről. Németh László a *Tanú*-ban (1933) szintén a zeneiséget méltányolta Zelkben, mondván: „Zelk szétfolyóbb arc, de elégikus lendülete néhol tiszta sorokban húz fel...[versei] ...a szív mellől szólnak, szűk skálájú s tiszta zenéjű költőt ígérnek”.

Zelk költői rangja egyre és egyenletesebben emelkedett a harmincas években. A *Csuklódon kibuggyan a vér* (1930) című kötetét Radnóti Miklós szinte kamaszos rajongással köszönti a *Kortárs*-ban. Valószínűleg a rokon lelkületet érezte meg a valamivel idősebb pályatársban, még akkor is, ha saját radikalizálódó gondolatvilágához képest (Zelket is proletárköltőként üdvözölte) a „sápadt versből” inkább a „fáradt kiáltást” hallotta ki a meleg, óvó közösség után. Rokonszenves lehetett számára a stilizált táj, ahol „meztelen, csorba dombokon...sziszegve jár a szél”, ahol a pásztor „nyáját legeltet”, s mint saját vidékein is, éppúgy Zelknél „néma nyáj halad”. (Feltűnő, mily sok kép és fogalmi eszköz bukkant fel már ekkor Zelknél, amely később beépült és szervesült nem egy jelentékeny költői világképbe). Zelk lankáit József Attilánál majd hullafoltok éktelenítik, a „hulló vakolat” s a penészes testű téglacsontok nagy proletár-versek építőkövei lesznek; a csorgó alkony a fájdalom jegyében bukkant fel később Radnóti jajszavai közt, s a fényszavak a födetlen arcon egészen Benjámín kései lírájáig sugároztak. A mozgalom nehéz és közelharcoktól sem ment éveiben etikai igényességének is olyan összefoglalására bukkanunk, amely még terminológiájában is a legjobbakkal közös:

*Ne higgy annak, ki eltakarja arcát,
ki lopva sugdos setét szavakat –
csak nyílt szemekbe tekintsél, bátor légy és tiszta
s ne szégyellj játszadozni.*

(Fiatal munkáshoz)

Mindez annyit jelent csupán, hogy ekkori költészete pasztellszíneivel is magában hordozta a készséget arra, hogy azonosuljon egy nagy áramlással, amely a magyar líra jövője felé tart.

A *Kifosztott táj* (1936) és *A lélek panaszaiból* (1942) című köteteiben összefoglalt

versek olyan költőt mutattak, aki szívesen elmereng a hétköznapi lét csodáin, aki – láthatóan – szíve szerint költészetté emelné a teljes emberi és természeti világot, elpepecselne színeivel, illatával és főleg derűs harmóniájával; de aki szenved is egyúttal a harmónia észlelt töredezettségétől, melynek okai után – legalábbis a költészetben – nem kutat. Visszafogottságát már a korabeli nemzedéki kritika is szóvá tette. Vas István a *Kifosztott táj*-ról írt Nyugat-beli írásában úgy találta, hogy „a költészet nagyratörése hiányzik belőle”. Antológiába kívánczó sorai egy helyzet és egy lélek állapotát rögzítik:

*Petróleumszag és kávésbögre,
zsíros papír és tört kenyér –
s egy ember, aki ül csendben
s nem vár és nem remél.*

(Nincs vigasz itt)

A „nem vár és nem remél” József Attilánál már a konfliktusokban megtépett pártmunkás jelszava, Zelk azonban még innen volt a vereségeken, számára a kikezdetetlen világegész sugallta a bénító ígét, „Nem várunk semmit... és mint a polip, /vezér csápjával befon a szegénység...sehova sem megyünk és sohasem érünk sehova sem...” – panaszolja a *Szegénység*-ben, „...céltalanul csak feküdjünk, / amíg az értelem elzsibbad / és alászáll sorsunk, mint a pára” tanácsolja a *Három nap* című poémájában.

Az „istenáldotta költő” nagy erénye volt a valóság közvetlenül megmutatkozó arcával való meghitt ismeretség; ennek sok részletét jól látta, kiemelve összefüggéseikből és felmutatva őket, élni és ragyogni kezdett minden fűszál és minden katicabogár. Kedvenc szava, a „tipegés” illetl élőlényei mozdulataira, de semmiképpen sem valamiféle dinamizmus, netán száguldás a távlatok felé.

S ha megérintette is időnként a való világ oly gazdag külsőségei mögött működő törvényszerűség, amely az okok, és összefüggések felől tájékoztatott volna, ezeket – úgy érezvén: nem tartoznak rá – egy igazán élőbb valósággal megteremtett szövetségi viszony megnyugtató magabiztosságával háritotta el:

*...melledre ül s torkod szorítja
léted lidérce, a talány:
Miért? Mi értelme? Mi célja?
a rekedt kétség kerepel –
Figyelj! A hajnal jó s talán egy
rigó füttye majd megfelel...*

*Egy füty, egy szárny, egy szárnyak íve
az omló légben, vagy talán
egy hirtelen pattanva bomló
kisdéd levél az almafán...*

(Bíztató)

A jogos pályatársi elismerést ez években – nem a hozott új értékekkel vívta ki, hanem a természetes, meleg érzelmességgel, életes ízeivel; mindez egyéniségét, költészetét belülről áradóan jellemezte. S noha reá is vonatkoztak Halász Gábornak a nemzedéket oly súlyosan érintő tanulmánya (*A líra ellenforradalma*) ítéletei, kétségtelen,

hogy a kor nyomása alatt meghajló generáció tagjai közül Radnóti és Vas mellett Zelk állt a legközelebb ekkor a szellemi baloldal gondolatvilágához, noha példaképe nem a „vasba öltözött” líra volt, hanem a *Nyugat* költészeti eszménye. „Érzelmi szocializmusa” a külvárosok, a telepi szegénynép mindennapjainak bizalmasává avatta, a *Villamoson*, a *Szilveszter a Fóti úton*, az *Este a kútban* című életképek mutatnak rá elbeszélő költészete tápláló televényére, amelyben helyenként tragédiák lappanganak. Sőtér István találóan írta róla a *Négy nemzedék* (1948) című tanulmányában: „Zelk számára a végsőkig humanizált közösségi kapcsolatok melege válik valósággá”, majd egy újabb írásában: „Szocializmusához valójában a szeretet vezet – ez a szeretet azonban nem csupán az emberek, hanem az állatok, növények, a kőzetek társadalmaira is kiterjed...a végtelen világgal érzett testvérisége az, melyből oly bőven telik magára a szocializmusra”. A fénytelenységben fuldokló dalos költőre oly hosszasan borult rá a reménytelenység takarója, hogy teljesen érthető az a szomorú vágy, amellyel a szabadulás után sóvárgott:

*Vártam harmincöt éven át,
Hogy jő az angyal és kivált
E kinteli pokolból:
Aztán minden egyszerű,
Lábam előtt kövér derű
Hever majd és dorombol*

(Vártam)

Zelk bizalmas hite nem szubjektív adottság volt csupán. Bármilyen messzire távolodott is e kor a Lékai Jánosok és a Lengyel Józsefek negyedszázad előtti nyelvezetétől, lehetetlen fel nem ismerni látásmódjában a messianizmusra hajló és a végleges világmegváltásra kész elődök naiv és tiszta hitét abban, hogy a Forradalom újjászüli majd az Embert, lemossa róla a primitív önzés bűnét, megtisztítja a világot a farkaskölcsöktől, és elhozza a Jóság és Derű országát a földre. A konfliktusok egy csapásra történő megoldását vallotta 1919-ben Balázs Béla, és hirdette meg a harmincas években is, Zelk kibontakozása idején a baloldali művelődéspolitiká. Sem költészetéből, sem prózai írásaiból nem következtethető ki, hogy Zelket elérték volna egy tágasabb világ híradásai., amelyek éles konfliktusokról tudósíthattak volna, álom és való eltéréseiről, a messianizmus tünékeny természetéről, s egy új realizmusról, amelynek alapelveit ekkoriban igyekezett kidolgozni Lukács György, belül tartván az elmélet kontúrjain mindazt, ami *van*, s kívül azt, aminek *kellene*. Zelk egy közelebb, beláthatóbb horizontú világban élt, a „hétköznapi lét” övezeteiben. De ez a lét teljes volt számára, átláthatóak dimenziói, és bemérhetőek emberi viszonylatai. Elég csak a *Tegnap* (1966) című emlékezéskötete írásaira, egy tervezett, de soha el nem készült önéletírás építőelemeire gondolnunk, hogy lássuk: a nélkülözés és megaláztatások fájó benyomásait rendre elsimították egy egészséges lélek derűs optimizmusának gesztusai: az önfeledt megmerülés a kávéházi közösség dohányfüstös légkörében, a pályatársak közelségében, egy humanizáltnak tudott létszelet napi kis örömeiben.

Zelknek ily módon semmi oka sem volt, hogy ne mindennek a kiteljesedését higgye 1945-ben. Első verse a szabadságról szólt, s az azonos című lapban jelent meg, amelynek kulturális rovatvezetője lett. Bóka László találóan jegyezte meg a *Kagylóban tenger* (1947) című kötete kapcsán: Zelk azzal vált ki a kortársai közül, hogy fenntartás nélkül át tudott lépni az új korszakba, nem behódolt annak, hanem otthon lelte magát benne. A *Szabadság*, az *Egy vörös katona sírjánál*, a táncos kedvű *Tavaszi vers* és a *Zuglói reggel*, és megannyi más költeménye az új kezdeteknek, üdék és hamvasak ma

is; Illyés Gyula, Benjámín László köszöntői mellett maradandó emlékei a felszabadító történelmi pillanatnak. Zelk a továbbiakban, a küzdelmes hétköznapi idején sem húzódott magába, nem került a benjámini „három kétely kapujába”; elegendő okot látott arra, hogy tudatosan pártos költő legyen. *A hűség és hála éneke* (1949), *A pártos éneke* (1950) és *A nép szívében* (1952) című kötetei tanúskodnak e szándék valóra váltásának eredményeiről.

Zelk nem váratlanul lett pártos költő. Ha megfigyeljük a negyvenes évek elején keletkezett *Éjszaka írom* című költeményének képeit, nemcsak azt állapíthatjuk meg, hogy a vers a József Attila-i *Hazám*-ra visszhangzik, hanem költő és nép sajátos viszonyát is érzékeljük bennük. A magyar líra évszázados hagyományába illeszkedik (legalábbis Petőfitől kezdve) a Nép megszólítása, a költői szereptudat oly felnövesztése, amelynél legitimmé válik a szinte prófétai pozíció. Ha ezt kérdi a versíró:

*Van-e hazád, költő, tiéd e nép?
Fölé hajolva hallgattad szívét?
S fölismerted-e ujjongva, szívében
Önnön-szívednek gyermek énekét? –*

akkor nemcsak az azonosulás közlése válik fontossá, hanem kicseng a sorokból a retorikus hangvétel is, a háromszor megismételt *szív*-motívum elhasználatlansága, de mégis inkább a gyermeki-érzelmi szinten rögzített kapcsolatteremtés banális igénytelensége. „Mintha visszfényként tó tükrén lebegne / oly szelíd, sejtelmes a világ” – fejeződik be a költő és a hon találkozását leíró költemény egy elboruló korban, amikor a nemzet és költőinek sorsa tragédiák örvényébe készül zuhanni.

A *gyermek mivolt* mint a nép és egyúttal a költő pozíciójának metaforája aggasztó következményekhez azonban majd csak akkor vezet, amikor *A hűség és hála éneke* című költeményben – úgymond – „világteremtő századunk sugárzó címere” felé „fordul és nevét kiáltja a gyermekarcú nép”. Itt a személyiség és a néptömegek szerepének marxista (noha költői) értelmezésével szemben a néptömeg és az azt alkotó szuverén egyedek degradálása történik, és akkori vezetőinek kultikus-idealizált és művészileg hiteltelen rajzolata jelenik meg. A való világ csodáin rendszeresen *ámuló*, a részletek szépségével oly beszédes viszonyban álló költő hirtelen olyan – ritka levegőjű – magaslatra lép, ahonnan mintha autentikus természetességgel kezdhetné szózatát: „Most, hogy szembenézek veled, Emberiség!” *A nép szívében* című költeményében pedig ronthatatlan falak, várak emelkednek a *Bizalom* jegyében, újra csak a költő szívében, aki ekkor még nem érzékelhette, hogy milyen meredélyre, milyen bizonytalan ösvényre kapaszkodott, kilépve meghitt tájaiból.

Ezek a költemények kihullottak a későbbi gyűjteményes kötetekből, de indokoltan maradhatott bent *A pártos éneke*, amelyből szinte teljesen hiányzik a deklaráció, amelynek muzsikáló dallama oly természetességgel ringatja felidézett látványait, kíséri szemlélődését, amely befogja a csillagok és folyók futását, az egész természeti világot, mindent, ami él és a napfény felé törekszik. A kozmikus térségekből ereszkedik le a költő a föld tereire, a bányákba és a kovácsműhelyekbe, az üvegfüvókhoz, a sikongó fűrészgépek mellé, a dolgozó emberekhez, az ő pártjukon áll, és „pártján, ha kell, a pártnak... s nem meglepő, hogy ezekben a valós és emberi dimenziókban mozogva még a részletekből az általánosítás felé szárnyaló költői szó is nyomban hitelessé válik:

*Pártján annak, ki készül,
hogy a napot letépje,*

*hogy ragyogni fölējük
tűzze egy tiszta égre!*

.....

*Légy pártos, költő, pártján
csak nekik! a szegénynek!
Sorsuk kormos, de attól
lesz fényes majd az ének!*

„Akit pártköltőnek mondanak, ha igazán költő, egyetlen megkööttséget ismer: a gyökérét” – írta Zelk 1947-ben, s e helyes felismerést költészetté váltó néhány versét mindvégig joggal vállalhatta. A kezdetek hiteltelenül „pártos” költeményeit azonban kiostálta, noha később, még 1966-ban is így nyilatkozott: „Költészetem ebben a korszakban is őszinte volt, s meggyőződésemet tükrözte...a Sztálin-verset őszintén, szenvedéllyel írtam, semmi okom megtagadni.”

Mi volt hát mégis a romlandó anyag, amely elbontotta e korszak termésének egy részét? Zelk saját naivitására gyanakszik, amely a közeleső megoldásokhoz, a szépnek látszó illúziókhöz vezette. A mai olvasónak mindenekelőtt az tűnik fel, hogy a korai költészethez képest az új szakaszban rohamosan csökken a játékosság, a zeneiség, kiszikkad az érzelmes töltés, megsokasodnak a pongyola, prózai fogalmazások, egész sorok, képek csak töltelékül szolgálnak, egyszóval fellazul a vers szövete. Amellett fogalmi vázát igyekszik szerkeszteni, ezzel ellensúlyozná az érezhető szétesést, olyan építőanyaggal dolgozik tehát, amely sohasem volt erőssége. Nem az ihlet működik a költeményben, hanem a tisztas emberi szándék, s ez – úgy látszik – nem elegendő ahhoz, hogy a vers felszárnyaljon. *A hűség és hála éneke* (1949), *A pártos éneke* (1950) és *A nép szívében* (1952) című kötetei tanúskodnak e szándék valóra váltásának eredményeiről.

Zelk nem váratlanul lett pártos költő. Ha megfigyeljük a negyvenes évek elején keletkezett *Éjszaka írom* című költeményének képeit, nemcsak azt állapíthatjuk meg, hogy a vers a József Attila-i *Hazám*-ra visszhangzik, hanem költő és nép sajátos viszonyát is érzékeljük bennük. A magyar líra évszázados hagyományába illeszkedik (legalábbis Petőfitől kezdve) a Nép megszólítása, a költői szereptudat oly felnövesztése, amelynél legitimé válik a szinte prófétai pozíció. Ha ezt kérdi a versíró:

*Van-e hazád, költő, tiéd e nép?
Fölé hajolva hallgattad szívét?
S fölismerted-e ujjongva, szívében
Önnön-szívednek gyermek énekét? –*

akkor nemcsak az azonosulás közlése válik fontossá, hanem kicseng a sorokból a retorikus hangvétel is, a háromszor megismételt szív-motívum elhasznáaltsága, de mégis inkább a gyermeki-érzelmi szinten rögzített kapcsolatteremtés banális igénytelensége. „Mintha visszfényként tó tükrén lebegne / oly szelíd, sejtelmes a világ” – fejeződik be a költő és a hon találkozását leíró költemény egy elboruló korban, amikor a nemzet és költőinek sorsa tragédiák örvényébe készül zuhanni.

A *gyermek mivolt* mint a nép és egyúttal a költő pozíciójának metaforája aggasztó következményekhez azonban majd csak akkor vezet, amikor *A hűség és hála éneke* című költeményben – úgymond – „világteremtő századunk sugárzó címere” felé

„fordul és nevét kiáltja a gyermekarcú nép”. Itt a személyiség és a néptömegek szerepének marxista (noha költői) értelmezésével szemben a néptömeg és az azt alkotó szuverén egyedek degradálása történik, és akkori vezetőinek kultikus-idealizált és művészileg hiteltelen rajzolata jelenik meg. A való világ csodáin rendszeresen *ámuló*, a részletek szépségével oly beszédes viszonyban álló költő hirtelen olyan – ritka levegőjű – magaslatra lép, ahonnan mintha autentikus természetességgel kezdhetné szózataát: „Most, hogy szembenézek veled, Emberiség!” *A nép szívében* című költeményében pedig ronthatatlan falak, várak emelkednek a *Bizalom* jegyében, újra csak a költő szívében, aki ekkor még nem érzékelhette, hogy milyen meredélyre, milyen bizonytalan ösvényre kapaszkodott, kilépve meghitt tájaiból.

Ezek a költemények kihullottak a későbbi gyűjteményes kötetekből, de indokoltan maradhatott bent *A pártos éneke*, amelyből szinte teljesen hiányzik a deklaráció, amelynek muzsikáló dallama oly természetességgel ringatja felidézett látványait, kíséri szemlélődését, amely befogja a csillagok és folyók futását, az egész természeti világot, mindent, ami él és a napfény felé törekszik. A kozmikus térségekből ereszkedik le a költő a föld tereire, a bányákba és a kovácműhelyekbe, az üvegfúvókhoz, a sikongó fűrészgépek mellé, a dolgozó emberekhez, az ő pártjukon áll, és „pártján, ha kell, a pártnak... s nem meglepő, hogy ezekben a valós és emberi dimenziókban mozogva még a részletekből az általánosítás felé szárnyaló költői szó is nyomban hitelessé válik:

*Pártján annak, ki készül,
 hogy a napot letépje,
 hogy ragyogni följük
 tűzze egy tiszta égre!*

.....

*Légy pártos, költő, pártján
 csak nekik! a szegénynek!
 Sorsuk kormos, de attól
 lesz fényes majd az ének!*

„Akit pártköltőnek mondanak, ha igazán költő, egyetlen megkötöttséget ismer: a gyökérét” – írta Zelk 1947-ben, s e helyes felismerést költészetté váltó néhány versét mindvégig joggal vállalhatta. A kezdetek hiteltelenül „pártos” költeményeit azonban kirostálta, noha később, még 1966-ban is így nyilatkozott: „Költészetem ebben a korszakban is őszinte volt, s meggyőződésemet tükrözte...a Sztálin-verset őszintén, szenvedéllyel írtam, semmi okom megtagadni.”

Mi volt hát mégis a romlandó anyag, amely elbontotta e korszak termésének egy részét? Zelk saját naivitására gyanakszik, amely a közeleső megoldásokhoz, a szépnek látszó illúziókhöz vezette. A mai olvasónak mindenekelőtt az tűnik fel, hogy a korai költészethez képest az új szakaszban rohamosan csökken a játékosság, a zeneiség, kiszikkad az érzelmes töltés, megsokasodnak a pongyola, prózai fogalmazások, egész sorok, képek csak töltelékül szolgálnak, egyszóval fellazul a vers szövete. Amellett fogalmi vázat igyekszik szerkeszteni, ezzel ellensúlyozná az érezhető szétesést, olyan építőanyaggal dolgozik tehát, amely sohasem volt erőssége. Nem az ihlet működik a költeményben, hanem a tisztas emberi szándék, s ez – úgy látszik – nem elegendő ahhoz, hogy a vers felszárnyaljon. *A hűség és hála éneke*, *A nép szívében* nemcsak azért hullottak ki az idő rostáján, mert a késői kor távlatossága lefoszlatta róluk a hamis burkot, az illúziókat és az üres pátoszt, hanem elsősorban, mert a költői ihlet valóságosága híján omlottak szét, nem voltak igazi versek. S ezt a hiányt nem pótolhatta

az akarás őszintesége.

Valamikor Zelk az érzelmek jogát védelmezve lázadt mestere, Kassák szikárnak érzett racionalizmusa ellen; most a törvények megalapozottsága után kutató intellektuális kétely, a valódi és az etikailag igazolható után nyomozó gondolat gyengeségei miatt bukott el. Mintha nem is lett volna egykor kortársa Derkovits, úgy hadakozott 1948-ban a művészi absztrakció ellen, s midőn a realizmusra esküdött, gyakran megelégedett annak látszatával. Pedig érezte, hogy mélyebbre kellene hatolnia: „A hirtelen nekihevültség, az eltökélt szándék sehol sem olyan árulkodó, mint a versben” – írta 1949-ben költészetünk akkori állásáról.

Helyzetét a kritika is megnehezítette. „Nemzeti költő”-vé deklarálták, akinek teljesítménye előtt lábhoz tett fegyverrel kell tisztelegnie a bírálóknak. „A magyar líra vezető egyéniségévé vált” – írták róla, s arra bízatták”...adja át magát lényé természetes hajlamainak, feledkezzen rá az élet derűs, jóleső tényeire, éreztesse az élet napos oldalának ízeit”. Nehezen lehetne ma már kielemezni, miképpen sodorták, hogyan sodródott Zelk költői készségeinek, lehetőségeinek perifériái felé, midőn azt hihette, azt hitték el vele, hogy felfelé tart.

A tétova meghökkenés első jelei már a *Mint égő lelkiismeret* (1954) című kötetben feltűnedeznek, noha ezt még a hivatalos kritika és a második Kossuth-díj elismerése fogadta. Itt már feltűnt, hogy a korai, közéleti típusú versek közül többet kihagyott, hogy csökken a verstermés, s úgy látszik, a költő kerüli az aktuális problémákat. Ugyanakkor dicsérték gyermekverseit, a *Gyermekbánat*-ot (1947), s a *Mese a kiscsikóról*-t (1954), s joggal. Zelk, aki a felszabadulás után újságíró lett (*Szabadság, Népszava*), majd az Athenaeum lektora, 1952-1956 közt az általa alapított *Kisdobos*-t szerkesztette. A játékosság iránti vonzalmát meséiben, gyermekverseiben élte ki, s míg a „komoly,” verseket általában nehezen írta, a gyermekversek, a mesejátékok mindig boldog odaadással, könnyedén születtek tolla nyomán. A jóság és gonoszság küzdelmének színterei ezek a mesék és versek, az öröm és derű természetes otthonai Zelk Zoltán költészetében, amelynek sohasem voltak mellékes termékei (Válogatott gyűjteményük: *Erdőben-berdőben*, 1964).

A *Mint égő lelkiismeret*-et azonban nem a „kiscsikó” zárta le, hanem a *Szárnyak*, amely az ifjúmunkás-élményekhez kiáltott segélyért:

*Ha kétségbe, ha csalódásba,
úgy szálljak, soha zuhanásba,
soha hűtlenség mocsarába
e halálnál mélyebb halálba!*

S a másik záró vers, az 1953. december 29-i dátummal ellátott *Micsoda válasz!* a szabadság első reggelének fogadalmát idézi fel, s riadtan kérdi: „...hol van az ének, mely szívig ér?” Mintha csak a réges-régi *Töredék* visszhangja verődne fel: „...már egyre halkabb s tépettebb az ének”.

Alig egy év múlva azok közé az írók közé került, akikről ezt állapította meg egy határozat: „Elvesztették a szocializmus perspektíváját, megingott a munkásosztályba vetett bizalmuk, pesszimizmus és csüggedés vett erőt rajtuk, ami kifejezésre jut műveikben”. Amit Benjámín az *Egyetlen élet*-ben versbe fogalmazott, azt Zelk újságcikkben írta meg a maga mentségére: „nem adok fel semmit elveimből, abból a meggyőződésemből, ami ifjúkoromban a munkásmozgalomba vitt. Ma már tudom, hogy akkor adtam fel ezeket az elveket, ifjúkorom tiszta hitét, amikor elhittem én is, hogy emberség nélkül, moralitás nélkül ... is lehet igaz ügyet szolgálni”.

A válság évei következnek most Zelk pályáján, három esztendő termése 1956-ben

egy vékonyka kötet, az *Alkonyi halászat*. A prózaiság korszaka egyszerre véget ér, a vers keményebb veretűvé válik, és megtelik zengéssel. Ez a zene bánatos dallamú, rezignált hangszereléséi. De nem oldódás az eredmény, hanem szervesebb, sűrűbb rétegek egymásra hajlása. Nem gyakorol látványos önbírálatot, nem is tud ítélkezni. Halálfélelem szorongatja. Az *Éjszakáim avarán* beszédes bizonyosága felkavart nyugtalanságának:

*Mint az űzött szarvasok futása,
szól szívemnek rémült dobbanása,
éjszakáim avarán dübögnek
patái a halálfélelemnek.
Ég az erdő, lobognak az ágak,
napok, évek mind hamuvá válnak,
fut a szarvas, hurkot vet nyakába
százezer ág százezrenyi lángja.*

Cigánybízthatóinak keserű, füstös dallamai egy Aranyig és Vörösmartyig visszanyúló hagyományt éltetve a megvert, becsapott naiv dalos alkonyi elvonulását kísérik. A „szomorúság boldogságának” öncsalásába öltözik, s újra a vers élére száll, s szimbolikával töltekezik ifjúkori költészetének gyakran megénekelte jelképe, a „vigasszá érett szenvedés” égi rajzolata, a Hold, amelyen pár éve már átsuhant egy majd később kibomló látomás: a fehér sirály árnya.

Győzelmes csatákat kívánt az újrakezdőknek, de ő már nem megy velük, új várakat soha nem fog rakni. Költészetének magasra emelkedése mégsem a bánat jogán kikövetelt magányban ment végbe, hanem a tudat és lélek mélyeit felzaklató, megtorló valósággal történt összeütközésből, midőn le kellett szállnia az elmosódott-harmonikus képet kínáló magasból.

Nem az idill volt az a környezet, amelyben készségei, igazi képességei kibontakozhattak és maradandó, megragadó költészetté szervesülhettek, hanem a költőt körülvevő küzdelmes élet. Ennek egyelőre csak felzaklató, sokszor fejvesztésre készítő mozanataival találkozott; megtagadta a politikát, memorandumot írt alá, és fellépett, nyilatkozott, és nemegyszer a tételes törvényekkel szemben cselekedett. A tragikus ősz után, 1957 elején börtönbe került, ahonnan 1958. október 15-én szabadult. Felesége, Irén, életének jóban-rosszban több mint két évtizeden át volt társa, meghalt időközben, személyes élete romokban hevert, erről a pontról kellett újra elindulnia.

A hétevi hallgatás után megjelent *Tűzből mentett hegedű* (1963) tanúsága szerint az újrakezdés nem volt látványos, s az *Alkonyi halászat*-hoz képest nincs is szó semmilyen fordulatról. Ellenkezőleg: a különös alakzatú harmóniát, amely a versben feltalálható, a magára találás egyensúlya tartja. Nem a „csendes ősz” nyugalma ez, mint egykor remélte, hanem az emberi megrázkódtatások mély megélésének eredménye; olyan időszak terméke, midőn a hangulati-érzelmi benyomások közvetlen visszadalolása helyett arra kényszerült, hogy mélyebbre hatoljon. Ez az elmélyedés nem a princípiumok tartományában történt, a *Késői sorok októberéről* erőtlensége mutatja ezt. Zelknek nem sikerült Benjáminéhoz hasonló viviszekcióval kikényszerítenie önmagában a feloldozást, eredendően passzív alkata visszatartotta ettől. A súlyosbodó gazdagodást az érzelmi mozzanatok érvényesebb felmutatásával érte el. Szerelmes verseit a halott feleségéhez, s különösen az újabb magyar líra egyik legszebb alkotását, a *Sirály*-t, ezt a XV. századi zsolttárokra idéző, tökéletes elégiát az tölti be, hogy eleve kilátástalanul-reménytelenül a süket és néma végzettel száll perbe, a soha haza nem találás, a feloldhatatlan magány szívszorítóan őszinte emberi panaszával. A lamentáció hol elcsituló, hol felviharzó zokogásában elkeveredik a saját

életút, s az együtt töltött évek emléke, a jelen sivár egyedüllétének jeges szorítása. E zenei szervezettségű poéma monoton hullámverése, sírgöröngyök fokozódó, hulló dübörgése, a szárnycsapásként vissza-visszatérő vezérszólammal (*Vak szemgödör, Halott sirály*) a megszokott melankólián túlviharzó erejű vallomás, nem „boldog szomorúság” többé, hanem lesújtó és felemelő igaz emberi bánat, szemközt a halott kedvessel:

*Halj meg, de karjaim között!
Hallgassam én is a rögök
deszkán dübörgő dobszavát –
megértem én már a halált!*

*Nem értek én már semmi mást,
nem hallok én már semmi mást,
csak azt a néma suhogást,
azt a szárnyatlan szárnycsapást.*

*Csak azt tudom, hogy visszaszáll
egy szárnya vesztett holt sirály.
Lebeg, lebeg, aztán leszáll.
Szívem vak tengerére száll.*

Igen, felemelő és megtisztító is e szívet tépő férfisírás, mert a metafizika áthághatatlan határain innen a tér még nyitott marad, talán új örömök és új szenvedések számára. Bejárhatók az ifjúság tájai, a miskolci és szatmárnémeti gyermekkor emlékei, Zugló, a rákospataki kertek; át lehet újra élni a dorosici alkony szörnyűségeit, be lehet kopogtatni a Kolumbusz utca 54/b-be, ahol soha senki nem nyit többé ajtót, el lehet búcsúzni rég meghalt pályatársaktól, s mindezt a személyiség élénk jelenlétével, s a megszokott jambikus hullámzást kontrasztosan átalakító trochaikus-daktilikus muzsikával, Csokonaira és Aranyra utaló dallamokkal, s nagyon ritkán némi szürrealisztikus fátyolozottságéi vízióval (*Cigányok a fergetegben*). Zelk oly gyakran feltűnő muzsikus cigányait Benjámín László elpusztíthatatlan szegénylegényével tartják a rokonságot; a nyirettyű kíséretével felsíró megváltó dalba vetett bizalom a hamu és pernye alól is felszálló szelíd vigaszt élteni, amely egyébként már csak másokat illet. A *Tűzből mentett hegedű* korszakának legjellegzetesebb sorait talán a *Régi módi*-ban olvashatjuk:

*Virrasztó elődök! szívemnek verése
már csak régi tollak lassú percegése
régimódi versek ízével a számban
így élek, ha élek, rekkenő magányban,
tűző némaságban.*

*Így élek, ha élek, mert kitépett nyelvvel,
szívem emlékezés, torkom néma sebhely,
éveim a máglyán, lángok között várom,
szívem áldozati füstje még fölszálljon –
vigasként lebegjen eljövendő tájon.*

Ezt a vágyat közvetíti az 1964-ben megjelent életmű válogatás, a *Zúzvara a rózsafán*, ehhez a szándékhoz, a vigasz építményéhez gyűjtögeti össze az *Élet és Irodalom*-ban közzétett kedves-derős emlékeit prózai kötetében, a *Tegnap*-ban (1966),

s lényegében ezt folytatja majd szépprózája értékes vonulatában, a Tükör hasábjain Golyóstollat címen közölt jegyzeteiben. Az ifjúkori emlékekből, a pályatársak portréiból s kedves-szelíden zsörtölődő meditációkból álltak össze az *Élet és Irodalom*-ban megjelent *Pénteki levél* című rovat írásai egy újabb köteté (*Féktávolságon belül*, 1973.)

Az újabb versek a romlás és építés folytatólagos küzdelmét mutatják, foglalatuk a *Fölforrt az ég* című kötet, 1967-ben. Késői, tört fényű ragyogásként egy fellángoló és hamvába hulló, inkább gyötrelmes, mintsem boldog szerelem zaklatja fel a dalok és elégiák halkuló futamait (az előző kötetből a klasszikus veretű *Tizennégy sor* már erre utalt). E néhány kurta év verstermése a hatvanas évek közepén szinte önálló fejezete mégis életművének, a *Lásd, élni szeretnék*, a *Vers a lehetőről és a nem lehetőről*, a *Ha tegnap megölöm*, s nem utolsó sorban a címadó *Fölforrt az ég* s egy sor további költemény egy viszonylag rövid, de annál kíméletlenebb birkózás lenyomatai: egy új reményé, s egy – talán az eddigiekhez képest is – még súlyosabb, mert helyrehozhatatlan vereségé. A költő ifjúsága a színtelen szegénységben telt el; abban a korban viszont, amely a volt nincsteleneké és megalázottaké lett, kudarcok érték, s a megvertetés lett osztályrésze, mondhatni: közéleti tevékenysége és költészete válságból válságba zuhant, élete társa elvesztésével személyes kisvilága is kongóan üres lett. S ekkor, mint a mesében, a Zelk által oly megejtően elmesélt tündértörténetekben is, váratlanul, a novemberi ködből kilobbant elé piros sállal és sárga pulóverben az ifjúság, s hozzá lépett, hogy két, immár örökre elvált világ gyötrelmes, rövid párbeszédében társa legyen. Időközben ugyanis észrevétlenül körülvette és hálójába kerítette a költőt egy addig rejtőzködő ellenfél, amely most egyre félelmetesebb lépésekkel szorította védekező állásba a tulajdonképpen mindig derűs mosolyra kész embert: az öregedésnek becézett testi pusztulás fenyegető folyamata, s előreküldött követői, a betegség megannyi jele. Nem ugyan az egzisztencialista filozófia fogalmi készletével, de annál inkább lelkiállapotával és hangulataival telített versekben zúg és zakatol most a kétségbeesés, elúsznak újra és újra a dallamok, növekszik a prózaiság aránya, sőt megjelennek, sokasodnak a prózaversek, kimért, hosszan kitartott lehajló ütemeikkel, kopogó zeneietlenségükkel. Görcsös futamok tűnnek fel, a dadogás a vers témájává válik, a „nem lehet” végérvényessége riasztó hideget lehel – úgy tetszik –, téveteg volt tehát a hiedelem, hogy a világ, az emberi közösség kis és nagy viszonylatai tartósan meleg otthonossággal berendezhetők; ha más nem, hát az emberi egyéniség fizikai pusztulása szétszakítja ezt a csalóka hiedelmet. Az öregedő férfi kegyetlen vereséget szenvedett a sugárzó ifjúság előtt. A *Fölforrt ég*-korszak megrázó nagy „élménye” ily módon az öncsalás nélküli körültekintés kényszerű kötelve lett:

*Megteremtette a világot,
 aztán öngyilkos lett az isten,
 ezért születünk árvaságra,
 ezért taposnak be a földbe,
 mint a füvet a csorda, az évek.
 Nincs aki körmünkre koppintson,
 kezünkből a kést kicsavarja,
 ajkunkról a vért letörölje,
 és lelkünkről a verejtéket.
 Holnap meghalok, hát fennhangon
 elmondom utolsó imámat,
 fejem a lelakatolt égbe
 és a földi kövekbe verve,*

*égből földig hajlongva mondom,
hogy Nincsen, nincsen, nincsen
és nincs és nincs és nincs és nincsen.
Amen!*

(Nincs)

A bekerítő, növekvő számú évtizedek árnyéka rávetül a színesebb-derűsebb oldalakra is, a népdalok üdeségével fel-felvillanó részletekre. A kötet egésze tematikai változatosságában is a töredezettséget jelzi, a széttartó vonalak futását mutatja meg. A versekben elúszó-visszatérő, halkuló-felerősödő dallamok bujkálnak, elárulják a költői alkotó módszer tulajdonságát, amelyről így nyilatkozott Zelk: „Verseim majdnem mindig szövegtelen hangulatból, néma lelkiállapotból születnek. Hogy mikor és hogyan érik bennem a mondanivaló, azt nem tudom. Legfeljebb utólag rekonstruálhatom. Mikor a verset érezni kezdem, lassan kialakul a szöveg. Egy szó vagy egy verssor.” A külvilággal szemben védtelen, fegyvertelen, a szó régi értelmében igazi lírai költő vallomása ez, akinek a való világ, az élet élményi impressziókban, hangokban, színekben, érzelmekben gyülekezik a tolla hegyére. „Felnőtt voltam, s felnőttek közt gyermekszívvel éltem” – írta még *A bánat jogáért* című versében, amikor „vétke” után kutatott, s – úgy tetszik – itt pontosan érzékelte, miért is sebződött fel az önfeledt dalolásra predesztinált alkat egy zordabb lét megkerülhetetlen, sokasodó élein.

Az irodalomkritika az utolsó évtized termését szívesen jellemezte a szolid megbékélés, a derűs szemlélődés kulcsszavaival. A *Bekerített csönd*-del (1971) kezdődő, majd az *Ahogy a kötél tánccsok* (1975), a *Meszelt égbolt* (1976) című kötetekkel folytatódó és végül a *Mindennapi halálom* (1979) című gyűjteménnyel, s az *Új versek*-kel az életműkiadás *Keréknyomok az égen* című kötetében, (1982) záruló korszakra azonban – ha tüzetesen elemezzük e költeményeket – semmi sem jellemző kevésbé, mint a derűs megbékélés. A *Fölforr*t az ég ciklusában lezajlott küzdelem költészeti következményei kiteljesednek, és elmélyülnek ebben a kétségtelenül lényegében egységes utolsó szakaszban, amelynek értékszintjét azonban éppen a tudati és etikai erők koncentrált felfokozódása biztosítja, szemben a fizikai széthullás megújuló rohamaival.

A Zelk Zoltán költészetére valaha oly jellemző csengő-bongó dallamosság, a zeneiség túlhabzása végleg megszűnik; a rímek megritkulnak, talán csupán a ritmus lüktetése, a belső alliterációk részleges érintetlensége őrzi a nyelvezet egykori tulajdonságait. Az ünnepi zengés múltával a lét hétköznapi közvetlenségével lép elének, legalábbis a költői termés egyik rétegében. Úgy látszik, valami végérvényesen elmúlt, a természeti világból kiveszett a harmónia, a boldog lélegzés, a színek sziporkázása; nem gurul már a költő lába elé többé összegömbölyödve egy kiskutya, óvó simogatásra várva; az ég dalos madarait vegyszerek tizedelik, a rét selymes fűvét sivár szelek kuszálják. A költő már nem énekel, már nem dalol, hanem beszél, elmond, közöl, rögzít. Fanyar józanság és kesernyés íz hullámzik át a tört sorokon, a sokasodó töredékeken; a prózaverseken és a versalakzatú valóságos prózán. A rigófütty kivész, kedvelt madarainak, a fecskéknek cikázó villanása a légtérben a fagyott ágak közti megmerevült rajzolattá válik:

*... Dérvérte lámpád
kihunyt a támadó szelekben,
széthull asztalod, fekhelyed,
madártalan, szélütött fáknak
mondod fennhangon versedet.*

– írta a *Nem áll eléd* záró soraiban. S a létérzékelésnek ez az alapszólama végig megmarad már lényegében akkor is, ha a költő egyéni sorsa elegendő teret és időt adott ahhoz, hogy a végső elszámolás, leltárfölvétel tüzetesebb részletességgel történhessen meg, s így feldúsuljon oly életes anyaggal, amely elfedi, beburkolja az egyéni létfilozófia szikárabb természetét. Az emberi elmagányosodás és végső kiszolgáltatottság szavakkal – még költői szavakkal is – végül is feloldhatatlan; a verseket még akkor is írni kell, ha a „kibírhatatlan kínok lángjai sem oltják” a halálfélelmet, s ha a költői tudat éberem figyelte is: „...hogyan billen / ferdül alattam a világ, / most már a néma zúgást hallom, / s várom a semmi sikolyát!” (*Három év*)

Ebben, s csakis ebben az erőterben válhat költői vízióvá a megélt múlt, mivel „... maga az élet szürreális”, ahogy Illyés Gyula írta a hetvenéves, súlyosan beteg költőt üdvözlő levelében. Chagalli képzetekké, balladás révületté, álommá és mitológiává válik, tépődik szét és összegződik mindaz, ami a múltnak feneketlen kútjából felmerül, seregszemlére gyülekszik a meszelt égből vakító fehérségében, a súlyos betegségben, kórházakban töltött hosszú évek alatt. Szó sincs derűs megnyugvással szemlélődésről: „...fekete Tejút hajdan vándora / ülsz már visszhanggal betömött fülekkel / emlékeid szögesdrótja mögött...” – jelöli meg valódi pozícióját a költő, s adja meg a „kész a leltár” számvetését:

*Átgázoltam folyókon,
vasúti töltéseken,
malteros ládákon,
vasrudakon,
árokba fordult gépkocsik roncsain,
gőzölgő hátú réteken,
józsefvárosi sikátorokon,
melyeknek kapualjaiban öregasszonyok és munkátlan
fiatal férfiak aludtak,
leégett falvakon,
melyeknek hamujában csordába verődött, farkasbánatú
kutyák vonítottak,
elhullott lovakkal teli országutakon,
börtönök folyosóin,
temetők tujabokrai között, míg végül az ablakhoz értem és
láttam,
milyen szomorú lámpákkal diülöng az Újpestre tartó
villamos.*

(Félszáz

év)

A súlyos tartalmú történelmi leltár crescendójának banális jelentéktelenségű, meghökkentő záróképe (gondoljunk ellentétül csak Benjámín László *Vérző zászlók alatt* című versének refrénjére) nem költői erőtlenségből származik, hanem adekvát lenyomata a végső mérleg tétova számvetésének. *Egy ember* életútjával szembesülünk itt, aki – mint Sinka Mihályról írta – maga is beállni készült a „Többség Gyülekezetébe”, s aki elvegyült a többségben, de ki is vált belőle, mivel a költői szó varázslatos adományával élve jelezhetette a tömeg, az osztály, az elnyomottak és megverték osztályának érzéseit. A kritika szívesen szól Zelk késői költészete nyelvének modernségéről, kavafiszi jellegéről, arról a tulajdonságáról, hogy csökken benne a

részletező leírás, fokozódnak a felhangok, az áttételesség, a hirtelen törések és megszakítások aránya, s mindez – a recepcióesztétika szabályai szerint – a továbbgondoláshoz, a kiterjesztéshez, új távlatok felismeréséhez adhat indítékot, fel-erősítheti a szubjektivitást. Mindezek a jellemzők ugyanakkor a világkép elrendezettségének dekonkretizálását is jelentik, a végső és megnyugtató elrendeződés (a derű feltétele) elmaradását. Ily értelemben sajátos visszhangja, *visszavétele* is e költészet a negyvenes-ötvenes évek fordulója gondtalan, dalos optimizmusának, és adekvát megfelelője a kor jellegének, amelyben a költői teremtés folyamata végbement. Zelk klasszikus igényű, visszafojtott érzelmességű, kemény veretű kései lírájának történelmi perspektívája ugyanakkor mégsem azonosítható az egzisztencializmus távlattalanságával, mivel e költészet tartalmai végső soron a küldő közösség létérzékeltését fejezik ki, e közösséghez fűződő eltéphetetlen kapcsolatokat, a hűséget és az azonosságot bizonyítják. E kései líra egyik alapvető vonulata nem véletlenül az életrajzi jellegű mozzanatok újjákomponálása (mindig is oly közvetlenséggel írta bele életét a verseibe), amelyekben egyébként megjelennek újra a gyermekkori emlékek, a megélt történelmi események, s nem utolsósorban a kortárs költők és művészek, akikhez tanítványt baráti viszony fűzte őt életükben és halálukban.

Zelk Zoltán kései lírájának korszerűsége éppen ezért nem az egyéni lét köreibe, a magánemberi egzisztencia övezeteibe való visszahúzódással jellemezhető, nem ez emeli „nagy költészetté” e lírát, hanem a *közösség reprezentánsaként a méltó emberi életért folytatott küzdelem kemény végigharcolása*, s ennek költőileg végleges tisztaságú, tömörségű és fegyelmű, jelképekkel dús kifejezése. Ez a melegszívű, kissé mindig hamiskásan pillantó, és egyáltalán nem hősiességű férfi az utolsó percekig fenntartotta a maga részéről a lét értelméhez fűződő akaratát, amikor mindig és újra a holnapi vers megírására készült. Sorsa ajándéka volt, hogy az utolsó – úgy lehet, legnehezebb – éveiben szenvedése „...mély tűzű nagy tükrébe” tekinthetett, szenvedése „...százszoros visszárnyá”-ból, a mellette álló asszony jelenlétéből meríthetett erőt, az embertársi szolidaritás bizonyosságában hihetett.

S hitt még szinte megszállottként a vers, azaz az *alkotás* értelmében, mint az emberi létezés megvalósulásának legmélyebb titkában, még akkor is, amikor már egyre erősebben hallotta a félelmetes patkócsattogást, s látta az égre rajzolódó keréknyomokat. Amikor a *Három perc* utolsó sorait írta, akkor is érvényes volt számára az az üzenet, amelyet még az *Alkonyi halászat*-ban a maga számára küldött előre, az intuíció csodájaként:

*S ha majd utad végére érsz,
Ha szív és elme tudja, nincs tovább:
Egy dalt, egy dalt még akkor is,
Ha együgyűt, ha bármely ostobát!
Mint varázsló, ki fölkúszik
A légből dobott egyszál kötélén,
Úgy csüngj te is, az űrben ott
Egyszál énekké változott
Utolsó perceden!*

(Ötven felé)

Ladányi Mihály: Torkomban sóhajokkal

Ladányi 1974-ben megjelent gyűjteményes kötetét (*Se csillaga se holdja*) ilyképp ajánlotta a kiadó a kegyes olvasó figyelmébe: „érdes indulatisága sohasem merevedett meg..., hovatovább egy valóságosan létező, nem lebecsülendő társadalmi aggodalmat fejezett ki a »konszolidált« körülmények között.” Nem szükséges stiláris analízis alá vonnunk e *tamen etsi tametsi* óvatosságú megközelítést annak az esztétikai-ideológiai jelenségnek, amelyet Ladányi nevével jegyzünk, s amelynek pontos bemérésére és nyíltszívű vállalására több mint fél évtizeddel ezelőtt még – úgy tetszik – nem volt érett az idő. Azóta újabb három kötete jelent meg a költőnek (*Seregek mögött*, 1976; *Föld! Föld!* 1977; s most a *Torkomban sóhajokkal* (1981), amelyet a kezünkben tartunkj. Kérdés: kiteljesedett-e valamilyen irányban, tovább épült-e a MŰ, és elmozdult-e közben az illedelmes szonettbe öltöztetett provokatív ideologikum? Mivé lett mára az a „társadalmi aggodalom”, amelyet a „konszolidált körülmények között” nem lehet lebecsülnünk? Célszerű, határozott feleletet adni ezekre a kérdésekre, annál inkább, mivel Ladányi költészete is egyenes válaszokat ad, nem kendőzi el az aggodalmakat, nem pólyálja be a sértő élességű sarkokat; lírája még személyesebbé vált, kitarja magát, költeménye ő maga, szinte mondván: látva lássatok!

Ami mindig is megejtő volt Ladányiban: a vegyelemzés sem mutatta ki a szerepjátszást egy olyan szintéren mozgó költőnél, ahol a díszletek szinte csábítottak a szócsőszerepre, s ahol éppen ezért akut veszélyé válhatott a monotónia, s a találkozás Don Quijotéval, a nemes lovaggal. Ladányi látszólag egy ügyet vállalt, hangja azonban sohasem vált monotónná, erről gondoskodott az „élet sűrűje”, ahová leszállt, s a mérhetetlen gazdagságú forrás, amely bánata kútjából buzgott fel kiapadhatatlanul. Érdes indulatisága valóban nem merevedett meg, de nem is vált hajlékonyán alkalmazkodóvá, nem követte simulékonyan konform, s főleg békülékeny módon választott tárgyát. E tekintetben tehát semmi változás; különbékéről nincs, nem lehet szó. A létérzékelés dimenziói azonban a személyesség irányában kiterjedtek; s megváltozott a hangszerelés akusztikája, mert – megváltozott a társadalmi közeg, amelynek arcába vágta költőnk egykor keserű igazságait.

Egykori „kétségbeesett kiáltozása” elhalkult; nagyon találó a köteteim: torkában *sóhajokkal* él a költő; s ha még legutóbbi kötetében is „Föld! Föld!”-et kiálthatott, mára – úgy tetszik – a felsejlett partokat ködbe vonta a pára, ami közelinek látszott, távolabbra úszott el a messzeségbe: „Csak ülök az idő világítótornyában / szemem fölé tartott tenyérrel, / vagy régi térképen kutatok / ködbeveszett szárazföldem után.”

Az illúziók indulószövegét – úgy érzi – ma már a pénztárgépek csattogása nyomja el, a *Februári ének*-ben frivol kegyetlenséggel vonja be a költőiség ezeréves rekvizitumait az undor nyálkáival. Sok minden kérdésessé vált; tovatűnt szerelmek édes ízei is megkeserednek, ami utolsó menedék volt egykor, talmivá és érdekké válik az is, a kegyetlen őszinteség a hazugság foszlányait se tűri meg többé. Söntések

bádognaptjához húzódott vissza a „közösség”; a magány hívójeleire csörömpölve érkezik a válasz: „Téves!” Panasszal szól szava: „Ha társat keresni indulok a tömegbe / ezer magányt fogok. / Úrtól bűzös szatyorral / vánszorgok sehova kétségbeesve.” A költői szenzibilitás érzéki csalódásáról volna szó talán, egy felfokozott várakozás szükségszerű megcsalattatásáról? Aligha hihető. Költőnk panaszos szava őszinte és megrendítő, többet közvetít, mint egyszemélyi üzenetet:

*Születtem sónak, jókedvet ízesíteni,
születtem színnek, hangnak, tapintás gyönyörének,
itt jártam simogatásra kész tenyérrel,
az örömet akartam felmutatni vele.*

*De mindig szél fújt és eső esett,
bírák, gyámok és örök ültek mellém,
hát csak a tévelygés örömei maradtak,
kocsmák, szerelmek, és persze álmok,
hogy eljön az a kor, azért is eljön.*

A költemények nem hagynak kétséget afelől, hogy ez a kor nincs látóközeiben, de arról is tanúskodnak, hogy nem a cinizmus égette fel sivár tartománnyá az egykor dús mezőket, a lélek változatlanul őrzi az etikum zárt folyószámlájára átutalt ÉRTÉKeit. De egy eddig ismeretlen ellenfél is felbukkant közben a jakobinus kötelékből kilépett költő előtt: az „Örök Halál előjele”. Valamikor a küzdelemre végtelennek tetszett az idő, a harag és megvetés szilajon reccsentek bele a „lány zenekariba, hetykén hajították oda a kesztyűt a kispolgárrá hájasodott forradalmárnak, leköpte költőnk a szemérmetlen bambasággal hivalkodó státusszimbólumokat, erkölcsé a szocializmus erkölcsé volt, félelem sehol a szívében, frivol és kihívó hangja pedig a *magabiztos* partizáné, a sereg mögött haladva is a sereghez tartozó fáradhatatlan harcosé. Most azonban már látható a túlsó határ, a ring be van kerítve, nemcsak a küzdelem célja, a küzdelem lehetősége is kimért. Egy súlyos okkal több a melankóliára, eggyel mélyebb hang a rezignáció húrjain. A zengést még szívet melengetőbbé teszi a költői hangszerelés beágyazottsága a magyar líra Aranytól Radnótiig húzódó vonulatába. A tompított és megtört rímek jelzik, hogy a dal nem önfeledten szól, s egy megsebzett lélekből száll fel. Ladányinál nem a lételveszettség avantgardista zaklatottságában fejeződik ki a sikoly, nem is a verbalizmus cinizmusában, hanem az értelmes, szabad duktus és a formák, rímek fegyelmének ölelésében zokog fel a „valami elveszett” fájdalma, elégikus panaszszava.

Vajon a „hangszerelés lágyabb tónusokra” az oka annak, hogy midőn Ladányi líráját érettebbnek és teljesebbnek tudjuk e kötetében, egyúttal kevésbé kihívónak is? Öreges bölcsességről szó sincs persze, sem a végső elszámolás még elodázható, most még csak torokszorító sejtelméről. A visszhang változásának oka máshol keresendő. A kritika valamikor a „konszolidált” viszonyok között e költészetben kifejeződő „nem lebecsülendő társadalmi aggodalom”-ról szólt. Gondjaink azonban már rég nem a friziderszocializmus aggodalmai többé. Viszonyaink már sokkal bonyolultabbá alakultak, társadalmunk és érdekviszonyaink sokkal rétegezettebbekké váltak ahhoz az elmúlt évtizedben, hogysem mindez a „konszolidált” jelzővel meghatározható lenne. Az alapvető termelési eszközök köztulajdona és a piac törvényeinek az alkotó, teremtő, sőt vállalkozó erőket széleskörűen mozgósító hatása, bonyolult dialektikája olyan társadalmi folyamatokat váltott ki, és olyan jelenségeket termelt a tudat és a közérkölc övezeteiben, a szellemi élet egészében, hogy az a „társadalmi aggodalom” fogalmával pontosan már nem jellemezhető. Ez a társadalmi lét és a bonyolultan rétegződött

köztudat ma már nem érzi idegesítő kihívásnak, mint egykor, Ladányi plebejus dohogását, proletár füstölgését; ez a köztudat mintegy integrálta már magába ezt a fajta „rendszerhű ellenzékiesség”-et, kedélyesebben erkölcsi jellegűnek, szelídebbnek hallja költőnk egykor élesen metsző szavait. A közeg, amellyel Ladányi perben állt, nem a kritika óhajtott irányban haladta meg önmagát, ezt már csak a *Tizenegyedik parancsolat* jelezte kegyetlen és világérvényű gazdasági törvények miatt sem tehette volna meg, hanem egy új összefüggések közé került létben alakuló társadalom formájában, amelynek jelenségei ma *felfokozott kihívást* jelentenek a „Ladányi-pozíció” számára. A jelenkori szocializmus e koordináták közt keresi eszmei indíttatását; határozza meg azt, ami konstans, s jelöli meg azt, ami képlékeny – és esetleg idegen.

E helyzet felismerésének a jelei még nincsenek a kötetbe foglalva, de már benne munkál ennek előérzete. Ha lesz elég erő Ladányiban, hogy újra felvegye a jakobinus kishitű keserőséggel ledobott harci köntösét, hogy társaival együtt megkísérelje megfordítani az „égő lift” futását, akkor kiteljesedik és felszáll még dala, amelyet hallani oly sokan óhajtanak; de ha keserősége s a személyi lét bekerítettségének tudata a rezignációt táplálja szívében, akkor torkában elhalhatnak az elégikus sóhajok. Költői művének erkölcsi parancsa az előbbi alternatíva választására kötelezik. (*Szépirodalmi*)

1981

Elbúcsúztatható-e a „fausti” ideál?

Avantgárd és posztmodern világkép a magyar irodalomban

Nyilvánvalóan nem lehet szó arról, hogy egy rövid tanulmányban – akár jelzésszerűen is – felvázoljuk az egykori magyar irodalmi avantgárd teljes spektrumát, s egyúttal bemutassuk a jelenkori magyar irodalom posztmodern áramlatainak változatos színképeit. S ezért nem is a két jelenség történeti teljessége érdekelhet most bennünket, hanem elsősorban egymáshoz való funkcionális viszonyuk, pontosabban a bennük kirajzolódó világkép eltérései. Vizsgálódásunk előterében főleg a magyar avantgárd atyja: Kassák Lajos és mozgalma, valamint a jelenkori magyar posztmodern irodalom reprezentatív képviselője, Esterházy Péter írásművészete áll.

A köztük mutatkozó funkcionális eltérések lényegbevágóaknak tetszenek számomra; annak ellenére, hogy mind a klasszikus magyar avantgárdot, mind a posztmodern korszakot hajlamos vagyok egy azonos nagy áramlat különböző fázisainak tartani; [1] még akkor is, ha az időben évtizedek, szinte egy fél évszázad választja el a

magyar avantgárd klasszikus korszakát a posztmodern mintegy két évtizeddel ezelőtt etabliozott megjelenésétől. Ugyanakkor megjegyzendő, hogy a magyar aktivizmust a posztmodern korszakkal – a dada és a konstruktivizmus közjátéka után – a modernség egy jellegzetes és nagyhatású képződménye: a szürrealizmus köti össze, amely a magyar irodalomban legalább négy egymást követő hullámban feljut a harmincas-negyvenes évekig, sőt átcsap az 1945-ös történelmi fordulón, s a mába ér.

De a világirodalmi folyamatok mélyén változatlanul ugyanaz a törvényszerűség munkál, ez köti össze a modernséget, az avantgárdot és a posztmodernet: az emberi személyiség megingott integritásának problémája a 20. században; amely az első világháború kataklizmájától kezdve forradalmakon és ellenforradalmakon át egyre nagyobb mértékben volt és van veszélyeztetve. Ebben a folyamatban válnak lényegessé a különbségek is, ha meggondoljuk: az egymást követő történelmi fázisokban az irodalmat befolyásoló történések – és ezáltal az irodalomtól kapott válaszok is – sokban különböztek egymástól. *Alapvető kérdésünk az: milyen irányú ez az elmozdulás, mi a tartalma, mi az alkalmazott poétikai struktúrák szerepköre a változásban?*

Vizsgálódásunk nem tisztán poétikai természetű, hanem történelmi megközelítést igényel, és ezért – ideológiai indítékú. A tisztán poétikai megközelítések és leírások pozíciójáról szemlélődve ez az eljárás gyanús lehet; bízom azonban a hermeneutikai művészetszemlélet lényegéhez tartozó *megértés* működésében, még akkor is, ha az irodalomtörténelmi megközelítést sokan a „módszer agóniájaként” jelölik meg.

*

Bizonyos hogy amikor a század tízes éveiben Kassák Lajos megalapította folyóiratait (*A Tett*, 1915, *Ma* 1916), amelyekben közhírré tette lázadását a Nyugat által reprezentált *modern* magyar irodalmi gondolkodás ellen, olyan folyamatot indított el, amely teljes összhangban volt a korabeli avantgárd európai áramlatokkal. Elsősorban a német aktivizmussal tartotta a rokonságot; Franz Pfemfert és Herwarth Walden kezdeményezéseivel lélegzett együtt ez a magyar művészeti mozgalom, de nyitott volt az olasz és orosz futurizmus, a francia kubizmus irányában is. Egyidejűleg volt ez a modern emberi lét lényege után kérdező szemléleti változás, és ebből következően formai forradalom. Ez azt jelenti, hogy a magyar avantgárd semmi esetre sem volt kizárólag az önelvű művésziesség híve, annak ellenére, hogy hitt a művésziesség önelvűségében. Ez az ellentmondás már azt az ambivalenciát előlegezte, amit egyik legfontosabb tradícióként majd a posztmodern vállal fel. De nemcsak avantgárd sajátosság volt ez az ambivalencia; a magyar költészeti modernség legnagyobb alakja, Ady Endre, a Nyugat-mozgalomnak is vezető reprezentánsa ugyanilyen értelemben tudatosította individuális küldetésének értelmét:

Én voltam Úr, a Vers csak cifra szolgál

(Hunn új legenda)

– írja versében mentorának. A régi, népnemzeti líra tradícióit szétrobbantó költői mű alapvető eszmei tendenciái a feudalizmust véglegesen lerombolni törekvő polgári Magyarország kiküzdése irányát jelezték, még akkor is, ha már olyan mozzanatok is feltűntek Ady költészetében, amelyek a polgári létviszonyoktól elütő tendenciát mutatnak. [2]

Ez a gond, a maga rendkívüli bonyolultságával, majd éppen a magyar avantgárd

ügyévé válik. Félreérthetetlenül megjelenik Kassák avantgárd kötetében, mégpedig egy „felemelkedő” és egy „leszálló” tendenciával. Persze merőben munkahipotézisként nevezem „felemelkedő” ágának Kassák avantgárd munkásságának azt a szakaszt, amely az *Eposz Wagner maszkjában* című műtől (1915) a magyarországi forradalmak felé tart. Az 1918-as polgári forradalmat majd az 1919-es proletárdiktatúrát követő Horthy-rendszer nemcsak a baloldali társadalmi mozgalmaknak vetett véget, hanem az európai fejlődéssel kongruenciában lévő modern, sőt avantgárd irodalom fejlődésének is. Kassák és hívei Bécsbe menekültek, ahol egy bizonyos átmeneti fázis után, amelyet még mindig az expresszionista aktivizmus fémjelez, Kassák néhány év alatt – mondhatni gyorsított tempóban – befutja a magyar avantgárd útjának újabb fázisait: a dada, a konstruktivizmus és egy sajátos szürrealizmus képződményei születnek munkásságából, amíg 1925-ben – élve az amnesztiával – haza nem tér Magyarországra. Kassák avantgárd pályájának ezt a későbbi szakaszt semmi esetre sem művészi szempontból, hanem kizárólag a művekben megnyilvánuló világlátás szempontjából nevezem „leszálló ágának”; noha készséggel megengedem, hogy bárki pontosan ellentétesen értékelje és minősítse ezeket a fázisokat, hiszen csak így járhatunk el korszerű tudományos megalapozottsággal, azaz posztmodern módon.

Kassák avantgardista költőhöz illően radikálisan, perspektivikusan és egyértelműen jelölte meg akkor a kibontakozás irányát, s ezt az *egyértelműséget* az avantgárd funkcionalitása egyik igen lényeges jellemzőjének tarthatjuk. [3]

Az *avantgárd* – azaz tekintsünk csak Kassák avantgárdjára – szocialista programját és az ezzel adekvát *művészi világlképét*, konstrukciós eszközeit *halálosan komolyan vette*, ma utópisztikusnak látott terveit megvalósíthatónak vélte, távol állt tőle minden nyegle frivolitás és cinizmus. Ezt a szigorú tartást az avantgárd újabb lényeges differencia specifikájának tudhatjuk. Miközben a grammatikát széttörte az avantgárd, egyúttal elutasította az elvi relativizálást. „Ez a harsány, erővel teli, olykor dadogó, vad és torz nyelv is az igazságtalanságok és képmutató konvenciók elleni lázadást fejezte ki” – írja Béládi Miklós Kassákról szólván –, „a természetes ösztönök nevében kelt ki a választekos, csiszolt irodalmi formák hamis világlképe és lagymatag esztétizmusa ellen.” [4] Az irodalmi aktivizmus valóságtudata adekvát kifejezőeszközeinek teljes tárházát szemlélhetjük a magyar avantgárdban: a történetmomentumok szimultán összevonását, az expresszív szétrobbantott névszók tömbjeit, a kiabáló erősségű gesztusokat, a szabad vers által létesített „nyílt tereket” stb. [5] Majd eljön az idő hamarosan, midőn Kassák kétségbe vonja a szemantika fontosságát; de bizonyos, hogy aktivizmusa „felszálló ágában” még érvényes számára az a tudat, amit Jurij Lotman úgy fejez ki: „A mű fogalma nem merülhet ki a szöveg fogalmában”.

Gondolom, joggal vélhetjük: Kassákon, az avantgárd mesterén is beteljesedett a schilleri maxima: az idők szorongattatása közepette művészetében nem hátrafelé lépett, hanem – fölfelé. Ez azonban semmiképpen sem vált a posztmodern szívesen örökölt tradíciójává.

*

Talán már az sem véletlen, hogy az intertextualitás magyar mesterművében, Esterházy Péter *Bevezetés a szépirodalomba* című gyűjteményes kötetében a kassáki teljesítményre, Kassák személyére magára mindössze két rövid utalás történik. Mindkettő kedélytelen és kínos körülményt idéz fel: a szigorú elvű Kassák bizalmatlan fenntartását a frivolnak és nyeglének érzett ifjú pályatárssal szemben. Kassák, a harcós avantgárd költő és Esterházy, az ambivalens posztmodern szerző ténylegesen két külön

világot reprezentálnak, s ez a különbség a világlátás, azaz a létértelmezés különbségében rejlik, ebből következik poétikai arzenáljuk mássága. Kassák egykor egy politikai – s legalábbis célzatában – egy társadalmi forradalom előterében bontakoztatta ki avantgárd költészetét és prózáját. Több mint egy fél évszázad múltával az induló magyar posztmodern nemzedék egy időközben megvalósult, intézményesült forradalom torzult realitásai közt találta magát. Marx egykor úgy vélte; a szocializmus annyit jelent, mint „minden viszonyt felszámolni, amelyben az ember lealacsonyított, szolgává tett, elhagyatott, megvetett lény”.^[6] Mindebből a „reális praxis” övezeteiben az irracionalitás szövedéke lett. A modernség egykori álma az elidegenedés feloldásáról a reális szocializmus viszonyai közt semmivé foszlott; a kommunista avantgárd vágyakozása az ÚJ EMBER megszületése után merő hiedelemnek bizonyult. A „fausti ideál”, azaz a sokoldalúan fejlett, alkotó, harmonikus ember racionalista-humanista világképe messzemenően pervertálódott; attól tartok: minden geográfiai dimenzióban. Időközben nyugaton és keleten is lezajlottak azok az események – az 1956-os események Magyarországon, az 1968. évi diáklázadás Párizsban és a „prágai tavasz” –, amelyek mind hamvukba holtak; a hamis tudatként értelmezett ideológiák övezeteiben úgy tetszett: a monopolkapitalizmus és a monopolszocializmus adott rendszere megingathatatlan.

A lét eme külső történéseit az irodalom sem hagyhatta figyelmen kívül. A posztmodern irodalom és művészet – általános vélemény szerint – éppen a fenti történések utáni időben bontakozott ki. „Minden a megváltozhatatlanság törvényében forrott” – ismerte föl a vas törvényszerűséget Kassák egykor tehetetlen, keserű dühvel; s ugyanez a felismerés munkált posztmodernjeink tudata mélyén is – de számukra mintha derűs játékosággal. („Die Lage ist hoffnungslos, aber nicht ernst” – idézi találóan Esterházy a hírhedt tételt.) A magyar posztmodern távlatos történelmi tudata hiányos volt, egyáltalán nem volt tudatában annak, hogy a „megváltoztathatatlanság törvénye” csak a polgári társadalmi rendszerre érvényes; ezért a mostanában bekövetkező történelmi változások előterében mímelt derűje inkább egy tragikus keserűség torz paradoxona volt.

Nem hagyható tehát figyelmen kívül a kelet-középeurópai posztmodern esetében az a körülmény, hogy a hegeli világszellem önmagához való zavartalan visszatérését széles régiókban akadályozta az a bizonyos hírhedt „kísértet”, amely bejárta Európát, és annak keleti részében – történetileg nézve rövid időre – intézményesen is konstruálódott. Ez a retardációs állapot sajátos szociális töltést és feszültséget kölcsönzött a kelet-európai és benne a magyar posztmodern irodalomnak. Előtte állt (részben áll is még) olyan fejleményeknek, amelyek a természetes fejlődés útján és ezért zavartalanul kibontakozó nyugati posztmodernet már ma is jellemzik. Úgy lehet, csak rövid idő kérdése, hogy e fáziskülönbség eliminálódjék, és a magyar posztmodern a játékoság jegyében megszabaduljon a „szociálfilozófiai ideológémák” és kiváltó okaik unalmas és kényszerű képviselétől.

Már az eddigiekből is kitűnik, hogy – vélelmem szerint – a posztmodern poétikai, narrotológiai vizsgálatának ígéretes eljárásai sem teszik egészen feleslegessé jelenleg a hazai „posztmodern diskurzus” ideológiai megközelítését. Annál inkább nem, mivel az irodalomtudomány minden kétségbeesett elhárító magyarázata ellenére a posztmodern irodalom maga a *legmasszívabb módon* ideológiai töltésű, komoly hatásának magyarázata éppen ebben keresendő. A posztmodern legkiválóbb magyar teoretikusa, Kulcsár Szabó Ernő olyan „kortudatnak”, sőt „világlátásnak”, tartja e jelenséget, amely – úgymond – „[...] ideológiakritikai [...] dimenziókban is megragadható,”^[7] noha másutt ugyanő meglepő módon „a létértelmezési sajátosságok ideológiamentes feltárását” igényli^[8] ami első pillantásra is *contradicio in adjecto*-nak látszik. A te-

oretikus érthetően okkal óv az ideológiakritikai megközelítéstől, hiszen ellenkező esetben egy korábban érvényesnek vélt világlátás történeti hivatkozásai, frazeológiája szembesülne illetlen módon egy olyan szemlélettel, amely szigorúan tudományos fogalmi rendszer hálózatát építette ki a maga számára, s nem tartja magát „materiális esztétikának”.

E fenomenológiailag tételezett tiszta szituációt azzal is megteremteni óhajtja a teoretikus, hogy a „személyiség önlegitimációját” nem a banális valóságban, hanem kizárólag a nyelvi szférában tartja megvalósíthatónak, s ezért figyelmeztet: „Igaz, hogy a posztmodern tudat valóban függetlenedni akar a dologi-társadalmi meghatározottságtól, s csak a nyelvben való önmegalkotás lehetőségét tartalmazza: emberi világ és személyiség – emberi mértékkel – eszerint az episztémé szerint csak a világtól elkülönülve, a tárgyak és a dolgok valóságától különváltan hozható létre.” [9]

Ha azonban Esterházy Péter szóművészetét szembesítjük ezzel a figyelemreméltó elméleti követeléssel, azt a meglepő megállapítást kell tennünk, hogy a kettő alig összemérhető. Esterházy össz-szövegének egésze a szürreális lebegés sajátos szférájában mintha valóban kiemelkedne a hétköznapi világából; ugyanakkor határtalan szilánk-sivatagszerű létformájában ezernyi szállal kötődik a tárgyak és dolgok valóságához, beleértve a történéseket is, a távoli, a közelebbi múlt és jelen történéseit, a rájuk vonatkozó reflexiókat, amelyek a szerzőtől, alteregóitól, az irodalom-, a nyelv-, a filozófiatörténet élő és holt jeles egyéniségeitől származnak. E reflexiók gyakran közvetlenek, és a nemzeti öntudat elemeiként funkcionálnak, máskor – és igen gyakran – hatalmas és szerteágazó műveltséganyagot mozgatnak, bonyolult szisztémában működnek, és ezért rendkívüli készültséget és tudati koncentrációt követelnek az olvasótól. De e csodálatos építmény, e szó-mágia-katedrális semmiképpen sem „a világtól elkülönülve” létezik, hanem azzal eleven korrespondenciában.

„Valóságyszerűség” nem *areferális* jelrendszerekben létesül kizárólag (noha abban is), hanem a dekódolásra képes olvasó számára naturalista módon értelemhordozó elemek útján. A szétmorzsolt és összekevert létvalóság e próza építőanyaga, de az összetört EGÉSZ romhalmazából konstruált fikció nemcsak zárt és öntörvényű *szövegteret* létesít, hanem intenzív referenciát is a valóságról. Természetesen kérdéses, hogy milyen értékű és milyen jellegű referenciát. (Erről majd záró következtetéseinkben szólnánk). Ha indokoltan elismerjük, hogy már a „klasszikus modernség [...] jelszemléletével éles választóvonalat húzott a műalkotás és az élet valósága közé”, akkor ebből logikusan következne, hogy a hasonlíthatatlanul ezoterikusabb posztmodern próza még távolabbra került „a megismeréselvű esztétikai formáktól” [10] Esterházy prózája igazolja és egyúttal cáfolja ezt a következtetést. Nála a textualitás nem csupán visszaszorítja a közvetlen valóság műbe áramlását, hanem ellenkezőleg: képes arra is, hogy néha banális közvetlenséggel, többnyire azonban rendkívül áttételes módon referáljon erről a valóságról. Csalóka a képzet, mintha a nyelvezet különleges szférájában létesített öntörvényűség megszakította volna a korrespondenciát a banális léttel. A közvetlen kapcsolatok valóban elszakadtak, tudatosan és többszörösen szétszakítottak. A reflexió azonban hol nyíltabban, hol rejtettebben tetten érhető. A fikció tehát olyan szövegteret hoz létre, amely igenis valóságillúziót kelt. Tejesen elvont és félelmetesen szuggesztív – mondjuk – a *Fuharosok*-ban, a „testetlen rettegés” remekművében, amely Esterházy egyik jeles kritikusáért értelmezése szerint „e világ örök rendjének kaotikus pokláról, természetünkről szól” [11] Másutt a kiejtett szótagok sodró értelmetlensége a politikai szónoklatok üres és sivár monotoniját karikírozza metsző iróniával. De megjelenhet ez a reláció a közvetlenség expresszív áradásában deklarációként is, mint azt egy rövid részlettel illusztrálhatjuk: „A hamvas ég inog – írja szerzőnk –, nincs középpont, nincs fő, nincs

méltóság, csak felhalmozott zsákmány, összeesküvés, nincs felelősség, csak érdek, tanácstalanság, itt a veszély és kétség, és nincs elhatározás, nincs irány, nincs cél, nincs út, csak támolygás, zavar, tévedés, szégyen, nyomor, szegénység, rémület, gond, bűn, gyalázat, mindenki, aki valamit tudott, aki valamit ért, aki valamit mert, elrejtőzött, der Tempel brennt.” [12]

Ez a deklaratív szöveg evidensen referens, egy meghatározott szituáció üzenetét tartalmazza. „Mit tehet és mit kell, hogy tegyen az irodalom ilyen körülmények között?” – kérdezi a kelet-európai viszonylatokat felmérve *Kis magyar pornográfia* című művében a szerző. Válasza így hangzik: „Csupán egyet, de azt feltétlenül: fel kell mutatnia, pontosan ezt a helyzetet, valós mérleget kell készítenie. Ez a józan pontosság nem sok, de nem is kevés.” [13]

Nem posztmodern szerzőről beszélünk azonban Esterházy esetében, ha e valós mérleget holmi tradicionális realizmus produktumának vélnénk. A par excellence posztmodern kompozíció (helyesebben: a mesteri módon komponált kompozíciótlanság), a posztmodern dikció minden adekvát kelléke, a stílusarzenál teljessége együtt van szerzőnkél: de valamilyen többlettel – a realitás-vonatkozás többletével. Noha meglehet, hogy ezt a „többletet” a kelet-középeurópai posztmodern kényszerű vállalásának, éppenhogy egy *negatív* többletnek, egy keserű tehernek kell tartanunk, amely akadályozza, hogy az identitás keresés ... „az ideológiakritika és a kritikai teória dominanciája után” létrejött „linguistic turn” jegyében [14] kizárólag egy öntörvényű textuális térben valósuljon meg. Azt hiszem, a magyar posztmodernben kísértetiesen megismétlődik a századforduló magyar modernjeinek esete: valami olyasmért kellett a Tisza mentén küzdeniük, ami a boldog nyugaton már megvalósult és felfedte teljes ellentmondásosságát, elveszítette hamvas ártatlanságát. Esterházy még nem követheti Umberto Eco-t, aki *A rózsza neve* előszavában örömmel tudósít arról, hogy a Valiét abbé szövegének megtalálása és megírása közti időben hátat fordíthatott a világ megváltoztatása terhes kötelemének, s most már csupán az írás örömeért ír. [15] Esterházy is így ír, de posztmodern művészete legmélyebb dilemmájának mégis éppen azt tartom, hogy perlekedő dialógusban áll egymással a létezés „átrendezésére törekvő indulata” és az „átrendezés” lehetetlenségének hamis tudata, s mindeközben képes megvalósítani a posztmodern épisztémé szuverén világát. Hamis tudatot pedig azért mondtunk, mert a posztmodern önkéntesen elzárkózó attitűdje az univerzális látásmódtól (amiben a változtatás szilárd avantgarde hite is bennefoglaltatna) művészi, sőt egzisztenciális értelmetlen tragédiához is vezethet, mint ezt a korán elhunyt, nagy tehetségű Hajnóczy Péter esete is mutatja. Fogunk rá emlékezni, hogy már Kassák felismerte a „történetfilozófiai álom” végét, és a „megváltozhatatlanság törvényét” a polgári társadalmi rendben működő lényegi sajátosságnak tudta. A hetvenes-nyolcvanas évek magyar posztmodernjének tragikus létszemlélete ezért a kassáki tanításról való megfeledkezésről tanúskodik. A jelenkori magyar posztmodern nem ismerte fel, hogy a hegeli világszellem feltartóztathatatlanul visszatér, s csak az álom oszlik szét a semmibe.

Kulcsár Szabó Ernő állapította meg, hogy „problematikussá a nyelv és vele a jelhasználat általában akkor válhatott, amikor a jelzéselvű, denotatív világértelmezés elégtelennek bizonyult a személyiség helyzetének megértéséhez”. [16] Ez a teória – főleg *Foucault Les mots et les choses* című műve nyomán – igen elterjedt, és a kommunikációs valósággal együtt járó ismeretelméleti szkepszis magyarázata lett. Sőt a totalitásvesztés századvégi élménye után állítólag bekövetkezett a személyiség identitásvesztése is; a posztmodern tanúsága szerint ezt pedig egyenesen a nyelvvesztés fenyegetettsége követi. [17] Nem tudhatjuk azonban, hogy ezt a folyamatot

aggodalommal kell-e szemlélnünk vagy a pozitív fejlődés kétségtelen tanúságaként örömmel kell konstatálnunk.

Ha a posztmodern túlhabzó nyelvi orgiáira gondolunk, akkor kétségessé válik, hogy beszélhetünk-e nyelvvesztésről, annál inkább szó lehet értelemvesztésről, azaz arról az aggodalomról: talán éppen e nyelvi túlhabzás rejti el a lényegét vagy legalábbis akadályozza meg annak revelációszerű kimondását, főleg, ha úgy véljük: nincs olyan lényeg, amit megnevezhetnénk. Tudja-e szolgáltatni tehát a posztmodern szöveg a jeleknek nem a valóságra, hanem kizárólag egymásra történő utalásával a „lényegi igazságokat”, képes-e valódi kommunikációra? Úgy lehet, a posztmodern nem is törekszik a hagyományos értelemben vett kommunikációra. Kulcsár Szabó Ernő fejt ki, hogy a posztmodern „nem a műalkotásban megjelenülő életvilág jelentését tekinti elsődlegesnek, [...] „hanem a beszéd formák modalitásában megragadó absztrakt létértelmezés értéklehetőségeit.” [18] A posztmodern szférában tehát kérdésfeltevésünk indokolatlan, hiszen az igazság – ezt tudnunk illik – eleve megismerhetetlen, és – mint Umberto Eco bizonyítja – legfeljebb véletlenszerűen található meg. Heidegger és Wittgenstein óta tudjuk, hogy a világ értelmeseen már nem alakítható. Irodalommal és művészettel főleg nem. Esterházy a *Kis magyar pornográfia*-ban azt mondja erről: „Az irodalom csak eszköz, nincs oka és célja [...] Úgy kínálkozik a világnak, hogy semmiféle praxis nem alapozza meg és nem igazolja. Teljesen tárgyaltan aktus, semmit sem változtat meg és őt sem erősíti meg semmi.” [19] Másutt így nyilatkozik: „A mű sohasem válasz a világ rejtélyére”. [20] „[...] azért van irodalom, mert a jelek bizonytalanok [...] a jelek mindegyike önmagában csak (szükséges) hazugság, de sokféleségük maga az írói igazság [...] az irodalom azért lehetséges, mert a világ még nem kész” [21] – halljuk a szentenciát, amely nem más, mint jelöletlen idézet, és mint tudjuk – Ernst Blochra utal, míg a jelek sokféleségének eklekticizmusa a tudományszociológia „együttlátás” fogalmára megy vissza.

Legitim posztmodern attitűd-e ugyanakkor, hogy a felfedhetetlen „világrejtély” ellenére „a hallgatás ellen emelt ház” felépüljön? Esterházy szállóigévé vált mondása szerint ő görcsösen ragaszkodik az „alany-állítmány” relációhoz; eszerint – noha titkolja – mégiscsak hihet abban, hogy az értelmes emberi beszéd lehetséges. Végül is ezt is szolgálja az egész posztmodern episztémé, ez a „halmazelméleti paradoxon” [22] a központnélküliség, a forma törtsége, a nyelvjátékok, az idézetek, az ismétlések, az előre- és visszacsatolások, a nem lineáris narráció, a szövegkollázsok, a komolytalanság, a szórakoztatás, a frivol játékosság, a kulturális tradíció beiktatása és ironizálása, a totális ambivalencia, az igazságok és hamisságok körtánca, a kijelentő mondatokat lezáró kérdőjelek, [23] „az erkölcsi entrópiát megközelítő pluralizmus”. [24] S mindez vajon mi célra? Az egyik jeles Esterházy-hős, a Kurfürst ezt mondja: „A világ élete botrányos hevenyészettséget mutat. Helyéről elmozdítani a beszédet annyi, mint forradalmat kirobbantani.” [25] s szó szerint ugyanezt megismétli a fiúcska Daisy transzvesztita klubjában, [26] s ez pedig – mint tudjuk – Roland Barthes-ra visszhangzik. [27]

Az a gyanú kél ily módon, hogy nemcsak a klasszikus modernség, de titkon talán a posztmodern is hisz valamennyire a művészi jelrendszer jelentésképző fikciójában. Még az a gondolat is fölmerülhet, hogy megalapozatlan az állítás, miszerint nem lehetséges művészi beszéd abban a világban, ahol a kommunikáció alapjaiban vált kérdésessé. Talán nem is vált teljesen kérdésessé. S úgy tűnik: némileg homályos és elégtelen a századfordulóra feltűnő performanciális nyelvhasználat okául az individuum „transzcendentális hajléktalanságának” megrendítő alapélményét megadni. [28] Esetleg

a technika gyors ütemű fejlődése is hozzájárult ehhez, ami a kommunikáció új formáit és eszközeit hívta elő; továbbá hozzájárulhattak e performanciához a történelemben működő, addig soha nem látott mértékű és intenzitású szociális feszültségek és megrázkódtatások is, amelyek szintén növelték az individuum létpozicionális bizonytalanságát, és következésképp ennek artikulációs módját. Mivel időközben ugyanez a történelem nem szűnt meg, kollíziói pedig csak felfokozódtak, aminek következtében a nyelvi szférával való korrespondenciában is törvényszerűen is új minőségek léptek fel.

Úgy lehet, ez a szituáció jelenik meg a magyar posztmodern világképében is. Ahol azonban a nyelvi szféra nem hermetikusan zárt, s nem kizárólag az egzisztencializmussal színezett fenomenológia birodalma, hanem működő övezet, sőt – isten ne adj! – „forradalmi jellegű” (ahogy Esterházy citátuma állítja), ott óhatatlanul meg kell jelennie a gyűlöletes fenoménnek – az *ideológiának*. Úgy tetszik, Esterházy példaszerűen posztmodern művében ez meg is jelenik. Talán éppen ez a mozzanat az ő posztmodernségének egyetlen súlyos deficitje. Bár ki tudja: akik a posztmodern episztémét nem belülről szemlélik, azaz egész és zárt teljességű világnak látják, hanem kívülről közelítik meg, és a jelenleg lehetséges *lértelmezéseknek* csupán egyik variánsául fogadják el, azok értéket is fedezhetnek fel ebben a hibás tulajdonságában. Ehhez mindenesetre az szükséges, hogy nem Kari Mannheim álláspontját fogadjuk el, aki fő művében az ideológiát a hamis tudattal azonosította (egyébként Engels is így járt el egy Franz Mehringhez 1893. június 14-én írt levelében), hanem inkább Marxét, aki szerint az ideológia azonos azokkal a „jogi, politikai, vallási, művészi vagy filozófiai formákkal”, amelyekben az emberek társadalmi konfliktusaiknak „tudatára jutnak és azt végigharcolják”. [29] Ha e feltételezés valamennyire is megalapozott lenne, azt el kellene fogadnunk Esterházy esetében is. A már idézett esztéta, Balassa Péter szerzőnk egy művéről szólva „rendkívüli mértékben közéleti, élesen politizáló könyvről” beszél. [30] De nemcsak kelet közép-európai szerzők nyilatkoznak az ideológia legitim megjelenéséről a posztmodernben (ők köztudottan nehézkesen képesek csak elszakadni a provinciálisán avitt „szociálfilozófiai ideológémáktól”). Karin Siatris például ezt írja: „Sok kortárs műalkotásból egyértelműen kiérezhető, hogy a mű ideológiai szempontból sohasem semleges, hanem pusztán léténél fogva állást foglal és valamiféle mondandót közvetít.” [31]

Mint ismeretes, Kari Mannheim szerint az ideológia „oly tudat, amelyet a valóság túlhaladott”. [32] Ha ezt a tézist elfogadjuk (azzal a kiegészítéssel, hogy a valóság folyamatosan haladja meg az ideológiát, tehát ennek vannak viszonylag tartós elemei is), akkor Esterházy posztmodern művészetéről azt mondhatjuk, hogy az – kizárólag most ebből a szempontból nézve – a magyar posztsztálinista létviszonyok magasabb szintű, szépirodalmi jellegű *ideológiakritikai* teljesítménye.) Állításunk ellentétes tehát Bojtár Endréével, aki a posztmodernnt a posztsztálinizmus művészi megfelelőjének véltte. [33] Hogy ez egy sajátos jelrendszer útján valósul meg, mit sem változtat a lényegen, hiszen inverzív módon igazat kell adnunk Mihail Bahtyinnak, aki szerint „jelek nélkül nincs ideológia”. [34]

A magyar posztmodern egy adott valóság válságának terméke, maga azonban csak részben válságjelenség, részben – meglepően hangozhat –: *realista üzenet*, amely korszerű formába öltözött. Esterházy episztéméje sodrásának gyakori vonatkozási pontja a tétel: „A hely, ahol most vagyunk”. Ez a nevezetes *hely* (Standort) Alfréd Webernél vonult be a gazdaságelméletbe, s kiterjedt az ismeretelméletre is. Használata általánossá azonban Kari Mannheimnál vált. [35] Erről a nevezetes helyről ő állapította meg: „A gondolati válság nem egy pozíció krízise, hanem egy világ válsága” [36] Már

Simmel is a modern kultúra kríziséről beszélt. Ezek a megfigyelések teljesen helytállóak.

A válság rögzítése a magyar posztmodernben élénk korrespondenciában van a valósággal; szó sincs róla, mintha Esterházy is abból indulna ki, hogy „elvileg sohasem képes elérni a valóságot”. [37] Rendkívül bizonytalanul tudom tehát felfogni Kulcsár Szabó Ernő azon állítását, miszerint az „újabb magyar epikában tulajdonképpen csak Esterházy regényírása kötődik oly mértékben a posztmodern textualitáshoz, hogy műveinek »világa« az aktuális nyelvi megvalósulás közegétől elválasztva elvileg már nem rekonstruálható. Az olvasó rendelkezésére álló lehetséges tapasztalati világmodellre ez a szövegtér és jelenségvilág valóságanalóg úton nem vonatkoztatható.” [38] Ez a valóság birtokba veszi az irodalmi művet, amiként az irodalmi mű is birtokba veszi a valóságot – egymásra hasonlítanak. Ebben a viszonyban kérdésessé válik „a szövegben való gyönyörködés” („Lust am Text”) barthes-i idiómája. Esterházy mindent elkövet, hogy adekvát módon tükrözze és értelmezze a létet, amely azon a helyen található, „ahol most vagyunk”. A kultúrkorifeusnál lefolyt kihallgatásról tudósítva rögzíti, mit is gondol a szöveg gyönyörködtető szerepéről: „Lényegében megállapodtunk abban, hogy a művészet sohasem volt a boldogság szépcske szigete, amely mintegy ellenállna az örvénylő habos, mocskos árnak, s ahol kellemesen ejtőzhetnénk Pascalunkat olvasgatva? Inkább épp e mocsokból származik, s innét és ez emelkednék egy-egy pillanatra az Isten felé...” [39] E „mocskos ár” veti partra, azaz hogy a szöveg lapoldalainak margójára a visszataszító ábrázolásokat. Midőn elandalodnánk, rendre megjelenik egy undorító, rágcsáló patkány képe, egy tekerő, százlábú hernyó, egy kiontott bélű emberi roncs, s reánk pillant Raffaello: *A néma* című festménye rejtélyesen és fájdalmasan réveteg tekintetű fiúcskája: „Olyan világ ez, amelyik azt állítja magáról, hogy van benne becsület, holott egészen nyilvánvalóan nincs benne becsület [...] itt élünk, egy ilyen nemcsak félelmetes, megfélemlítő és neveléses világban [...] ennek az országnak a népe hazugságba menekült [...]” [40] – mondja Csáth, az alterego, a századforduló szerencsétlen sorsú magyar írója, a korabeli (de milyen kora-beli?) valóságról, s e valóság posztmodern undorérzete szimbolikus értékű (és gyönyörködtető szépségű!) megjelenítése az újra és újra visszatérő képe a SEB-nek; „A seb rózsaszínű, sok árnyalattal, a mélyén sötét, a szélei felé világosabb, a közepe lágy, benne itt-ott alvadt vércsomók, nyitott, akár egy felszíni bánya. Ilyen távolról. Közelebről nézve még súlyosabb az eset [...] Kukacok, olyan vastagok és hosszúak, akár a kisujjam, eredendően és a rájuk fröccsent vértől is rózsaszínűek, s a seb belsejébe tapadva fehér fejcskékkel, sok-sok apró lábukkal tekerednek a fény felé”. [41]

Esterházy ilyenek érzékelték az őt körülvevő posztsztálinista magyar valóságot (s ezúttal lényegtelen azt vizsgálni: szubjektív vagy objektív volt-e ez az érzékelés), ezt az undort közvetíti az egész művet áterező részben normális, de főleg aberrált szexualitás; figuráinak szellemi-erkölcsi romlása valami nagy bünt sugall: az élet perversitálódását. „Hősei” (ha így nevezhetjük elmosódó figuráit) megvalósítják Horkheimer híres tézisé: „Egy széthasadt és visszataszító társadalomban az ÉN is széthasadt és visszataszító”. [42]

Esterházy posztmodern írásművészetének történeti dimenziói – minden valóságos kötöttségük ellenére – nem könnyen meghatározhatóak. Kassáknál egyszerű volt a helyzet: egy háborús összeomlás, egy mély társadalmi válság forradalmi változásokat hívott életre, az avantgárd művész az EMBER megváltása hírnökének, sőt tevőleges megvalósítójának tudta magát. Esterházy ezzel szemben „túl van a tréfás dátumon”, azaz 1968-on. Mint Radnóti Sándor oly találóan írja: „[...] olyan korszak szülötte,

amely mindenféle értelemben érintetlen ettől a kerettörténettől; nem örököse, nem utópisztikus mértékként való fenntartója, nem ellenfele [...]” [43] A nála manifesztálódó válságtudat Kassák avantgardizmusának „leszálló (ha úgy tetszik: kiteljesedő) ágával sem hasonlítható közvetlenül (noha a nyelvi szféra hasonlóságai, azaz a dada és a posztmodern kapcsolatai nem elhanyagolhatóak), hiszen Kassák egy társadalmi forradalommal azonosult, és annak összeomlásán jajong, posztmodern szerzőnket azonban nem érintette semmiféle forradalmi láz, ő jól megtanulta, hogy „a népfelkelések véresek, kegyetlenek és reménytelenek.” [44] nem is volt módja – életkoránál fogva sem – azonosulni a legutóbbiakkal sem, a számára adott létezési szféra intenzív értékelése, a változtatási szándék foszforeszkálása és viszonylagos lefojtottsága, az ideológiai tájékozódás homályos körvonalazottsága okozza, hogy Esterházy legkiemelkedőbb kritikusai is ambivalensek: vajon a tragédián innen vagy a tragédián túl szituálható-e szövegei üzenete.

Hogy ez a kérdés egyáltalán fölmerülhet, jelzi, hogy a magyar posztmodern e jeles képviselője nemcsak ideológiakritikusa, de egyúttal foglya is a geográfiai sajátosságoknak. Par excellence posztmodern művészként fölötte kellene lennie az alantas valóságnak; mint fentebb azonban láttuk: nem csupán kimondott szavaira vonatkoznak újabb kimondott szavai a nyelvi ezoterikum szférájába zárva, hanem stilisztikuma megsűrűsödési pontjain – valóságos istenkáromlás ez egy posztmodern gondolkodó esetében – forradalmi változásra buzdít. Nem véletlen, hogy az irodalmi hagyomány mély rétegeihez nyúl ilyenkor – persze forrásmegjelölés nélkül – szerzőnk: a két háború közti magyar félfasiszta rendszer atmoszférájában fuldokló s azt gyilkos iróniával támadó Nagy Lajoshoz és Déry Tiborhoz. A történelem morbid tréfája: kísértetiesen azonos dikcióval szórja Esterházy átkait fél évszázad múltán arra a társadalmi formációra, amely után Déry egykor áhítozott, perben állván a húszas évek viszonyaival: „Van egy ész, amelyet nem akceptálunk, van egy látszabölcsesség, amely irtózáttal tölt el, van egy ajánlat a kiegyezésre és megbékélésre, amelyet többé nem fogadunk el. Bekövetkezett a törés. Eljutottunk ahhoz a nyíltságához, amely nem tűri többé a cinkosságot.” [45]

A zavarba ejtő csupán az, hogy e hadüzenetet nem követi a jövő semmilyen projektuma (természetesen költői projektumra gondolunk), hiányzik a parallelitás Kassák konstruktivizmusához. Ezen a ponton feltétlenül igazat kell adnunk Kulcsár Szabó Ernőnek, aki kifejtette: „A posztmodern igazából az avantgárddal való szembe fordulásnak az irodalma.” [46] Almási Miklós a filozófiai alapjait is találóan határozza meg ennek a választásnak: „A modernizmusok hanyatlását az ideologikumokkal együtt járó univerzalizálhatósági törekvésekből való kiábrándulás, illetve a lehetetlenségükkel való számvetés hozta.” [47] Utópiát persze nem várhatunk Esterházytól, nyilvánvalóan jól tudja, hogy a „kritikai elmélet” racionalista képviselői is belátták: „... az utópisztikus energiák kimerültek századunk utolsó harmadára; elég talán Max Horkheimer utolsó éveinek rezignációjára vagy Jürgen Habermas eszmefuttatásaira gondolnunk, avagy Lyotard fenyegető világvége-jóslatára, Foucault isten gyilkosának halálát felidéző átkaira.” [48] Valóban úgy látszik: az újkornak a haladásra irányuló nagy és utópista koncepciói meginogtak; a legutolsó ilyen ígérvény a magyar posztmodern generáció szeme láttára foszlott semmivé. Esterházy zárt, monoton ritmusú világa egy döntő jelentőségű illúzióval szegényebb, mint volt – mondjuk – Horkheimeré, aki 1938-ban az újbarbárság szörnyű veszélyével, a faszizmussal szemben is látott még reménysugarat, mondván: „Jelenkorunk humanizmusa azoknak az életformáknak a kritikájában nyilvánul meg, amelyek közepette az emberiség most a pusztulásba hull; továbbá abban az erőfeszítésben, hogy e létformákat ésszerű módon megváltoztassuk.” [49]

..... „Az abszolút vég közelségének csodaváró kultúrája” (Balassa Péter meghatározása) – úgy tetszik – már nem nyújt ilyen fogódzót a jövő felé. Be kell látnunk: nincsenek többé örökké érvényes igazságok, s mint Kari Popper tanítja: az atombomba árnyékában együtt kell élnünk a bizonytalansággal.” [50]

E tudat keresztül-kasul átsugározza Esterházy oeuvre-jét. A magyarországi kritika azonban még egyelőre nem érzékeli a „végveszélyt” más elvárásokkal közeledik a műhöz. „Esterháznak nincs szilárd értékrendszere [...] az igazi értékek felől is bizonytalanságban van” – írja Kenyeres Zoltán –, „lemond a kockázatra biztató eszményekről, pedig ma dinamikus értéktudatra van szükség [...] hiányzik az az átfordulási pont, ahol a szellem újra a cselekvéshez, a teremtő, változtató cselekvéshez föllebbez. [...] a liberalizmus regénye, ahelyett, hogy a demokratizmus regénye volna [...] a beleszólás és részvétel mozgósító korparancsa hiányzik” [51] Mint látható, alig pár évvel ezelőtt, egy lebontásra érett diktatúra viszonyai közt, az irodalmi kritika konstruktív politikai elvárásokkal, továbbá ennek megfelelő etikai értékposztulátumokkal közeledett Esterházyhoz. Figyelemre méltó Heller Ágnes aggálya, aki szerint ugyanakkor „a politikai normák teljes relativizálódásához, a politikai erkölcs süllyedéséhez vezethet” a posztmodern. [52] A filozófus Almási Miklós, aki az avantgárd „voluntarista terrorizmusával [...] mandarin esztétikájával” szemben a posztmodern szabad individuális műértelmezésére szavaz, meglepő módon végül is így fakad ki: „S közben az ember attól szenved, hogy szeretne valamivel többet, megváltással teltebbet átélni, tagoltan részletezőbb élményt, üzenetet kapni arról, ami kínozza: kérdéseiről, utópikus vágyairól, társadalmi lehetőségeiről, emberi sorsáról, stb.” [53]

Mindebből arra lehet következtetni, hogy jelentékeny fáziskülönbség van a magyar társadalmi tudat különböző szférái képviselőinek képzetei között. A kritika számon kéri Esterházytól, a posztsztálinizmust eszmeileg dezorganizálni segítő magyar posztmodern szerzőtől a demokratikus eszmei előlegezést, amiről derűs vágyképzetek élnek sokakban, de aminek igazi természetéről Esterházy már részletes információkkal szolgált a Gothár Péterrel közösen írt filmjében, a *Tiszta Atnériká*-ban. Ihab Hassan nyomán úgy vélhetjük, talán túlzás az a kritika, amelyet Sartre gyakorol Franz Fanon: *Les damnés de la terre* (1961) című könyvéhez írt előszavában a nyugati civilizációról, midőn abban „a hazugságok és a rablás ideológiáját... az agresszió alibijét” fedezi fel. [54] Mindenesetre nem keleti marxista szerző állapítja meg: „A posztmodern esetében éppen egy alternatív jövőbe vetett empatikus hit veszett el. Sőt, mi több: a felvilágosodásba és a haladásba vetett hit bizonyult hamisnak és babonának.” [55] Sőt, mi több, ily nézetekkel szembesülünk: „Nem egyszerűen a modernség vált kérdésessé, hanem az egész nyugati kulturális fejlődés a mítosztól napjainkig. Ha a pusztító erők hatalmas potenciáljára tekintünk, rádöbbenünk, hogy a humánus eszméi és története végükhöz értek.” [56]

Mindezt tudva, s a mondottak értelmét komolyan véve megütközést kelthetnek a magyar kritika ideálképzetei, populista romantikája, amivel a posztmodern európai szintű előképét képviselő Esterházy oeuvre-jével szembesülnek. (Megjegyzendő, hogy az élvonalbeli kritikusok többsége nem marxista szemléletű, véleményük tehát szuverénnek mondható.) Mi a lényege az értetlenségnek, fenntartásoknak? Kenyeres Zoltán mellett Balassa Péter mondja ki ezt legvilágosabban: „Idegenkedésem [...] párhuzamos azzal a hatvannyolc év utáni fejleménnyel, hogy az évezredek szociális lelkiismeret, szolidaritás és természetes baloldaliság tradíciója lepusztulóban van, különösen Kelet-Közép-Európában.” [57] Egy független értelmiségi véli ezt azon a Magyarországon, ahol a posztsztálinizmus lebontása és a polgári restauráció van napirenden. Vajon ebben a helyzetben valóban a „természetes baloldaliság tradíciója”

kerülne napirendre a konzervatív szellemiség programjaként, pótolván azt a „baloldaliságot”, ami a posztmodernből hiányzik? Mintha mit sem hallott volna a magyar ideológiakritika arról, miképpen vélekednek ma nyugaton a szocializmus letűnt történeti szerepéről, amely megszűnt faktor lenni a emberi civilizáció végpusztulás felé tartó fázisában.” [58]

Maga a posztmodern irodalom, maga Esterházy – úgy tetszik – inkább tisztában van mindezzel, mint a kritikai irodalom, megelőzi amazt, s inkább kongruenciában látszik lenni azzal a magyar teoretikus teljesítménnyel, amely – főleg a francia gondolkodók nyomán – kitűzte azt a „vezércsillagot”, ami felé az egész posztmodern kultúra s benne az irodalom is kényszerűen halad, s ez alól a közép-európai Magyarország sem kivétel. Itt elsősorban Kulcsár Szabó Ernő alapvető tanulmányaira gondolunk. S ezen a ponton – befejezésül, célkitűzésünkhöz híven – alapvető aspektusokban vissza kell utalnunk a magyar avantgárd atyja, Kassák Lajos meghatározó eszméire, amelyeknek érvénye – számomra úgy tetszik – alámerült a posztmodern diskurzusban.

Kassák ideálképzetei a jövőről kétségtelenül elvontak és elmosódottak voltak. Mégis, „a végtelenbe derülő ember” képzete *humanista* program volt, *történeti szemlélet* működött benne, a korban cselekvő embert értékgyarapító aktivitásában szemlélte. (Egyik legemlékezetesebb verse, a *Mesteremberek*, az alkotómunka dicséretét zengi; a bécsi emigrációból hazatérve alapított folyóirata a *Munka* címet viselte.) A „posztmodern tudás” számára a higtech (a magasan fejlett technológiájú) posztindusztriális társadalomban – mint ismeretes – már nem a munka a lét bázisát építő fenomén, amelynek erővonalai mentén a világ megismerhető és alakítható, ezt a szerepet az ismeret, a kommunikáció vette át. Ugyanakkor a tervezhetetlenség, az instabilitás, az „új átláthatatlanság” (die neue Unübersichtlichkeit) „tanácstalanságot és nagyszabású kétségbeesést” (Balassa írja ezt Esterházyról) indukálnak a posztmodern elbeszélésben, amely éppen ezért már el is veszítette azt a képességét, hogy a létezés *történeti* folyamatosságában ábrázolja. Mint Kulcsár Szabó Lyotard nyomán a „grand récit” széthullásával kapcsolatban megállapítja; „A történetelvű létértelmezés e százdra lényegében végleg elvesztette identitásképző funkcióját” [59]

Kassák avantgárd episztémájének egy másik kardinális eleme volt a „kollektív individuum” célképzete. Az individuumé feltétlenül, amelyet minden „pártpolitikán felülállóan” óhajtott tudni, s amelynek csorbíthatatlan jogaiért konfliktusok során át szembeszegült a kommunizmus magyarországi képviselőjével. De ez az „individuum” ugyanakkor kollektív-ként volt elgondolva, azaz beletartozott egy szociális szférába, egy olyan EGESZ-be, amelynek alapvető céljaival az individuum azonosult, de amely ugyanakkor hivatva volt védeni is az egyéniséget és biztosítani függetlenségét.

Nem kerülheti el azonban figyelmünket az a körülmény, hogy mindez Kassák avantgárd *elméletében* volt így. De ez nem jelenti azt, mintha az európai gondolkodás-történetben nem lettek volna meg a gyökerei az autodidakta munkás Kassák eszmékedésének. Max Horkheimer már idézett Montaigne-esszéjében (1938) szintén leszögezi: „Az Én csak akkor tudja megvédeni magát, ha az emberiség is arra törekszik, hogy egész mivoltában védje meg az Ént”. [60] Horkheimer nem mulasztja el felhívni figyelmünket arra, honnan ered felismerése: Kanttól, aki az isteni gondviseléstől (Vorsehung) eredeztette az univerzális kegyelem állapotát, reá hivatkozva jelentette ki: „[...] mert egyedül csak tőle várhatunk eredményt, amely az EGÉSZ-et illeti, s onnan terjed ki a részekre.” [61] A posztmodern korig terjedő történelmi idő azonban kétségtelenül nagyon sok tapasztalatot gyűjtött fel arról, hogy a kanti vélelemre és nemkülönben a hegeli transzcendentális illúzióra, erre az „egységgé totalizált” fenoménra irtózáttal tekinthet a szorításában megsemmisült Ember.” [62] Almási Miklós

is – mármint a művészetre tekintve – így véli: A kanti «általános érvényűség» mint a művészi princípium visszacsatolná a befogadót a Rendszerhez, az elidegenedéshez, a totális uralomhoz, mert az egyéni reakciókat, a lélek individuális válaszait alárendelné az általános-elvont jelentésnek.” [63] Úgy tetszik, éppen e veszély motiválja a posztmodern törekvését a személyiség autonómiája megteremtésére, a logosz-tanok heves elutasítására [64] amelyek végül is mind a kanti modellre mennek vissza, annak Sollenje működik a modernizmus és az avantgárd irányzatainak kizárólagosságában. Védelműl a posztmodern elmélet (elsősorban Lyotard) a *mátság* (a disszenzus, a difference) pozícióját ajánlja. Vannak, akik ebben a „viszonylagosság fesztelen végtelenségét”, az igazság és az etikai alapok összefüggésének elhomályosulását féltik; a normatív történetiség hiányában minden érvényesség szétesése miatt aggódnak. [65] A *mátság* meggyőződött hívei viszont – sajnos – semmilyen érvet nem szolgáltatnak arra: ki és mi „szavatolja” (Esterházy kedvenc szava) a szubjektum szabad és független lebegését, nem öncsalás-e ebben hinni? S ezzel ez a szubjektum ugyanolyan absztrakttá válik, mint volt Kassák tétele a „kollektív individuumról”. A posztmodern azonban tudatosan vállalja jelenlétét a „tétélezett” övezetben. Lyotard ezt így fejezi ki: „Nem az a dolgunk, hogy valóságosat nyújtsunk, hanem hogy képesek legyünk utalni az elgondolhatom, amit nem lehet megjeleníteni.” [66] Éz a felismerés természetesen tökéletesen megnyugtathatja – a híveit.

„Az emberért indítottuk el harcunkat... akiben a világ képe él” – tűzte avantgárd mozgalma zászlójára a jelszót Kassák, s vajon mi maradt ebből a programból a posztmodern számára? Mint Foucault-tól tudjuk: semmi sem maradt, hiszen az ember helyett mára a nyelv és a jelvilág vált a filozófia tárgyává, s mint Kulcsár Szabó Ernő előadásából értesülünk, az individuum szétoldódóban van, megszűnt „hagyományos személyiségértékek foglalatosa” lenni, „az egész posztmodern létértelmezése – úgymond – tagadja a jövő valamely racionális konszenzus szerinti humanizálhatóságát”. [67] Ez a lezártág és perspektívanélküliség üli meg fülledt atmoszféraként Esterházy zseniális kivitelezésű műveit is, amelyek messze meghaladták a hazai kritika jelenlegi „kérdőhorizontját”. Itt egy olyan negatív jövőkép bontakozik ki, amely valóban csak a lyotard-i paralogika útján értelmezhető. Már Nietzsche óta tudjuk, hogy az európai észelvű gondolkodásnak befellegzett. A posztmodern részben vallja, részben intenzíven sugallja ezt; azaz nem riad vissza az ideológia termelésétől és terjesztésétől. Lyotard Habermas kritikai racionalizmusa ellen fellépve a felvilágosodás eszméinek két évszázados sorozatos vereségeit végzetes mítosszá növeli, bénító szuggesztíóvá ideologizálja: „Egyáltalán nem arról van csak szó, hogy ne lett volna haladás, hanem ellenkezőleg, arról, hogy a tudományos-tecnikai-művészi-gazdasági és politikai fejlődés a művelődésügy krízisével tette lehetővé a totális háborúkat, a totalitarizmust, a kiterjedő időszak Észak-Dél csapdát, a munkanélküliséget és az Új Szegénységet, a kultúra leépülését.” [68]

„Az ember, akiben a világ képe él” – vallotta Kásák; a mai elmélet azonban úgy tudja, hogy a racionalista-humanista fausti ideál „elbúcsúztatása” van inkább napi-renden, hiszen a „világ emberi mértékkel való alakíthatósága... az individuális identitás megszerzése már nem lehetséges ezzel a modellel. „A posztmodernség ugyanis éppen ezt az állapotot tekinti meghatározónak – írja Kulcsár Szabó –, melyben az európai kultúrracionalizmus eszközeivel már nem valószínűsíthető az alternatív jövő képzete [...] a posztmodernség már csak olyan személyiségmintákat ismer, amelyekben ezek az értékek nem válhattak vezérlő elvekké.” [69]

Nem csodálható, hogy az ehhez hasonló azonosuló állapotörögztítéseket nem csekély ellenérvzés kíséri. S nemcsak arról van szó, hogy a pusztán negativitás megnöveli a lét

nyomorúságát, hanem arról is, hogy ez a *masszív és agresszív ideológia* megfosztja tudatától, s így védtelenné teszi az embert, lefegyverzi alkotó aktivitását, a különböző színárnyalatú sötét hatalmak manipulációjának tárgyává degradálhatja. „Pontosan ez: az emancipációról való lemondás és a mítoszba történő reintegráció jelentik Habermas számára a posztmodern fő jellemvonásait” – írja Gudrun Klatt,^[70] aki egyúttal a jelenkori monopolkapitalizmus kora esztétikai kategóriákba foglalt alkalmazkodási stratégiájának látja a posztmodernet, ezt az áldemokratikus, a tömegek tudatának elkábítására alkalmas, nosztalgiával díszített ideologémát. Frederic F. Jameson a késő kapitalizmus kiszolgálójának és apologetikájának látja a posztmodernet.^[71] Hans-Peter Krüger Habermas tételére emlékeztet „az engedelmisségre való készségről” (*Gehorsamkeitsbereitschaft*).^[72] S végül nem hallgathatjuk el, hogy mélységesen egyetértünk Christian Kleinschmidt értékelésével, aki szerint „az elviségtől való eltávolodás a gondolkodás észre orientáltságától való elválást jelenti, azt, hogy a humanitás gazdag hagyományú kötelezvényét felmondták [...] s mindez végül is a civilizált barbárság alakjába csap át”.^[73]

Nos, Kassák jövővíziói illúzióknak bizonyultak – Esterházy posztmodern episztéméje már nem keres semmiféle jövőt. Lehetséges, hogy a játékos és szórakoztató szövegek egy bizonytalan és ismeretlen jövőbe kísérik el az embert, aki már elveszítette a gondolati erőt sorsa összefüggéseinek megértésére? Ha így van, akkor a „fausti ideál” valóban halott. A posztmodern ambivalencia értelmében azonban az is lehetséges, hogy – él.

JEGYZETEK

[1] Az avantgárdot Mátéi Calinescu is a modernség egy változatának tartja. Douwe Fokkema írja: „According to Calinescu the Avant-Garde is one of the faces of modernity...” Douwe Fokkema: *Concluding Observations: Is there a Future for Research on Postmodernism?* In: *Exploring Postmodernism*. Edited by Matei Calinescu and Douwe Fokkema. Amsterdam-Philadelphia, 1987. 233-241. [\[vissza\]](#)

[2] L. erről bővebben Bori Imre: *A magyar avantgarde apostolai – Füst Milán és Kassák Lajos*. Újvidék, 1971.165-166. Továbbá Pál Deréky: *Ungarische Avantgarde-Dichtung in Wien – 1920-1926*. Böhlau Verlag, Wien, 1991.; Deréky Pál: *A vasbetontorony költői*. Bp., 1992. [\[vissza\]](#)

[3] Kassák Lajos: Aktivizmus, (Felolvasás 1919. febr. 20-án.) *Ma*, 1919. 4. sz. 46-51.; Újabbán: *Jelzés a világba*. Bp. 1988. 138. [\[vissza\]](#)

[4] Béládi Miklós: *Jelzés a világba – A magyar avantgarde történetéhez*. In: *Jelzés a világba*. 12. [\[vissza\]](#)

- [5] L. erről behatóbban: Bori Imre: *A magyar avantgárd apostolai*. 166. [\[vissza\]](#)
- [6] *Marx: Bevezetés a hegeli filozófia bírálatához*. In: Kari Marx és Friedrich Engels művei. Bp., 1957.1. köt. (1839-1844). 385. [\[vissza\]](#)
- [7] Kulcsár Szabó Ernő: *A különbözőség esélyei – Szempontok a posztmodern fogalmának meghatározásához*. *Literatura*. 1987-88. 1-2. 137. – L. még: Kulcsár Szabó Ernő a posztmodernről. *Könyvvilág*, 1987. 3-4.; Douwe Fokkema szerint a posztmodern „világnézet” ill. „létszemlélet” („postmodernism as a world view...a particular way and view of lite”. D.F.: *Concluding Observations...* In.: *Exploring – Postmodernism*. 233-234. [\[vissza\]](#)
- [8] Kulcsár Szabó Ernő: *Literatura* 138. [\[vissza\]](#)
- [9] Uo. 22. [\[vissza\]](#)
- [10] Kulcsár Szabó Ernő: *A másság mint jelenlét – Posztmodern kortudat és irodai miság*. *Jelenkor*, 1988. 7-8. 689-706. (695). [\[vissza\]](#)
- [11] Balassa Péter: *A hallgatás ellen emelt ház*. *Élet és Irodalom*, 1986. augusztus 22. (34.) 4.; Radnóti Sándor *Ambivalens műbírálat*. *Medvetánc*, 1987. 2. 265-292. (286.) [\[vissza\]](#)
- [12] Esterházy Péter: *Bevezetés a szépirodalomba*. Bp., 1986. 109. [\[vissza\]](#)
- [13] Uo. 504. [\[vissza\]](#)
- [14] Andreas Huyssen – Klaus R. Scherpe: *Postmoderne – Zeichen eines kulturellen Wandels*. Rowohlt V., Reinbeck, 1986. 7. [\[vissza\]](#)
- [15] Umberto Eco: *A rózsá neve*. Bp., 1988. 11. [\[vissza\]](#)
- [16] Kulcsár Szabó Ernő: *Jelenkor* 694. [\[vissza\]](#)
- [17] Uő: *Literatura* 143. [\[vissza\]](#)
- [18] Uő: *Jelenkor* 699. [\[vissza\]](#)

- [19] *Kis magyar pornográfia*. In.: Esterházy: *Bevezetés...* 403. [\[vissza\]](#)
- [20] Uo. 651. [\[vissza\]](#)
- [21] Uo. 403. [\[vissza\]](#)
- [22] Kenyeres Zoltán: *Jelentés egy püspöklila könyvről*. In: K.Z.: *A lélek fényűzése*. Bp., 1983. 454. [\[vissza\]](#)
- [23] L. erről bővebben: Radnóti Sándor: *Medvetánc*, 280. [\[vissza\]](#)
- [24] John Barth: *Az újrafeltöltődés irodalma – A posztmodernizmus szépprózája*. Nagyvilág, 1982. 4.sz. 76. – Eredetileg: *The Literature of Replenishment*. In: *The Atlantic*, 1980. 1. sz. [\[vissza\]](#)
- [25] Esterházy: *Bevezetés...* 356. [\[vissza\]](#)
- [26] Uo. 300. [\[vissza\]](#)
- [27] Roland Barthes: *Kririk und Wahrheit*. Frankfurt am Main, 1967. 57 [\[vissza\]](#)
- [28] Kulcsár Szabó Ernő: *Jelenkor* 694. [\[vissza\]](#)
- [29] Marx: *A politikai gazdaságtan bírálatához – Előszó* (1859. Január). In: Marx és Engels művei. Bp., 1965. 13. köt. 6-7. [\[vissza\]](#)
- [30] Balassa Péter: *Marginális egy breviáriumhoz – Esterházy Péter: A kitömött hattyú*. *Életünk*, 1988. 12. sz. 126. [\[vissza\]](#)
- [31] Karin Siatrix: *A posztmodern művészetéről*. Helikon, 1987. 1/3. sz. 186. – Eredetileg: „Content”: *A Contemporary Focus*. In: USA 1985. 49. 49-54. [\[vissza\]](#)
- [32] Kari Mannheim: *Ideologie und Utopie*. Bonn, 1929. 52. – A témához 1. főleg a mű IV. fejezetét. (Das utopische Bewusstsein.) [\[vissza\]](#)

- [33] Bojtár Endre: *A posztmodernizmus és a közép- és kelet-európai irodalmak*. Kritika, 1988. 6. 32. [\[vissza\]](#)
- [34] Idézi: Róbert Weimann: *Literaturgeschichte im Zeichen der Postmoderne. Sinn und Form* 1988. 2. 289. [\[vissza\]](#)
- [35] L. erről: Adalbert Fogarasi: *Die Soziologie der Intelligenz und die Intelligenz der Soziologie. Unter dem Banner des Marxismus*. 1930. 3. 359-375. [\[vissza\]](#)
- [36] Kari Mannheim: l.m. 62. [\[vissza\]](#)
- [37] Kulcsár Szabó Ernő: *Irodalmunk fordulatának esélyeiről*. Könyvvilág, 1989. 9.4. [\[vissza\]](#)
- [38] Uő: *Jelenkor* 700. [\[vissza\]](#)
- [39] Esterházy: *Bevezetés...* 510-511. [\[vissza\]](#)
- [40] Uo. 686. [\[vissza\]](#)
- [41] Uo. 533. [\[vissza\]](#)
- [42] Max Horkheimer: *Montaigne und die Funktion der Skepsis*. In: *Kritische Theorie*. Frankfurt am Main. 1968. Bd. 2.258. [\[vissza\]](#)
- [43] Radnóti: *Medvetánc*, 282-283. [\[vissza\]](#)
- [44] Esterházy: *Bevezetés...* 642. [\[vissza\]](#)
- [45] Uo. 47. [\[vissza\]](#)
- [46] Kulcsár Szabó Ernő: *Könyvvilág*, 1987. 3.4. [\[vissza\]](#)
- [47] Almási Miklós (a posztmodernről): *Medvetánc*, l.m. 219. [\[vissza\]](#)

[48] Max Horkheimer levele a Fischer Verlaghoz, 1965. jún. 3-án. In: *Kritische Theorie*. VII-XI; Jürgen Habermas: *Die neue Unübersichtlichkeit*. Frankfurt am Main, 1985. 45; Jean-François Lyotard: *Les immatériaux – Un entretien avec Jean-François Lyotard*. NAC Magaziné 1985. 26.13-16; Németül: *Immaterialität und Postmoderne*. Berlin, 1985.; Michel Foucault: *Die Ordnung der Dinge*, Frankfurt am Main, 1974. 460 [\[vissza\]](#)

[49] Max Horkheimer: *Montaigne...* 256. [\[vissza\]](#)

[50] L. erről: Rolf Dahrendorf: *Das sonderbare Ende des Sozialismus*. *Die Zeit*, 1989. aug. 4. (32.) 3. [\[vissza\]](#)

[51] Kenyeres Zoltán: l.m. főleg 443-468. [\[vissza\]](#)

[52] Heller Ágnes (a posztmodernről.) *Medvetánc*, 1987. 2. 25. [\[vissza\]](#)

[53] Almási Milós: *Margószövegek a láthatón és a nem láthatón*. *Nagyvilág*, 1982. 4. 586. [\[vissza\]](#)

[54] Ihab Hassan: *Veszélyt kereső én*. (Kézirat magyarul, 15.) – Eredetileg: *Selves at Risk – Autobiography, Adventure and Quest in Contemporary American Letters*. [\[vissza\]](#)

[55] Andreas Huyssen: *Postmoderne – eine amerikanische Internationale*. (L. a 27. sz. Jegyzet.) 16. [\[vissza\]](#)

[56] Hans Martin Schönherr: *Abschied von der Apokalypse – Anmerkungen zur Postmoderne Diskussion*. *Neue Deutsche Hefte*, 1988. 2. 746-763. (747). [\[vissza\]](#)

[57] Balassa Péter: (a posztmodernről). *Medvetánc*, 1987. 2. 230-242. (240). [\[vissza\]](#)

[58] Rolf Dahrendorf: l.m.. uo.; Gerhard Spörl: *Radikale Reformen – harte Konflikte*. *Die Zeit*, 1989. július 28. (31.) 34. [\[vissza\]](#)

[59] Kulcsár Szabó Ernő: *Literatura* 144. [\[vissza\]](#)

[60] Max Horkheimer: *Kritische Theorie*. 234. [\[vissza\]](#)

- [61] Az 1965. jún. 3-án írt levelében: 1. a 48. sz. Jegyzetet. [\[vissza\]](#)
- [62] Jean-François Lyotard: *Mi a posztmodern? Nagyvilág*, 1988. 3. 426. – Eredetileg: *Reponse a la question: Qu'est-que le postmoderne? Critique*, 37. évf. 1982. 419. 357-367. (Németül: *Beantwortung der Frage: Was ist Post-Moderne?* Tumult, 1982.131-142.) Újabban: *La Postmoderne – expliqué aux enfants. Galilée*, Paris, 1986. [\[vissza\]](#)
- [63] Almási Miklós: *Nagyvilág*, 585. [\[vissza\]](#)
- [64] Peter Sloterdijk: *Kritik der zynischen Vernunft*. Frankfurt am Main, 1983. Bd. 2. 941-942. Idézi: Kulcsár Szabó Ernő: *Jelenkor*. 692. [\[vissza\]](#)
- [65] Balassa Péter: (a posztmodernről). *Medvetánc*, 1987. 2. 230-242. (240). – A posztmodern lehetséges perspektívájához 1. Szabolcsi Miklós: *Érvek és kételyek a posztmodernizmus dolgában*. Kritika, 1988. 5., főleg 21. [\[vissza\]](#)
- [66] J. E. Lyotard: l.m. 426. – Az értelmiség „szabad lebegéséről” figyelemreméltó eszmefutatót tett közzé Kari August Wittfogel: „*Wissen und Gesellschaft*”. *Unter dem Banner des Marxismus*. 1931. 1.101. [\[vissza\]](#)
- [67] Kulcsár Szabó Ernő: *Literatura* 140. [\[vissza\]](#)
- [68] Du bon usage du postmoderne – *Entretien avec Jean-François Lyotard*. *Magaziné Littéraire* 1987. 239-240. 96-97. [\[vissza\]](#)
- [69] Kulcsár Szabó Ernő: *Jelenkor* 690. [\[vissza\]](#)
- [70] Gudrun Klatt: *Moderne und Postmoderne im Streit zwischen Jean François Lyotard und Jürgen Habermas*. Weimarer Beiträge 1989. 2. 283. [\[vissza\]](#)
- [71] Frederic F. Jameson: *Postmodernism or the Cultural Logic of Late Capitalism*. *New Left Review*. 1984. July-August, 146. sz. Idézi: Szabolcsi: Lm. 21. [\[vissza\]](#)
- [72] Hans-Peter Krüger: *Jürgen Habermas: Der philosophische Diskurs der Moderne – Die Neue Unübersichtlichkeit*. Weimarer Beiträge 1988. 3. sz. 522. [\[vissza\]](#)
- [73] Christian Kleinschmidt: *Kulturzeitschrift als Idee. Sinn und Form*, 1989. 4. 897-900. [\[vissza\]](#)

Élők-e, vagy holtak a kísértetek? [1]

Úgy gondolom, ha Jacques Derrida magyarul *Marx kísértetei* címmel 1995-ben megjelent könyvéről elmélkedünk, akkor a szerzőnek nem csupán a magyar szellemi életben oly mély nyomokat hagyó *Grammatológiá-ját*, majd Szókratésről, Nietzsche-ről, Freudról és Husserlről, valamint Heideggerről szóló filozófiai, kultúrtörténeti és történetfilozófiai eszmélkedéseit kell állandóan a figyelem előterében tartanunk, hanem joggal gondolhatjuk, hogy „dekonstrukciós” elméletei bűvópatakként gyülekeznek egy nagy történetfilozófiai folyam elé, amelynek – úgy lehet – első megragadási kísérlete *Spectres de Marx* című műve, mely nagyon is érthetően nem keltett oly széleskörű visszhangot a jelenkori magyar szellemi életben, mint amelyet megérdemelt volna. A recepciós egyidejűség bizonytalansága a kor szellemi tájékozódásának ideológiailag motivált egyoldalúságában gyökeredzik és nem Derrida „időszerűtlenségéből” ered.

Derrida szellemének destruktív mobilitása természetesen ebben a művében is maradéktalanul jelen van, s a dialektika megszüntethetetlen működése következtében betölti azt a *konstruktív* szerepet is, amely egyedül adja az értelmiségi tevékenység hitelét. Mindezt megfontolva, ezúttal nem az életmű filozófiai-szakmai aspektusához közelednék, hanem Derridát mint moralistát kérdezném ki, tudván, hogy a moralitás munkásságának ereje és egyúttal önkénytelen gyengesége is. Nemrégiben Percz László tollából jelent meg egy figyelemreméltó írás Derridáról [2]. Ez az eszmefuttatás ráirányítja a figyelmet arra a kérdésre: vajon valóban időszerűtlen-e az az ügy, amelyet Derrida a műben képvisel? Csupán az időszerű-e, amit a média annak minősít, és minden írott és elektronikus csatornán a tudatokba sulykol, avagy vannak a létnek olyan széles övezetei, melyekre sötét árnyék vetül, de ettől még azok nagyon is valóságosak maradnak, mivel létezésüket maga a lét biztosítja? De előljáróban azt is megkérdezhettük: tulajdonképpen mi is az az ügy, amely állítólag időszerűtlenné vált. Derrida újra és újra visszatér kiindulópontjához, ez egy irodalmi mű, Shakespeare Hí? m/ef-jének néhány sora, amely Arany János halhatatlan fordításában így hangzik: „Kizökkent az idő; – ó kárhozat! / hogy én születtem helyre tolni azt”. Derrida nem hagy kétséget afelől, hogy – felfogásában – az idő attól zökkent ki, hogy az erkölcsiséget érte sérelem, s hogy a tételes jog nem harmonizál egy magasabb rendű joggal, s ez a jog – az *igazságosság*.

De hiszen – vélhetjük – a legutóbbi történelmi horderejű változások éppen hogy leküzdötték a jogtalanság és igazságtalanság gonosz rendszerét, azaz – az idő helyrezökkent! Mintha azonban Derrida nem lenne meggyőződve erről; szemére hányja például Fukuyamának, hogy az rövidre zárja a világtörténelmet diadalmasan bevégző

liberális demokrácia által felszámolt bűnlajstromot. Azaz nem szól a „civilizáció normális útján” lépten-nyomon ma is élénk bukkanó terrorról, az elnyomásról, a megtorlásról, a kivégzésekről és a népirtásról (67). Mi jellemzi ma a kizökkent időt helyretoló liberális demokráciákat Derrida szemében? „A munkanélküliség, a hajléktalanok serege, a piac anomáliái, a külső adósságteher, a fegyveripar és – kereskedelem, az atomarzenál, az interetnikai háborúk, a terrorista maffiák, a drokkonzorciumok, a nemzetközi jog állapota, a szörnyű tényleges egyenlőtlenség, ma inkább, mint bármikor az emberiség történelmében”, (90, 95) stb. stb. Úgy véli Derrida: ki kell kiáltani, hogy „az erőszak, a kizárás, az éhség, azaz a gazdasági elnyomás soha nem érintett még ennyi emberi lényt, a világ és az emberiség történelme folyamán [...] semmiféle haladás nem feledtetheti, hogy soha, abszolút számban soha még ennyi embert, asszonyt és gyermeket nem tettek szolágává, nem éhezettek és nem pusztítottak el a Földön” (95)

Megdöböntőnek lehet tartani ezt a tökéletesen „időszerűtlen” szöveget, amelyet a sajtóban és szakorgánokban megjelenő tengernyi információ, adat és statisztika támaszt alá. De vajon magányos próféta-e Derrida, aki a pusztába kiáltja jeremiáit? Nem a már nem létező marxista írásbeliséget hívnók tanúul amellet, hogy Derrida nem külön, nem Sancho Panza, nem vértelenné szikkadt kísértetek „bűvölője”, hanem egy világot átfogó, tisztelettől övezett instanciát idéznénk meg, a római katolikus egyház örökérvényű enciklikáit, amelyek beszédesen világítják meg: miképpen járt el az a nagy „narrativa”, amely jelen korunkban kerekre zárván a történelmet, visszatolta a Marx kísértetei által kizökkent időt „a civilizáció normális útjára”.

Derrida – ha könyvében kilépett is a szakfilozófia fogalmi hálójából, és esszéisztikus valőrrel a történetfilozófia végső kérdéseire közeledett –, nem, mint magányos értelmiségi „azonosította” Marx kísérteteit. Ellenkezőleg: széles szellemi övezetben járt. Olyan övezetben, amely szintén megerősíti: az *újtotalitás* új *nagy narratívája létezik*, és nem fantom és nem kísértet, és megnevezésének kötelme a „mondializmusról” és a „globalizmusról” szóló populisták (?) szövegek diszkreditálásának ürügyével nem semmisíthető meg.

Derrida tehát nem hiszi, hogy a kizökkent idő helyre lenne állítva, akár Szellem (*Geist*), akár Kísértet (*Gespent*) az *igazságosság* erkölcsi parancsa; mindenesetre megtagadva, eltagadva, vagy a „diadalittas beszély” által elhallgattatva is – *él és időszerű*, mint ahogy az egy igazi kísértethez illik. A tételes jogon túl létező *igazságosságért* folytatandó küzdelmet, a kizökkent idő helyretolását Derrida *az értelmiségre súlyosodó felelősség*-nek tarja. Vajon honnan ered nála a moralitásnak ez az intenzív jelenléte? Ismert, hogy Derrida algériai zsidó családból származott, s noha ő és környezete nem volt szenvedő alanya a holocaustnak, de az erről szerzett Tudás befolyásolja és meghatározza egész gondolkodását és szociális érzékenységét. Innen ered a héber RUAH szellemében érzett gyötrő felelőssége, innen emelkedik fel fogalmisága egyik jellegzetes idollja, a GYÁSZ szelleme, innen ered felfokozott érzékenysége a peremen élőkkel, a kizártakkal, az elnyomottakkal, a kizsákmányoltakkal, a megalázottakkal, a bárhol és bármiért meggyilkoltakkal szemben. Az ellenük elkövetett bűncselekmények mind-mind a kizökkent idő helyretolásának útjában tornyosuló akadályok.

Derrida tükrébe tekintve nem kerülhető meg a kérdés: vajon miképpen viseli korunk human értelmisége az *erkölcsi felelősség* általa megjelölt terhét, amelyet már Hamlet is vállaira vesz? Él-e még az a tradíció, amelyet Julién Benda vázolt fel egykor *La trahison des clercs* című művében? Visszhangzik-e Derrida szenvedélyes kísértet-megidézésére az írástudók szava? Erre a kérdésre ma nagyon bizonytalan választ lehet adnunk. „Ez a diadalittas conjuracio valójában tagadni igyekszik és ezáltal elleplezni,

hogy soha, mióta a világ világ, nem volt ennyire gyászos, fenyegető és fenyegetett annak horizontja, aminek túlélését ünnepli” – közli velünk Derrida (61). A médiáknak szemére hányja, hogy „a liberális kapitalizmus győzelmét azért zengik csupán, hogy elleplezzék – elsősorban önmaguk előtt-, hogy ez a diadal még soha nem volt ennyire válságos, törekeny és fenyegetett [...] katasztrófális és alapjaiban véve gyászos” (78).

Derrida megállapításai módszertanilag túlmutatnak a marxi életmű jelenkori magyarázatain, amelyek arra törekszenek, hogy „a politikai imperatívust egy klasszikus életmű nyugodt magyarázgatásával semlegesítsék vagy tompítsák el” (40). Szerzőnk kilép a politikai filozófia köréből, midőn ráolvassa az értelmiségre, hogy az elkövetett sztereotípiák „egy potenciális erő” semlegesítésére szolgálnak, azért, hogy „elnémítsák benne a lázadást” s hogy hallgatás övezze „mindazt ami [...] nemcsak megfejtésre kötelez, hanem tette vagyis arra, hogy a megfejtésből olyan transzformáció legyen, amely megváltoztatja a világot” (42). S itt még csupán a legkülönbébb diszciplínák általánosan elterjedt metodikájáról van szó, s a tudatok manipulálására (értsd: elködösítésére) irányuló „*neue Unübersichtlichkeit*” (új átláthatatlanság) masszív ideológiájáról. Van azonban Derridának korszerű szava az „olyan diadalittas beszélyről” is, amelyben a kísértet vészes és pusztítóan félelmetes egykori vonulása feletti indokoltnak tetsző habzó diskurzus tematikai tárgyiassága mögött közvetve a történelem helótaival szembeni viszolygó ellenérzés fejeződik ki, azaz, akarva-akaratlanul az újkori „kizökent idő” legitimálása és afirmációja.

Ez a jelen – és a múlt? Derrida nem riad vissza attól, hogy kimondja a nagy titkot: „A fantomra, amit a kommunizmus képviselt [...] félelmetes és könyörtelen háború volt a válasz, és egyedül ennek folyamán volt képes a leninizmus majd a sztálinista totalitarizmus a hullámverésig szilárdult szörnyűséggé válni” (115). Ezt a történetileg igazolt megállapítást nyilván riadtan utasítja el a jelenkori beszély, már csak ama lapos hiedelem jegyében is, hogy az „idő helyretolása” a jelen időben örökérvényű és többé megkérdőjelezhetetlen, azaz a kísértet végérvényesen halott. Erre az eszmélkedésre alapoz Derrida egyik fő partnere, Francis Fukuyama is, aki – Jürgen Habermas kifejezésével élve – a „*nachträgliche Revolution*” során a másodszori „nagy polgári forradalmat” élte át, és a *liberális demokrácia* győzelmében deklarálta és konstituálta a történelem végét. Ily módon beteljesedett hát Hegel víziója: a világszellem bolyongásai után visszatért – önmagához. (Az ünnepi zengésben senkit sem zavar az a tény, hogy Hegel számára ez a porosz reakciós monarchia banalitásában testesült meg). Fukuyama lelkesült, egy rövid történelmi pillanathoz kötött naiv hiedelmével szemben Derrida rámutat a jelenkori banalitás ijesztően torz voltára (fentebb idéztük erre vonatkozóan néhány megállapítását). Talán kiegészíthető ez még a közismert ténnyel, hogy a liberális demokrácia, mint „a történelem vége” csillogó idolya csupán Nyugat- és Észak-Európa, Észak-Amerika szegélyein, és – nagyon is kérdéses formában – Kelet-Ázsia peremén létezik (s hogy miként jött létre, itt nem részletezhetjük). A világ további háromnegyede állapotáról Derrida találó képet festett, ezt ne ismételgessük. Ma már a szakirodalom egyre inkább nem kétharmad, hanem húsz-nyolcvan százalékos osztású társadalomról beszél.

A „gonosz társadalmának” totális összeomlásával azonban nem csupán egy anti-demokratizmusra épített államrezon omlott össze, hanem súlyos – ha éppen nem végzetes – csapás érte a nemzetközi munkásmozgalmat is. A szocialista-szociáldemokrata pártok mindenütt jobbra tolódtak, a szakszervezetek gyengülőben; nem csodálható, ha az enciklikák által is megnevezett „nemzetközi fináncsőke” világszerte – demográfiai ürügyek leple alatt – általános támadásba lendült a néptömegek jogai, szociális ellátása, egészségügyi biztonsága ellen. (A valódi ok nyilvánvaló: előnyösebb pozíciók biztosítása a nagy érdekcsoportok egymás elleni konkurencia harcában). Ebben az – enciklikai kifejezéssel élve – „kegyetlen és könyörtelen” küzdelemben a

tőke legyőzte és egyúttal elveszítette *természetes vitapartnerét*, a munkásosztályt, amellyel pedig kompromisszumra léphetett volna. (Több történelmi szegmens példája bizonyítja, hogy ez lehetséges volt, és társadalmi békéhez, egyensúlyhoz vezetett). E totalisnak hitt győzelemmel a kontrahensek más dimenzióba léptek. Úgy tetszik, egy „terméketlen félreértés” működik itt; Shakespeare és Derrida számára az igazságosságot ért sérelemtől zökkent ki az idő, és az erkölcsi parancs ennek helyreállítását követeli meg. A „diadalittas beszély” számára az idő kizökkenését a „negyedik rend” felhorgadása idézte elő, s ennek letörésével folytatható a „civilizáció normális útja”. A két beszély közt – úgy tetszik – nem lehetséges dialógus. S vajon mit nyert a dialógusra kész munkásosztály helyett a „diadalittas győző?” Derrida felsorolja ezeket, részben megismételhetjük, részben kiegészíthetjük diagnózisát: a tőke megnyerte az ellenállás torz pótlékát: a nemzetközi terrorizmust, a „bellum omnium contra omnes” jegyében a bűnözés ijesztő mértékű kiterjedését, mint a társadalmi lezülles biztos jelét, a tömeggyilkos etnikai viszályokat, amelyek már aligha gyűrhetőek le többé rendőri eszközökkel, mivel ezek az újtotalitás törvényszerű lényegéhez tartoznak, azaz gyökereik mélyebbre nyúlnak – éppen a szociális szférába, amelynek gondjai – a közeljövőre prognosztizált demográfiai robbanás, és az azt kísérő fanatikus ideológiai képződmények okán is – beláthatatlan történésekhez vezethetnek. (Ezekről újabban Samuel P. Huntington elmélkedett). A pápai enciklikák szinte drámai hangon figyelmeztetnek a veszélyekre, amelyek a kompromisszumkétség hiánya miatt bekövetkezhetnek. A Kiáltvány a történelmet osztályharcok történetének vélte, „amely mindenkor az egész társadalom forradalmi átalakulásával, vagy a harcban álló osztályok együttes pusztulásával végződött”. Azt lehet gondolni, hogy ez a második „végeredmény” is alternatívaként merülhet fel a horizonton. Derrida az Új Szent Szövetség rendszerének láthatárán a GYÁSZ triumfálása jegyében a törekenység és a fenyegetettség sziluettjét vizionálja. Derrida gondolkodásában a Heideggernél kitüntetett helyre került GOND és SZORONGÁS kísértetei oly érzékletesen leírt „láng és hamvak” irányába haladnak. Ez lehet talán a „diadalittas győzelem” végső ára? Lehetne hinni még a tudományban. De vajon lehet-e? Teller Ede, a neves fizikus, aki a hidrogénbombát függesztette az emberiség fölé, egy közelmúltbeli interjújában úgy vélte: „az emberiség a kollektív elbutulás felé halad [...] a szellemi értékek egyre lejjebb kerülnek”. S egyúttal ő az, aki ugyanebben a nyilatkozatában kétségbe vonja a társadalomtudományok létjogosultságát, a szociológiát mesebeszédnek minősíti. [3]

Azt lehetne tehát gondolni, hogy Derrida kísértetidézése is a negatív utópiák körébe tartozik. A filozófusnak végül is nincs (nem lehet) víziója a posztkapitalista világról; nem hisz osztályokban, pártokban, államrezonokban; az „új internacionálét” a szellem „ellen-összeesküvésének” tartja, így hát éles kapitalizmus-kritikáját a kapitalizmus ugyanúgy képes domesztikálni, mint azt egykor a kritikai elmélettel, a Frankfurti Iskola kultúrkritikájával tette. De mindez azt jelenti talán, hogy a Derrida által megidézett marxi kísértetek léggé lényegültek? Aligha! Állandó és szüntelen életre keltésükről maga a tőkés rendszer gondoskodik, új és ma még elképzelhetetlen formában történő felbukkanásukkal folyamatosan számolni kell. Így hát az értelmiség előtt is az az alternatíva áll: megszólaláshoz segíti-e a kísértetnek látszó Szellemeket, avagy ellenkezőleg: elnémításukban segédkezik. Derrida világosan megjelöli ezt a választatot, ahonnan nincs harmadik elágazás.

S mégis, van posztmodern válasz is: kinek-kinek megnyugtatósául talán az is elgondolható: hátha a shakespeare-i vízió, az erkölcsi világrend helyreállításának parancsa káprázat volt csupán, hátha Hamlet atyját a „civilizáció normális útján” csak a neki természetesen kijáró atrocitás érte, s szó sem volt arról, hogy ettől kizökkent volna az idő; helyesebben talán éppen ezzel zökkent a helyére. Ha így lenne, ezzel a circulus vitiosus is bezárulna, a kizökkentnek vélt idő helyretolása végérvényesen időszerűt-

lenné válna, hiszen az igazságosság – úgy lehet – nem áll a tételes jog fölött, ennek ellenkezőjét csak a fantaszták képzelik.

JEGYZETEK

[1] A szegedi JGYTF Lukács-körének szimpóziumán 1996. okt. 31-én tartott előadás. [\[vissza\]](#)

[2] Percz László: *Az időszerűtlenség erénye. Népszabadság*, 1996. febr. 10. 26. [\[vissza\]](#)

[3] Teller Ede: *A tudástól nem szabad félni*. [Interjú], *Magyar Hírlap*, 1996. okt. 26. [\[vissza\]](#)

Meddig létezik még a kapitalizmus?

Szerdahelyi István kapitális munkája *A még létező kapitalizmus* (Eötvös József Könyvkiadó, Bp., 2007. 614 old.) válasz arra a korábbi kritikai kíváncsúságra, amely *A sosem létezett szocializmus* című, megelőző könyvével kapcsolatban fogalmazódott meg. Akkor egy recenzens azt merészelte állítani, ([Ezredvég, 2006. 8-9. sz., p. 116-119.](#)), hogy az idealista módon elképzelt (azaz utópikus) szocializmus ugyan valóban nem létezett, bizonyos lényegi elemei azonban nagyon is léteztek: (a nem is oly szerény életszínvonal mindenki számára elérhető volt, nem létezett számottevő munkanélküliség, azaz a létbizonytalanság ismeretlen volt, nem ismertük a „szép, új világ” barbár embertelenségét, a kapualjakban megfagyó hajléktalanok létezését (léttelenségét), (ld. Csányi Vilmos, in: *Népszabadság, 2007. szept. 27*), volt ingyenes oktatás és egészségügy, biztos nyugdíj, stb.) Ezért – így a recenzens – a létező szocializmus objektív megítélése csak akkor hiteles, ha szembesítjük a létező kapitalizmus analóg mutatóival. Szerdahelyi István tervezett trilógiájának jelen, második kötete ad választ erre a feltett kérdésre, illetve kíváncsúságra.

A könyv címe mindenesetre talányos: azt sugallja a szocializmus eszméjének megmaradt hívei számára, hogy a kapitalizmus ugyan még létezik a mában, de a perspektivikus jövőben bizonyára nem fog létezni. Misem lenne tévesebb egy ilyen elhamarko-

dott, naiv képzetemnél! A bonyolult kérdésre maga a szerző vaskos monográfiája ad választ.

S hogy milyen felkészültséggel? E kérdés azért is jogos, mert közismert, hogy Szerdahelyi tudós irodalomtörténész, a verstan kiemelkedő szakembere, az esztétika akadémiai doktora. De vajon milyen közgazdász, politológus és történész? Átalakuló világunkban – a kétséges értékűvé váló – humán tudományok művelői – mondhatni kényszerűen – váltanak át korábban tőlük idegen, mára azonban létfontosságú diszciplínák tanulmányozására, hogy teljesen átérthessék a jelenkori „szép, új világ” igazi természetét. (Szerdahelyi ebben az akadémikus Almási Miklós társával szegődött.)

A szerző – úgy tetszik – híve a marxista tudományos módszertan egyik alapeleme, a *történetiség* alkalmazásának. A 19. századot a liberális kapitalista diktatúrák korának tartja, amely aztán áthajlik a kapitalizmus korlátozott demokráciáinak 20. századi variánsaiba, ahol is a társadalmi-gazdasági rendszerek változatos formációinak vagyunk tanúi. Ezek többek közt: a fasiszta kapitalizmusok, majd a legfényesebb korszak (alig 2-3 évtized a század 50-es 70-es éveiben) a jóléti korlátozott demokráciák periódusa, majd a liberális álca mögött a neokonzervatív törekvések tűnnek fel, a posztkommunista kapitalizmus ránk is vetülő torz ábrázata, s végül a kapitalizmus távlatai sejlenek fel. A marxizmusnak a felvilágosodástól átvett másik nagy módszertani hagyományát, a *racionalizmust* is mesterien kezeli Szerdahelyi: kegyetlen tisztánlátással leplezi le és jótékonyan frivol, maró gúnnyal teszi nevetségessé a kapitalizmus egész működését átszövő álságos hamisításokat és hazug elveket. (Az állítólagos tőkés világrendszer léte, a szabad világpiac, az állítólag szabad kereskedelem, a demokrácia mint állítólag népuralom, az off shore cégek legális működése, stb.) S mindezt fölényes szakavatottsággal, a tények érvelésével és nem holmi zszurnalisztikus hevülettel. Már maga az megdöbbenő, hogy a könyv közel egyötödét foglalja el a felhasznált szakirodalomjegyzéke, ez kevés híján három és félezer művet sorol fel a kapitalizmus anyagi és szellemi termelésével és szolgáltatásaival foglalkozó elsősorban angolszász, német, francia és magyar szakirodalomból. A jegyzék azonban nem egyszerű adattár, hanem alaposan „megkonzultált”, azaz az okfejtésben elfogadott vagy vitatott, konfrontatív eszme-futtatások és közlemények dialógusa, amelyek a szerző építkezési módszereként teljes körképpé összeálló téma-mozaikokhoz kapcsolódó miniatűr szakirodalmi jegyzékekben is megjelennek, mutatják meg hiteles felhasználásukat és egyúttal további kutatási segédletet nyújtanak az érdeklődő olvasónak. Szerdahelyi munkája ily módon valóságos *Nachschlagewerk*, azaz a témára vonatkozó tudományos forrásokat közlő és feldolgozó kézikönyv, amely a tankönyv szerepét is betöltheti a közgazdasági felsőoktatásban, de a humán szakmák művelőinek is melegen ajánlható, annál inkább, mivel a téma tárgyalásának sávjai (a történeti genezis, az anyagi termelés és szolgáltatás, valamint a gazdasággal szorosan összefonódó politikai alrendszerek) mellett nagy figyelmet fordít a szellemi termelés és szolgáltatás alrendszere egyes övezetei átvilágítására is.

Eddigi voluminözus munkásságából ismeretes, hogy Szerdahelyi hevesen vonzódik a rendszeralkotáshoz, ezt bizonyítják verstani, esztétikai munkái, a strukturalizmus irányzatának egy időben oly divatos áramlata „rendberakása”, az általa szerkesztett 19 kötetes Világirodalmi Lexikon kompozíciójának kialakítása. Jelen művét is – felfokozott mértékben – ez a módszertani elv jellemzi. Formailag már erről tudósít az a tény, hogy a tárgyalt szöveg elé bocsátott tartalomjegyzék nyolc sűrű oldalt foglal el, és ad kalauzt a roppant anyagban eligazodni kívánó olvasónak. Csak a fő fejezet-címeket említjük, amelyekhez esetenként két vagy háromtucatnyi „alrendszer” sorakozik fel; ezek: A kapitalista társadalom átfogó sajátosságai; A liberális kapitalista diktatúrák; A kezdeti kapitalista korlátozott demokráciák; A jóléti korlátozott demokráciák; A posztkommunizmus kapitalizmusa; A kapitalizmus jelene; A kapita-

lizmus távlatai.

Már e fő fejezetcímekből látható, hogy a szerző célkitűzése nem a tőke gazdagságtana, azaz gyakorlati monetáris eljárások „sorvezetője”, tehát hogy pl. mi a célszerű befektetés környezettanulmányozásának módja, miképpen működik a tőzsde, hogyan érhető el minimális költségráfordítással a profit maximálása, hogyan kell a bankrendszert kétszintűvé fejleszteni és közforrásokból feltőkésíteni, milyen a célszerű könyvelési technika, stb. Szerdahelyi alaptémája ez: miképpen hasad ketté a természetben működő (azaz ipari) tőke és a civilizációs produktivitástól elszakadt finánc-tőke (pénzpiaci tőke) s főleg annak transznacionálissá válása, a multik térnyerése. És legfőképpen: milyen következményekkel jár ez a kettéhasadás, a viszonylag emberarcú „jóléti államok” kapitalista társadalmi rendszere átalakítására irányuló törekvés, magyarul: a szociális vívmányok fokozatos lefaragása, vagyis az ún. „megszorítások”, a társadalmi demokrácia korlátozása vagy egyenesen felszámolása. Európában (neo)liberalizmusnak, Észak-Amerikában neokonzervatívizmusnak becézik a jelenkori modern finánc-tőkés burzsoázia emez ideológiáját, amely a Thatcher-i, Reagen-i félig sikerült kezdeményezések nyomán mind a mai napig él és erőteljesen működik szerte a világban, (sajátos változatban, kisdéd hazánkban is).

Szerdahelyi kb. a 17. századtól vezeti fel, az ipari forradalmak több fázisán át a 19. században kiteljesedő kapitalista fejlődést, amit ő (a szakirodalomban szokatlan módon) a liberális diktatúrák korának nevez. Úgy tetszik azonban, a történeti elemzésből mégis mintha kimaradna az a kezdetektől jelenlévő döntő vonás, amely fokozatosan erősödik fel, s amely torz embertelenségével végigkíséri és jellemzi ezt a fejlődést a mai napig. Mindjárt az ún. „eredeti tőkefelhalmozásra” kell gondolnunk, vagyis arra, ahogy Amerika felfedezése után az őslakosságot nagyrészt kiirtották, az indiók aranyát és ezüstjét elrabolták, s amely cselekmény elindította a kapitalizmust dicső útjára, amelyet aztán a dinasztikák és etnikumok és vallások álcájában a befolyási övezetekért, a nyersanyagokért és a piacokért vívott véres háborúk követtek, egészen az első világháború 16 millió és a második világháború közel félszáz millió emberáldozatot követelő eseményeiig, a szörnyű anyagi és szellemi pusztítást nem is említve. Nem lehet eléggé erőteljesen hangsúlyozni: mindezeknek az idegekben élő és ma is rémületet keltő eseményeknek a *kezdeményezője és kivitelezője a kapitalista burzsoázia volt*, újabb kori változatában *az ún. imperializmus*, (amelynek lenini megnevezését a szerző alighanem tévesen minősíti tévedésnek.) A munkásosztály és a szegény paraszti sereg pedig az ágyútöltelék szerepét játszotta ebben a véres színjátékban.

A „liberális diktatúrák” kolonizációs „rémtetteit” (Szelényi Iván, *HVG. 2007. dec. 15. p. 91*) nagyrészt a mégis csak valamennyire talán létező szocialista „világrendszer” hatására a „korlátozott demokráciák” korában függetlenedő országokban már a „kifinomult”(?) kizsákmányolás váltotta fel. Ennek fő eszköze az olcsó hitelek nagylelkű nyújtása, amely a rendszerint „kockázati felárral” növekvő kamatozás következtében a kamatos kamatok ún. „adósságcsapdjába” csalta a hitelre éheseket. Ez a volt gyarmatokon – megfejelve a közvetítő korrupt helyi oligarchák közreműködésével – vezetett oda, hogy az ENSz WHO statisztikái szerint ma is évente 55 millió emberi lény hal éhen a volt harmadik világban, köztük nyolc és félmillió gyermek. Másfél milliárd embernek nem jut tiszta ivóvíz. Nem volt tehát téves Marx állítása a munkásosztály abszolút elnyomorodásáról, csak az mára már a helyi proletariátusról kiterjedt a kolonizált világ népességére. A budapesti klíma-konferencián az államelnök mondta: „A 2005-ös adatok szerint a világ népessége 40%-a számára a világ összes jövedelmének mindössze 5%-a jutott”. (Azért beszélünk *volt* harmadik világról, mert mára már nincs „második” világ; a volt szocialista országokat is lenyelte az adósságcsapda, ez gazdasági és politikai vergődésük fő oka, noha ennek lényegét az egymásra acsargó pártok, a tömegek nem látják át, a politikai elit pedig hallgat róla.)

A „még létező kapitalizmus” Janus-arcának egyik fele ez. A Szerdahelyi által idézett adatok szerint míg 1910-ben a gazdagok és szegények aránya 1:10-hez volt, addig ez az arány 2000-re 1:19-re, mára pedig még tovább nőtt. Ez azonban csalóka statisztikai átlag. Kialakult a világban egy széles menedzser-réteg, több milliós fizetésekkel. (A Siemens elnöke pl. havi 130 millió forintnak megfelelő eurót vág zsebre. In: *Népszabadság*, 2007. dec. 18.) Ferge Zsuzsa adatai szerint hazánkban a lakosság 30%-a él a szegénységi küszöb alatt, ebből félmillió a legmélyebb nyomorban, több mint kétszáz ezer gyermek veszélyeztetett körülmények között. (Ha a recenzens egy pillanatra kiléphet a moralitás övezetébe, azt kell mondania: mindenki, aki tollat vesz a kezébe, a legmélyebb szégyenérzettel teheti ezt akkor, ha cinikus közönnyel nem él az idegszálaiban, nem vesz tudomást erről az égbekiáltó embertelenségről.) Persze a kapitalizmus Janus-arcának van egy másik ábrázata is: ez annak tudása, hogy a feudális vagy kapitalista tőke és gazdaság képezte a háttérét a civilizációs és technikai-tudományos fejlődésnek, az emberi kultúra csodálatos alkotásainak, noha az összefüggések nem közvetlenek, és abban döntő szerepe van az egyéni zsenialitásnak, kreativitásnak. Szerdahelyi – miközben (talán túlozva is) megvetően szól a pénztőke birtokosainak műveletlenségéről és tudatlanságáról – egyenesen csak a műszaki értelmiség alkotó szellemiségének működésére vezeti vissza az első, a második és a harmadik ipari forradalom (a gőzgép, az elektromosság, az atomfizika, az informatikai forradalom) véghezvitelét.

A szerző – mivelhogy nem kultúrtörténetet ír – csak részben tárja fel a kulturális és művészi „termelés” döntő fázisait. (Meglepő módon talán túlértékeli a „tömegkultúra” szerepét, nem ismeri el annak részben „bódító” hatását a tömegek, főleg az ifjúság „világérzékelésére”. Ez az oka, amiért az ún. Frankfurti Iskolának még a létezését is kétségbe vonja.) Egy kivétel akad e sávban: a humán értelmiség körében dívó ún. posztmodern létszemlélet beható kritikája. Ez a heideggeri fogantatású nihilizmus főleg francia filozófus körökből terjedt szét nagyjából a „jóléti kapitalizmusok” elleni fináncsökés támadással egy időben, azt mondhatni: annak ideológiájává vált. Tömény ideológia ez annál inkább, mivel rögzített törvényszerűségei nincsenek, határai elmosódtak, lényege mégis kihámozható: a tudomány relevanciájának kiiktatása, az igaz és hamis közötti különbség elmosása, minden állítás ellentétének jogosultsága, végül is: „a racionalizmus dekonstrukciója” (Bayer József). „A valóság eltűnt a jelek tengerében” – állítja J. Baudrillard; a felvilágosodás öröksége leépítésével „új világrendszer vette kezdetét” – írja J.-F. Lyotard; az emberi szuverenitás önvédelmének szellemi arzenálja kiürült tehát, az elszigetelt egyéniség védtelenné vált számára vak erők kelepccéjében. Könnyen átlátható, hogy ez az ideológia a marxizmus alaptéziseinek lerombolását célozza, a munkásosztály aktív forradalmi szerepének, a történelmi fejlődés törvényszerűségeinek és a racionalizmus vívmányainak megsemmisítésére tör, a fináncsökés legélesebb fegyvere az értelmiség kritikai szelleme kioltására. Annál szomorúbb, hogy a progresszív osztálybázis nélküli és a történelmi tapasztalatokat magától elhárító értelmiség széles rétegei követik vakon ezt az eszmerendszert, amelynek vezető személyiségei – ahogy Szerdahelyi megállapítja – mára már Európa-szerte elfoglalták az akadémiai és egyetemi vezető pozíciókat, a szerkesztőségeket, általában a szellemi műhelyeket. Jellemző, hogy a természettudományos értelmiség mély szkepszissel kíséri ezt a világra szóló csalást.

Szűkre szabott kereteink közt még két „metszetét” kell felvillantatnunk e hatalmas anyagot megmozgató értékelésnek: az egyik a posztkommunizmus romjain dúló neoliberalis kapitalizmus néhány sajátossága és végül e képződmény jövő perspektívái. Mint említettük, az adósságcsapdába csalt (és a helyi árulók segítségével) lerombolt „létező szocializmus” a gazdasági-politikai előnyökön túl (piacszerzés, a konkurens termelő ágazatok felvásárlása és felszámolása, stb.) geopolitikai előnyöket is hozott a

modernkori invázió számára (a NATO hatókörének kibővítése); de igazi ellenfél többé nem lévén, a jelenkorban már nem volt szükség arra, hogy 1945-höz hasonlóan egy Marshall-segéllyel állítsák talpra és egyenrangúként hasonítsák a keletközép-európai térfelet. Ezzel szemben végbement a „posztoszocialista tőkefelhalmozás”, vagyis a „közvagyon szabad rablása” (újra: Szelényi, uott), a liberális-neokonzervatív trend mentén. Ennek egyik fő eleme a forráskivonással, megszorításokkal elért s a szocialista múlt (nyugaton a „jóléti állam”) reminiscenciáinak tekintett szociális ellátó-rendszerek leépítése, magyarul: az anyagi eszközök átcsoportosítása a tőke javára. Sajnos a magyar baloldal vezető pártja is serényen követte a blair-i „harmadik út”, a schröderi „új közép” módszereit, s ma már e párt elveszítette szocialista arcukat, „polgári párttá” vált (Wiener György, in: *Dialektika*, 2007. dec.) Egy közgazdász egyetemi professzor arról panaszkodik, hogy a leszakadó rétegek ellátása egyre több pénzt visz el a fejlődéshez szükséges forrásokból. (A magyar költségvetésben – az ő adatai szerint – 8187 milliárd forint van előirányozva a legszélesebb értelemben vett jóléti kiadásokra, míg az összes többi rovatra 5891 milliárd forint jut.) Ez tarthatatlannak minősül, s a szerző erre a következtetésre jut: „A piac szemszögéből nézve a szolidaritás ideológiája a semmittevés jutalmazása, amelynek terheit a piac viseli.” (Róna Péter: Vesztesre játszottunk. In: *Népszabadság*, 2007. dec. 21.) Miközben Ferge Zsuzsa arról panaszkodik, hogy a „munkanélküliség, a kinasztottság növekedése ellenállást szül” és „az erőszakos féken tartás alkalmasint az európai civilizáció aláadásához vezet”, (Szerdahelyi, p. 483; [a továbbiakban: Sz], addig jeles politológusaink és közgazdászaink a hazai (komprádor) burzsoázia avagy a transznacionális burzsoázia üdvösebb voltáról vitatkoznak (Kosa Lajos – Miklós László: Párhuzamos vélemény. In: *Népszabadság*, 2007. nov. 27; Bokros Lajos: A vállalati kultúra típusai az átmeneti gazdaságban. In: *uott*, 2007. dec. 22). Senki sem gondol a weimári tanulságokra, ahol is 1930-ban a végsőkig pauperizált tömegek féken tartására ugyanennek a széles rétegnek legaktívabb és agresszív része (a barnainges gárda) jelentkezett – az uralkodó rend szolgálatában. Nálunk az ún. Nemzeti Kerekasztal senki által demokratikus választáson meg nem bízott résztvevői 1989-ben mindezt valószínűleg előre látták, a monetarizmus vészjósló folyamatairól viszont semmit sem tudó kisemberek, a bulvárlapokkal kábított „tömeg” pedig a hazug propagandának felülve valamiféle „rajnai demokráciában” reménykedett. Csalódásuknak az 1994-es választásokon adtak kifejezést, de úgy jártak, amint azt Adorno és Horkheimer a harmincas-negyvenes évek fordulóján elkábult tömegeknek megjósolták: „Menekülésüket az örvényben keresik, amely aztán majd elnyeli őket.”

Hogyan is lehetett volna ez másképp, hiszen a szuperhatalmak vezetői, az idősebb Bush és Gorbacsov 1989. dec. 3-án a Málta partjainál horgonyzó hadihajón pecsétet ütöttek megegyezésükre és döntöttek többszázmilliónyi ember sorsáról, egzisztenciájáról. Magyarországon több mint egy évtizedre mélyen az 1988 évi szint alá süllyedt a GDP (a bruttó évi hazai termék). Amíg 1990-ben a közvagyon 150 milliárd dollár volt, és az államadósság 30 milliárd, addig a közvagyon 2005-re 20 milliárd dollárra apadt, az adósságállomány pedig 70 milliárdra nőtt. Túlzás-e vajon ilyen körülmények közt újra „a hárommillió koldus országáról” beszélni a „hiénakapitalizmus” viszonyai közt? (Krausz Tamás megfogalmazása). Mindez a Nemzetközi Valutaalap és a Világbank inspirálta ún. „Washingtoni Konszenzus” (1990) jegyében történt és történik.

És legvégül: Szerdahelyi István briliáns módon átvilágította, pörére vetköztetve bemutatta, és ha helyesen olvastuk: mélyen megvetette a „még létező kapitalizmust”. De vajon milyen konzekvenciákat von le a jövőre, milyen perspektívát rajzol fel a finánc-tőke és a tőle szenvedő Ember jövődjére? Ahogy régen mondták az esztétikában: ez a zárófejezet „inadekvát módon”, valóságos stílusterő hangnemre vált. Míg korábban a dikció sziporkázó szellemességét vitriolos gúny szötte át, most halk meditá-

cióra vált a szöveg hullámverése. A szerző a magyar származású Kari Mannheim-nek a „tervezett kapitalizmusról” szóló eszmefuttatását ismerteti, a „harmadik és negyedik világ” felzárkóztatásáról szóló közgazdasági képzelődéseket boncolgatja, a „hálózati állam” képét felrajzoló teoretikusok eszmemenetével ismerteti meg az olvasót. Fantazmagóriák, a doktriner katedra-közgazdász szócséplés kerül ismertetésre, noha korábban F. A. Hayek és Milos Friedmann fénylő Nobel-díját minősítette „szemfényvesztő álokoskodásnak” amelyből „olyan hatalmas divathullámok emelkedtek magasra, amilyenek a 20. századi kultúrpiacot és a konfekcióipart jellemzik általában (Sz, p. 321). A szerző reménykedve a „szellemi alkotóerő és tudásszomj által vezérelt értelmiségi tudástársadalom” jövőjét vizionálja (Sz, p. 514), F. Block okfejtését teszi magáévá, miszerint „...a megtervezett eszmerendszerként elgondolt kapitalizmust meg lehet reformálni, illetve békésen át lehet alakítani...” Ebből Szerdahelyi azt a következtetést vonja le: „A szocialista társadalom létrejöttéhez tehát nem szükséges a marginalizált rétegek forradalmasítása, egy új forradalmi osztály születése.” Még a marxizmus klasszikusait is tanúul hívja téziséhez: „Marx és Engels egyáltalán nem tartották lehetetlennek, hogy a kapitalizmus parlamentáris-alkotmányos úton, reformokkal nőjön át a kommunizmus alsó fokára” (Sz, 512). Mészáros István *A kapitalizmuson túl* című katasztrófa-előérzetű könyvéből is azt hallja ki: „Nála szó sincs tehát arról, hogy ez az átmenet a Kommunista Kiáltvány marxizmusától a leninizmusig terjedően kvalifikált proletárdiktatúra vagy a munkásosztály avagy ép-penséggel annak élcsapata, a kommunista párt vezetésével menne végbe” (Sz, p. 482). Véggkövetkeztetése: „Visszakanyarodva a történelmi fejlődés egyetlen lehetséges főújtára, teljesítsük ki a jóléti államok vívmányait.” (Sz, p. 479). Mennyire hasonlít ez az óhaj Sevardnadze másutt már idézett tézisére!

Miben bízik tehát a szerző, aki egyébként mély rokonszenvet érez a túl messzire lévő Dél- és Közép-Amerikában kiboruló szocialisztikus szabadságeszmék iránt. Abban, hogy „...a kapitalizmus uralkodó osztályainak sorában a józan gondolkodású tőkés csoportok és az elitértelmiség mindaddig elegendő hatalmat birtokolt ahhoz, hogy ez a társadalmi forma fejlődőképes legyen és megújulva kerüljön ki válságaiból” (Sz, p. 484). Szerdahelyi hűen követi F. Block fejtegetéseit, melyek szerint „...a jelenlegi állapotból kiindulva kiépíthetők az olyan társadalmi intézmények, amelyek lehetővé teszik, hogy lépésről-lépésre kiterjesszük az egyenlőség, a demokrácia és az egyéni szabadság horizontját. Most az évezred végén, ebben a kockázatokkal teli pillanatban is igennel válaszolnék.” (Sz, 515). Szerdahelyi lakonikus megjegyzése ehhez: „A távolabbi jövőre gondolva magam is így tennék.” A neoliberais-neokonzervatív fináncsőke megfékezését és letörését egyenesen a kormányzatoktól reméli: „A globális nagytőkének annyi hatalma van, amennyit a kormányok adnak neki [...] az állam törvényhozását és valamennyi erőszakszervezetét mozgósíthatják, ha úgy látják, hogy [a tőkés] tevékenységükkel a fennálló rend érdekeit sértik.” (Sz, 473). Itt elakad az olvasó lélegzete. Nem ugyanez a szerző fejtette ki korábban, hogy számos transznacionális konszern költségvetése zsebre vágja sok állam teljes büdtségét. Kié a hatalom hát, a multiké vagy az őket kiszolgáló lakaj-kormányoké?

Szerdahelyi István nem hihet komolyan a nagytőke józanságában és mérsékletében. A nemzetközi (és nemzeti) fináncsőke vak következetességgel követi saját törvényeit. Ennek kimenetelét – azt hiszem – a Szerdahelyi által beidézett Mészáros István látja legrealisabban: „A keserű igazság az, hogy ha korunkban nincs jövője egy radikális tömegmozgalomnak, akkor az emberiségnek magának sincs jövője... A globális-hegemon imperializmus [...] potenciálisan legszörnyűbb szakasza [...] a lehető legsötétebb árnyat veti a jövőre, amennyiben a szocialista mozgalom nem lesz képes megbirkózni az előtte tornyosuló történelmi kihívásokkal...” (Sz, p. 481) Józan realitással – úgy hiszem – azt mondhatjuk: nem lesz képes. S valóra válik az Engels

Frigyestől Rosa Luxemburgon át Mészáros Istvánig hirdetett tézis „... a jövőben vagy szocializmus lesz, vagy barbárság”. Barbárság természetesen a kétharmad társadalom számára, fényes jövő pedig a finánc-tőke uralkodó osztályának és váltakozó mértékben az őt körülvevő szellemi vagy technikai infrastruktúrának. Ennek létezésében többé már nem a marxizmus osztályfogalmi uralkodnak, hanem a szociáldarwinizmus törvényei. A szerző által vizionált, –újra megvalósítandó– jóléti kapitalizmus – merő álom. A Marx által is nagyra becsült Darwin felfedezte törvény, a *struggle for life* (a létért folytatott harc) már ma is működik mind a magánszférában, de főleg a közélet fokozódó eldurvulásában. Szelényi Iván megalapozottan írja: „Le kell számolnunk azzal az illúzióval, hogy a kapitalizmus természetes formája a liberális demokrácia.”

(Ezredvég, 2008. 3. sz.)

A globalizáció és a humán értelmiség

Előadás a Szabolcsi Miklós emlékülésen

Úgy gondolom: mindenki, aki ebben a világban él, külön dokumentálás nélkül is elhiszi nekem, hogy e vakmerően megnevezett témáról egy team, vagy legalább is egy kisebb intézet elmélyült kutatásai alapján megírt vaskos monográfiában vagy könyvsorozatban lehetne csupán megközelítő választ adni arra a kérdésre: milyen állapotban érte a humán értelmiség legkülönbözőbb szféráit az a valóban világtörténelmi jelentőségű változás, amely ugyan már jóval korábban kezdődött, de legintenzívebb formájában a szovjetkommunizmus összeomlása után bontakozott és bontakozik ki jelenkorunkban s amelyet eufémisztikusan globalizációnak vagy mondializációnak nevezünk, anélkül azonban, hogy nyers őszinteséggel kimondanánk: a főleg angolszász ipari, kereskedelmi és finánc-tőke most már akadályok nélkül az egész világot átfogó anyagi és szellemi stratégiájáról van szó, annak minden következményével együtt. (Zárójelben megjegyzendő: az informatikai forradalom nem azonos vele, nem genuin szülötte, hanem parallel kísérő jelensége csupán.)

Hajlamosak vagyunk elfelejteni, hogy az első nagyhatású pozitív információt erről a trendről a *Kommunista Kiáltvány* adta, midőn szerzői kifejtették: „A burzsoáziának a történelemben fölöttébb forradalmi szerepe volt [...] nem hagyott meg más kapcsolatot az ember és ember között, mint a meztelen érdeket [...] a jámbor rajongást, a búbánat szent borzongását az önző számítás jéghideg vizébe fojtotta. [...] A burzsoázia minden eleddig tiszteletre méltó és borzongó áhítattal szemlélt tevékenységről leszedte a dicsfényt. Fizetett bérmunkássá változtatta az orvost, a jogászt, a papot, a költőt, a

tudomány emberét.” ^[1] És így tovább.

Mint látható, a két szerző rövid úton eljutott annak a társadalmi képződménynek az állapotrajzához, amely most újra közvetlenül minket is érdekel. A civilizatórikus, a technikai viszonyok óriási pozitív változáson mentek át időközben, de nem mondhatni, hogy a pertraktált viszony elvileg megváltozott volna. Bevezető szavaimban ugyan az értelmiség *állapota* iránt érdeklődtem, amelyben a modern globalizáció találta őt, de tulajdonképpen elsősorban mégis az érdekelhetne talán bennünket: hogyan reagál és reagált az értelmiség az előállt bonyolult viszonyokra *ma*? S hogy enyhítsem a manapság bizonytalanságot okozó szokatlan intonációs beszédhelyzet okozta esetleges nyugtalanságot egy-némely tisztelt hallgatómban, ugyanakkor nem elszakadva az eredeti kérdésfeltevéstől és kapcsolódva ahhoz a személyiséghez is, akinek tiszteletére ma itt összegyűltünk – átmenetileg némileg narratívabb, kolloquiális beszédmódra térnék át. Amit mondani óhajtok, az egy vékony, de rendkívül erős szálon kapcsolódik Szabolcsi Miklóshoz.

Amikor 1995 augusztusában, a finn-ugor kongresszus résztvevőjeként szálláshelyemen, a jyväsckyläi Salmirante üdülőhelyen, az estébe hajló órákban azon gondolkodtam, miről is kellene írnom az *Irodalomtörténet* című folyóirat készülő *Szabolcsi Emlékszámába*, akkor kitekintvén a csillogó tavakat övező hajladozó sudár fenyők közt az alkonyaiban is valószerűtlenül kék finn égre, úgy határoztam, hogy Lékai Jánosról írok, (akiről egy jeles líraértőnk, egy alanyi költő azt sem hallotta, hogy létezett); nos, gondoltam, felvázolom, ha mégoly tömören is, e lányos arcú, kékszemű ifjú forradalmár pusztulással, a halállal eljegyzett kurta életének sorsdöntő mozzanatait. Ő volt az, aki a Kassák- és Galilei-körből jövet fegyvert emelt Tisza Istvánra, aki a parlamentben egy órával előbb bejelentette a magyar nemzet sorsára nézve oly szörnyű következményekkel járó háború elvesztését. Csakhogy ez az ifjú „terrorista” (a revolver szerencsére nem funkcionált), nemcsak forradalmár volt, hanem költő is, aki Rilket és Trakl-t olvasott, imádta a zenét és a festészetet, s miközben a nemzetközi ifjúságmozgalom egyik szervezőjeként szinte állandóan úton volt Párizs és Szentpétervár, Hamburg és Pozsony között, hol börtönben, hol illegális összejövetelek szüneteiben novellát és költemények sorát írta – s minden megpróbáltatás közepette hű maradt ahhoz az eszméhez, amelyre az életét feltette. Ez az élet nagyon hamar véget ért, alig harminc évesen hunyt el a New-Yorki-i Szent József Hospitalban. Halálos ágyán írt utolsó versében a szenvedők és megalázottak, a kizsákmányoltak és eltiportak felszabadítására robajló seregek felett száll és zeng az ének. Az *Irodalomtörténet*be szánt, Lékairól szóló cikket így fejeztem be: „A késő kor fia – ízlése szerint – nevezheti e robajlást hallucinációnak, vagy akár történelmi ideológiának, avagy mély, irracionális gyökérzetű meggyőződésnek, a *volonté générale* minden vereség ellenére elpusztíthatatlan működése visszhangjának.”

Amikor Szabolcsi Miklós elolvasta a tiszteletére szolgáló folyóiratszámot és benne az én dolgozatomat, felhívott és tömören azt mondotta: „Köszönöm, megértettem az üzenetet, amit küldték” Hangsúlyából arra következtettem: egyetértőleg értette meg ezt az üzenetet. És úgy vélem: a történelmi fordulat kisded hazánkat is sodrásába vonó lendülete ugyan neki is, mint sokunknak, szélesebb és mélyebb ismereteket adott arról a korról, amelyet megéltünk, de talán nem értettünk át akkor teljesen, – de nem adott olyan ismereteket, amelyek a humanitás kiküzdésére és fenntartására irányuló egykori törekvéseink jogosultságát megkérdőjelezték volna. Nagyszabású József Attila monográfiája befejezése kötötte le utolsó éveiben energiáját, emlékiratainak megírására készült, s privát élete, családja múltbéli gyökereinek feltárása foglalkoztatta, – de nem a menekülés, a múltjától való elfordulás; nem a tagadás, sőt megtagadás mozdulatával fordult ebbe az irányba. Akik jelen voltak annak idején az Akadémián, ahol – azt mondanám; búcsúelőadásán – Mozart *Don Giovanni*-ját elemezte, azok megrendültén

érzékelték; valamilyen tragédiáról beszél az előadó, egy korszak és az egyéni lét lezárulásának tudatos vagy félig-meddig tudatalatti sejtelmeivel nézett szembe önmagával, a közeledő véggel, amikor oly nehezen tudott elszakadni attól a motívumtól, amikor az Ismeretlen vészt hozó és félelmetes híradással jelenik meg. Úgy éreztem akkor: ez az előadás üzenet is volt, baljós figyelmeztetés.

Nem ismerek olyan írását, megnyilatkozását, amelyben megtagadta volna életművét, amelyben – oly sokakkal ellentétben, ellenállóvá igyekezett volna magát átstilizálni, nem kötött csokornyakkendőt és nem fordította ki a felöltőjét. Minden pozitív újdonság iránt nyíltszívűen – egyúttal hűségesen őrizte, amit József Attilától örökölt, s nemcsak az egzisztencialista félelmek és riadalmak iránti fogékonyságot, hanem az azóta némelyek által ironikusan emlegetett „szociális gondolatot is, az utca és a föld fia iránti kötelmet. Vajon hány értelmiségi emlékezik ma még erre a kötelelme?

S ezen a ponton elhagyjuk a megtiszteltet, s madártávlatból szemlélődve a szűkre szabott percekben visszatérünk eredeti kérdésfeltevésünkhöz: Miként élte meg és éli meg az intellektuális szféra azt a megrendítő változást, amelyet egy híres, volt szovjet politikus úgy jellemzett, hogy azzal az „emberiség visszatért a civilizáció normális útjára.” [2] Órákig lehetne példákat felsorakoztatni hazánkból és a nagyvilágból arról, milyen nagyszerű eredményeket ért el az emberiség azon az úton, amely a vadság korából indul, a rabszolgaságon felépülő polis-demokrácián, a későbbi történelmen át kanyarogva a véres és visszataszító 20. századon át tart – vajon hová is?

Talán a legjobb, ha a polgári irodalomtudomány nálunk is ismert és elismert személyiségét, Jacques Derridát hívjuk ide tanúságtételre. Derrida ezt írja *Spectres de Marx* című könyvében, egy passzusban: „A munkanélküliség, a hajléktalanok serege, a piac anomáliái, a fegyveripar és – kereskedelem, az atomarzenál, az interetnikai háborúk, a terrorista maffiák, a drogzonzorciumok, a nemzetközi jog állapota, a szörnyű tényleges egyenlőtlenség, ma inkább mint bármikor az emberiség történetében [...] az erőszak, a kizárás, az éhség [...] soha nem érintett még ennyi emberi lényt [...] semmiféle haladás nem feledtetheti, hogy soha, abszolút számban soha még ennyi embert [...] nem tettek szolgává, nem éhezettek és nem pusztítottak el a földön.” [3]

De nem a jelen történelmi pillanat terméke mindez. A készülődés a kedvező pillanatra már régóta tart. Van más tanunk is a szóbanforgó ügyben, már félszáz évről korábban, Marx és Derrida között. A szerzőt XI. Pius pápának hívják, aki a *Quadragesimo anno*-ban ezt írta: a „civilizáció normális útja”-ról: „A gazdasági hatalom – és erőkoncentráció a modern gazdaságnak lényegi jegye, olyan gyümölcs, amelyet a gazdasági verseny korlátlan szabadsága termelt [...] ez a szabadság csak a legerősebbeket hagyja meg az élők sorában, azokat, akik mindannyiuk közül a legkíméletlenebbül küzdenek, akik a legkevesebbet sem foglalkoznak a lelkiismeretükkel [...] a gazdaság világa egészében félelmetesen keménnyé, könyörtelenné, erőszakossá lett. Ebből az egyetlen forrásból kétágú folyam tört a felszínre: az egyik a nacionalizmus, vagyis a «gazdasági imperializmus» folyója, a másik meg éppoly átkos halálfolyam: a nemzetközi fináncióke, vagyis a «nemzetközi imperializmus».” [4] Eddig a Szentszék szavai, amelyeket – úgy lehet – a pusztában elhaló sóhajnak tekinthetünk.

Valóságtartalma azonban kétségbevonhatatlan. Eszmélkedésünk záró mozzanataként azt kérdezhajjuk: Miképpen éli meg ezt a szituációt legmodernebb, mai változatában a magyar értelmiség? A verifikáló válasz szinte lehetetlen, hiszen személyekhez kötött, és ha a legkülönbözőbb szakmák mérvadó személyiségeit és a soha szóhoz nem jutó hallgatag tömeget kérdeznők is ki, ezernyi árnyalatban sejlene fel előttünk a válasz: a heves tiltakozástól az egyre mélyülő melankólián, az eufória múltával a naivan törekvők csalódottságán és esetenként kétségbeesésén át egészen a megvásárolt

affirmativitás, a Gottfried Benn által ábrázolt „szoláris elit” cinizmusáig. Ez utóbbi keskeny övezet körül – emberi szeméremből ad hominem soha, sehol meg nem jelölt – émelyítő fluidum terjeng, Derrida fogalmát kölcsönözve – a nagybetűs Gyász árnyai kóvályognak. Ezeket az árnyakat nevezte József Attila egy költeményében egykor „népiszony”-nak. [5]

A marxista irodalomszemlélet hullásával a *történetiség* igénye és a *realizmus* kategóriája is kikerültek az irodalomtudomány figyelmének köréből. Ez annak ellenére így van, hogy pl. maga Umberto Eco figyelmeztetett arra, miszerint a létnek igenis van valamilyen „kemény talapzata”. [6] A hermeneutika történészeként pedig Maurizio Ferraris vonja kétségbe az interpretáció végtelenségének dogmáját, megállapítván, hogy „a lét mint olyan, kívül marad az interpretáció szféráján.” [7] Az un. „werkimmanent” módszerek a kontingencia virtuális filozófiai talapzatára támaszkodva – minden rendkívülien jelentős, az irodalom természetéről referáló értékük mellett – nem hoztak létre valamilyen koherens képződményt. Ez posztmodern korunkban talán nem is illett volna. „Az irodalomtudomány, miközben más tudományokba behatolva parttalanná válik, az újabbnál újabb koncepciók adaptációinak gyors változása és szimbiózisa következtében polemizáló iskolákra és irányzatokra hullik szét” – olvassuk egy irodalomtudományos szakmunkában. [8] Ezt nem kifogásolhatjuk, az indetermináltság filozófiai elmélete jegyében mindez az egykor-volt hegeli-marxi *totalitás elmélet* önkéntelen elutasítása miatt van így. „*Die Welt zerdacht*” (A világ szét van gondolva) – idézik előszeretettel a Gottfried Benn-i axiómát a totalitást tagadók.

Az irodalomtudomány dezideológizálásának heves igénye ugyanakkor világtalanul megy el a tény mellett, hogy a glóbuszt egy minden eddiginél perfekter totalitás fogja vasmarokba: a korábban említett multinacionális fináncsőke mindent átható törvényszerűségei. Az irodalomtudomány kizárólagos formalizálása riadt védekezés a világban s így szeretett hazánkban is jelenvaló – sok vonatkozásban ijesztő – létvalóság ellen; a posztmodern kontingencia pedig a történeti tapasztalat kiiktatása segítségével járul hozzá a tudatok manipulálásához, a világ egységben látása, az individuum helyzetfelismerő tájékozódó képessége és ellenállása megtöréséhez. Eötvös József egykori romantikus intelmét, az „akit nem hevít korának érzeménye” üzenetét ma már nagyon kevesen hallják meg. Az irodalomtudósoknak – úgy tetszik – nem hivatása többé tudni és meghallani a magyar valóság szavát, ez nem az ő ügye. Nincs még finom áttételeken átszűrődő korrespondencia sem a nyers valóság és az elvont elmélet között.

Hivatkozhatnánk persze vizsgálatul, mondjuk a 32. Magyar Filmszemle megfogalmazta gondolatokra, amelyek – mint egy kritikus írja – „gigantikus társadalmi különbségekről, belső-ázsiai falusi viszonyokról, a felfelé kapaszkodás reménytelenségéről” szóltak, [9] ez azonban egy más humán szféra szava, kedvetlenül elháríthatjuk, ne zavarjon bennünket. De van, akit mégis zavar. Igazságos akarok lenni az irodalmár szakmával szemben s ezért sok más példa képviselőjében idézem be egy kitűnő esztétánk legutóbbi keserű szavait: „A mindenkori civilizáció alapkérdésevei állunk szemben; mit csinál az elnyomorodás, a semmivé válás elszenvedőivel? ...a nyelvi és nyelven túli képmutatás, szemforgatás...a nyomor elképesztő mértékével és kiszolgáltatottságában is fenyegető közelségével szemközt agresszíven és önelégülten jelenik meg.” [10] – írja a szerző. Milyen jó lenne, ha ezt a nyelvi immanenciákba menekülők is így tudnák.

De, hogy ne tudják, arról – sajnos – a filozófia gondoskodik. S egyúttal jogosultan arra figyelmeztet bennünket: semmilyen értelme nincs a moralizálásnak. Ebben egyet kell értenünk. Nemrégiben jelent meg Németországban egy tanulmánygyűjtemény,

amelyben Lukács György egyik egykori jeles tanítványa felteszi a kérdést: „Van-e értelme a kultúrkritikának?” Nos, a professzor így válaszol: ”A világ olyan, amilyen. Úgy kaptuk, ahogy adták. Nem tudunk vele mit kezdeni [...] Azt mondanám: Lukács nem tudott a posztmodern megoldással megbékülni [...] Nem maradt más hátra számára [...] mint a kultúrkritika veszélyes útjára lépni, s ez az út [...] *elkerülhetetlenül* a totalitarizmushoz vezet [...] A kultúrkritika arra tesz kísérletet, hogy az Igazság nevében az elnyomottakat a Gonosz ellen fellázza [...] A lázadás azonban – reménytelen, és épp ezért veszélyes is...az elméleti tirannizmus *elkerülhetetlenül* valamilyen politikai tirannizmus elfogadásához vezet [...] ha szociális mozgalomként céljai megvalósítására tör.” ^[11]

Itt tehát készen kapjuk a globalizációs tirannizmus vasakarata előtt ellenállást nem tanúsító, önkéntes alávetettség masszív ideológiáját. Útmutató ez az irodalomtudomány dezideológizálásában hívők számára. Róluk szól „*A negativitás dialektikája*”-ban Horkheimer és Adorno, amikor azt mondják: „az elnyeléssel fenyegetettek az örvényben keresik menekülésüket.” Rövid távon azonban bizonyos, hogy az individuális érvényesülés számára a fenti hívó szó, az önfeladás követése az egyedül üdvös tirannizmus fénykörében – gyümölcsöző lehet. Kéretlen tanulsággul talán elég is ennyi mindabból, amit dióhéjban elmondhattunk.

JEGYZETEK

[1] Marx-Engels: A Kommunista Kiáltvány. Bp., 1948.15-16. [\[vissza\]](#)

[2] Sevardnadze, Eduard: Moj vübor (Az én választásom). Moszkva, 1992. [\[vissza\]](#)

[3] Derrida, Jacques: Marx szelleme. Bp., 1997. 90., 97. [\[vissza\]](#)

[4] Acta Apostolicae Sedis – XXIII. (1931 Magyarul: Az egyház társadalmi tanítása – Dokumentumok.) Szerk.: Tomka Miklós és Goják János. Bp., 1993. 57-104. [\[vissza\]](#)

[5] József Attila: Aranybojtú nyár lóg vállamon. In: JAÖM, Bp., 1952. II. Köt. 39. [\[vissza\]](#)

[6] Eco, Umberto: Kant és a kacsacsőrű emlős. Bp., 1999. 66. (Idézi: Kelemen János: Konvergencia, realizmus, antirealizmus. In: Világosság, 2000. 5. sz.) [\[vissza\]](#)

[7] Ferraris, Maurizio: L'hermeneutice. Roma-Bari, 1998. 58. (Uott, Kelemen János idézésében). [\[vissza\]](#)

[8] Hima Gabriella: Az irodalomtudomány jelenkori irányzatai. Bp., 1999. [\[vissza\]](#)

[9] Gréczy Zsolt: Egy másik világ – szomorú Magyarország. In: Magyar Hírlap, 2002. febr. 10. 12. [\[vissza\]](#)

[10] Balassa Péter: Jómódú barbárság. In: Magyar Hírlap, 2000. dec. 23. 9. [\[vissza\]](#)

[11] Vajda Mihály: Ist Kulturkritik sinnvoll? In: Jahrbuch der Internationalen Georg-Lukács-Gesellschaft. Hrsg. von Frank Benseler und Werner Jung. Bielefeld, 2000. S. 192-193., 197. [\[vissza\]](#)

(*Pillanatkép a hazai irodalomtudományról*)
[Szabolcsi Miklós Emlékkönyv] 2002.

Lukács György Kafkáról

Lukács sohasem írt külön tanulmányt a prágai-német íróról, esztétikai szemléletének mégis a középpontjában állt *Franz Kafka*. Ezért a kérdés esztétikai, ideológiai munkásságának tágasabb összefüggéseiben vizsgálható. Az elemzés koordinátáit az avantgarde jelenségek és a történetfilozófia összefüggései jelölik ki. Ezek sűrítőmánya Lukács *Wider den mißverstandenen Realismus* című kötetében összefoglalt tanulmány-trilógiában tanulmányozható. Ezek *Die weltanschaulichen Grundlagen des Avantgardeismus, Franz Kafka oder Thomas Mann? valamint Der kritische Realismus in der sozialistischen Gesellschaft* címmel jelentek meg. (A magyar kiadásban: *Az avantgardizmus világnézeti alapjai; Franz Kafka vagy Thomas Mann?; A kritikai realizmus a szocialista társadalomban*) ^[1]

Az olvasót nem tévesztheti meg az a körülmény, hogy ezek a kérdések viszonylag későn (1955-56-ban) kerültek kidolgozásra, valamint az sem, hogy a látszólag elkülönülő témakörök egyetlen összefüggő elemzésben egyesültek. A kötetben történt egyesítés több évtizedes munkásság elvi hozadékának összesítése, mintegy a teoretikus munka sűrítőmánya, hosszan érlelődő stúdiumok eredménye, amely nem csupán állapotfelmérés, hanem „visszafelé” is sok mindent bevilágít a jeles marxista esztéta korábbi munkásságában.

Ismeretes, hogy Lukács esztétikai gondolkodásának középpontjában mindvégig a

realizmus fogalma állt. A tízes években, Heidelbergben a német idealista esztétika hatása alatt állt, az 1918-19-es radikális marxista fordulatát követően végig a húszas években aránylag csekélyszámú irodalomtörténeti munka mellett figyelmét a pártpolitikai tevékenység zsurnalisztikus kötelmei kötötték le, valamint a filozófia kérdései, amelyek összefoglalása a marxista történetfilozófia kiemelkedő műve, a *Geschichte und Klassenbewußtsein (Történelem és osztálytudat, 1923)* volt. Ezek főleg a bécsi emigráció idejének termékei. A húszas évek végének konfliktusokkal terhelt pártmunkája és rövid berlini tartózkodás után az 1945-ig terjedő moszkvai emigráció idején visszahúzódott a politikai működés övezetéből a filozófiai és irodalomtörténeti munkálkodás – viszonylag – nyugalmasabb területére, ez azonban valóban csupán viszonylagosan tette lehetővé az elmélyült tudományos kutatómunkát, tekintve a szovjet szellemi élet heves átpolitizáltságára. A Szovjet Tudományos Akadémia Filozófiai Intézetének munkatársaként figyelme előterébe Hegel munkásságának vizsgálata került (monográfiájával 1937-ben készült el), [2] továbbá a marxista esztétikai gondolkodás kialakulásának vizsgálata kötötte le érdeklődését, ennek legkiemelkedőbb hozadéka regényelmélete volt. A *történelmi regény* kéziratát a Hegel-könyvvel ellentétben (amely csak a háború után külföldön, Svájcban jelenhetett meg) részleteiben publikálhatta a *Lityerturnij Krityik* hasábjain.

Ez a folyóirat volt a műhelye az ún. tyecsenyije (Strömung) körnek, itt jelentek meg Lukács irodalmi- és vitacikkei, éles polémiában a hamvaikból feltámadt rappistákkal, az ún. proletárirodalom egykori képviselőivel. A folyóiratot párthatározat szüntette be 1941-ben, ugyanebben évben került Lukács pár hónapra az NKVD börtönébe. [3] De már ezt megelőzően, a harmincas évek közepén éles harcokat vívott a szovjet irodalomban egyre inkább elterjedő dogmatizmus, sematizmus és formalizmus ellen. Az 1937/38-as vitában jelent meg kiemelkedő tanulmánya, amelyet *Es geht um den Realismus (A realizmusról van szó)* címmel publikált. Az ebben az időszakban írt munkái képezik a centrumát az avantgardizmus ellen és a realizmusért folytatott küzdelmének. Itt sűrölja először azokat a problémákat, amelyeket húsz évvel később megjelent művében „teoretikus sűrítményként” prezentál az egy kötetbe foglalt „trilógiában”. Itt foglalja el első ízben központi szerepét Franz Kafka, aki gyaníthatóan *acteur latens*-ként mindvégig jelen volt eszmélkedésében. (Legalábbis 1945 után, hiszen – közismerten – Kafka csak a háború után foglalta el méltó helyét a világirodalmi közgondolkodásban.)

Az idevezető út, a „realizmus széles útja” kidolgozását a valóságban heves polémiák kísérték. A „tyecsenyije” ellenfelei érvelésének kiindulópontja az a marx-i tétel volt (a *Német ideológiá-ból*), miszerint a kapitalizmus ellenségesen viszonylik a szellemi produkció bizonyos fajtáival, így a költészettel és általában a művészetekkel szemben. Ebből egyenesen következett, hogy a társadalmi haladással, s főleg a szocializmus kibontakozásával parallel virágzik fel a művészet, amelyek motorja a leghaladóbb világnézet, a marxizmus. Párhuzamos indíttatású volt ezzel az a főleg Mihail Lifsic által képviselt nézetrendszer, amely Hegelre támaszkodott, s amely szerint a szellemi alkotóművészet a modern korban a folyamatos hanyatlás állapotában van, s ennek kiindulópontja a görög eposz megismételhetetlensége. Hegel szerint a „világ-szellem” (Weltgeist) fokozódó „visszatérése” a gondolati világba a fogalmi létfelfogásnak kedvez. Itt a forrása Lukács ambivalens viszonyának is a hegeli és a marxi vélelmekkel szemben. A 19. századi ún. „nagyrealizmus” alkotásaira, majd az ún. „kritikai realizmus” pozitív idoljára támaszkodva szállt szembe Lukács a „hanyatlás-elmélettel”, másrészt a feltörekvő antirealista áramlatok elleni küzdelemben hallgatólagosan mégis csak elismerte a hanyatlás-elmélet igazát. Munkásságának vezérelve ily módon a realizmusért folytatott és az antirealizmus elleni küzdelem lett.

Csak hogy a „tyeecsényije” ellenfelei, akikhez többek közt Jermilov, Kirpotin, Altmann, William-Wilmont is tartoztak, [4] 1939-40-ben éles támadást indítottak a Lukács-Lifszic iskola ellen. Egyrészt támadták azt a lukácsi tézist, miszerint a nagy művészet, a nagy realizmus (Balzac, Tolsztoj) létszemléletének negatív vonásai járultak hozzá művészi zsenialitásuk kibontakozásához, hiszen ebből az következett volna, hogy a nagy művészek reakciós nézeteik ellenére érték el a realizmust. Ezt az eszmefuttatást kifejezetten a korabeli szovjet irodalom és irodalompolitika elleni támadásnak, a marxista világnézet lebecsülésének fogták fel.

A Lukács-iskola ezzel szemben a realizmus hanyatlását az avantgarde irányzatok térnyerésére vezette vissza, amelyek egyre intenzívebben terjedtek el a formalizmus és a naturalizmus formájában a szovjet művészetben, irodalomban, képzőművészetben egyaránt. Ily módon egy rendkívül kusza tudatállapot bontakozott ki a szovjet közszellemiségben: a Lukács-iskola a korszerű realizmus kibontakozását akár reakciós világnézet alapján is el tudta képzelni, egyúttal küzdelmet folytatott a közvetlenül progresszív világnézetre alapozott tézis-irodalom ellen, amelyben a szovjet irodalmat elmarasztalta, s ezzel gyakorlatilag szembekerült a sztálini-zsdánovi kultúrpolitikával. (Ez a körülmény is cáfolata annak az állításnak, miszerint Lukács a 30-as években hitű sztálinista lett volna.) Egyúttal ő volt az, aki már ekkor Hegel könyvében kifejtette a minden társadalomban, azaz a szovjet társadalomban is jelenlevő ellentmondások elvét.

Lukács avantgardeellenessége tehát történelemfilozófiája összefüggéseiben érthető. Realizmus-koncepciója középpontjában a kiteljesedett Ember állt, úgy ahogy az a német klasszika nagy műveiben megvalósult. Minden ettől eltérő jelenségben az ember lefokozásának, eltorzulásának jelét látta. Ily módon a realizmus kibontakozásával egyidőben egy ellentétes áramlat feltűnését konstataálta., amely a naturalizmus kibontakozásától kezdve a 20. századi izmusokon át egészen a szürrealizmusig terjedő ívet rajzolta fel. Ez volt a Hegel által previzionált hanyatlás íve, amelynek természetesen megvoltak a valóságban is az indítékai. A nagyrealizmus „lealkonyulásának” kezdeteit az 1848. júniusi francia forradalomtól és főleg az 1871-es párizsi kommüntől datálta, tehát amikor a feltörekvő és kiteljesedő burzsoáziával szemben egy új osztály, a proletariátus, mint világtörténelmi tényező lépett színre.

A naturalizmussal kezdődően nem a fejlődés humanista eszménye lett a haladás vezérelve, hanem a hullásé, a hanyatlásé, bármilyen új formai struktúrában. Lukács avantgarde felfogásában nem a különböző iskolák formai jellegzetességei voltak a lényegesek, hanem a tartalmiak. S ezek közt is legfontosabb a szorongás, a félelem (*die Angst*) lelkiállapota. S az avantgarde-ról szóló eszmélkedése során itt lép be fejtegetései középpontjába Franz Kafka. Lukács számára nem az volt a fontos, hogy Kafka expresszionista-e, (mint ismeretes Kafka első munkái expresszionista folyóiratokban jelentek meg) sem az, hogy világképe szürrealista-e (ahogy a szakirodalomban általában tartják.) Lukács szerint: „Az avantgardizmus azonban az eltorzulást a maga torz közvetlenségében tükrözi vissza, hiszen olyan művészi formákat gondol ki, amelyek a művészetellenes tendenciákat az élet egyeduralkodó hatalmaiként jelenítik meg, s így fenomenológiai leírásból objektív valósággá torzítja az eltorzulást, s ennél fogva eltünteti, ontológiailag elhanyagolhatóknak minősíti a valóságosan hatékony ellenerőket és ellentendenciákat.” [5] Ez a meghatározás tökéletesen ráillik Kafkára, hiszen az egész művészetét átlényegítő *szorongás* nélkülözi a feloldást, a kibontakozást mind *A per*-ben, mind a *Kastély*-ban és elbeszéléseiben. Nem a formai jellegzetességek minősítik tehát Kafkát avantgardistává, hanem világképének állapotszerűsége, a benutság a Sorssal szemben, a perspektíva teljes hiánya. S olyan töménységben és olyan kísértetiességgel, amely messze túlmutat az ún. „modernség” illúzióin a tiszta szellemiség honában, azaz George és Rilke horizontján, de túl

helyezkedik el az expresszionisták céltalan lázadásán is. Az „örök” ontológiai kategóriák világában honos Kafka világa, vagyis az „elveszettség” állapotában. Lukács Benn és Heidegger „ősformáinak” antihumanizmusa közelében keresi Kafka helyét a kor szellemi áramlatai között. Az állapotszerűség Benn történelem ellenességének rajzolata, nála ez a valóság lényege. Kafka reménytelen igyekezete, hogy eljusson a Kastélyba, hogy megismerje *A per* bírját, az ellene irányuló vád lényegét, mindez a polgári hétköznap visszfénye, az emberi személyiség eltorzulására vezethető vissza. Lukács mindenekelőtt a naturalizmus indítékaiból magyarázza ezt a tudatállapotot, az örök, elvileg megváltozhatatlan „condition humaine” tételezésére, a perspektívatlanságra, amely változó formában jellemezte az utolsó fél évszázad művészetét. A legszuggesztívebb képviselője ennek az irányzatnak Franz Kafka. Így foglalja össze ezt Lukács György *Franz Kafka vagy Thomas Mann?* című tanulmányában: „A vak szorongás és a páni félelem fogságában rekedt művészet klasszikusa Franz Kafka. Egyedülálló helyét annak köszönheti a mai irodalomban, hogy közvetlenül és egyszerűen, formalista, technicista és modoros ábrázolási eszközök nélkül fejezi ki ezt az életérzést. Az életérzés a maga egyszerű közvetlenségében határozza meg a művészi formát. A megformálásnak ez a módja mintha a jelentős realisták sorába állítaná Franz Kafkát. És szubjektív tekintetben még inkább közéjük tartozik, mert kevés író van, aki olyan eredeti és elemi módon fogná fel és adná vissza a világot, akinél olyan mélyről fakadna a csodálkozás a világ sohasem látott egyszerűségén, mint nála. Ma, amikor kísérletező és sematizáló rutin uralkodik az írókon és olvasóikon, kiváltképpen erőteljes benyomást kelt ez az írói lendület. Költészetének intenzitását még tovább fokozza, hogy nemcsak művészi magatartásában van meg ez a ma már oly ritka nyíltság, hanem kifejeződik művei világának egyszerűségében és magától értetődően is. Ebben rejlik Kafka legmélyebb eredetisége. Kierkegaard mondja: „Minél eredetibb valaki, annál mélyebb a szorongás benne.” Kafka valóban eredeti módon önti formába ezt a szorongást, és azt, amit ellenállhatatlan kényszerrel kivált: az objektív valóság – állítólag – neki megfelelő, őt életre hívó struktúráját és tárgyiasságát. Kafka egyedülálló teljesítménye művészileg nem új formai kifejező eszközein alapul, hanem tárgyi világának, alakjai reakcióinak szuggesztivitást és felháborodást keltő evidenciáján. „Nem a szörnyűségesen ütközünk meg – írja erről Adorno – hanem, hogy a szörnyűség magától értetődő.” „A modern kapitalizmus, mint pokol és az ember tehetetlensége az alvilág borzalmaival szemben – ez Kafka költészetének tartalma.” [6]

És a továbbiakban úgy véli: „Kafka életművét az egész modern művészet jelképévé teszi ez a világnézetté fokozott és emelt tehetetlenségi érzés, a szorongás megrendítő víziója, amelyet a világ valamennyi eseménye és az a meggyőződése eredményez, hogy az ember tökéletesen ki van szolgáltatva ennek a megmagyarázhatatlan és megszüntethetetlen rémületnek.” [7]

Semmi kétség afelől, hogy ez a tudatállapot, ez a „pokoli életérzés” a korabeli kapitalizmus produktuma, noha későbbi történéseket Kafka még csak previzionálni tudott, de ezek a víziók még a harmincas-negyvenes éveken túlmenően, azaz Lukács tanulmánya megírásának idején is érvényesek voltak. (Az azóta eltelt fél évszázad pedig nem csökkentette, hanem inkább növelte ezen víziók szuggesztív jelenlétét.). Nem csoda hát, hogy amikor Lukács igen magasra értékelte Kafka állapotleírását, ugyanakkor nem volt képes elfogadni a hegeli történetfilozófiai koncepció megingását. Hegel eszméje az volt, hogy az emberiség a szabadság és az ésszerűség hona felé tart. Ezt Lukács is így gondolta. Ezért volt kénytelen egy ellenerőt keresni a történelemben és az irodalomban. Ez utóbbi kiemelkedő reprezentánsa Thomas Mann volt, az a polgári író, aki nem utasította el a limine a szocializmust, hanem végső soron a vele való együttélést, a nevezetes koegzisztenciát is lehetségesnek tartotta. Itt keresendők a

lukácsi eszmélkedés azon gyökerei, amelyek mind a két ideológiai térfélen a *kritikai realizmus* érvényességét kutatták.

Lukács nem tagadta tehát az avantgarde irodalom, nem tagadta Kafka ábrázoló-művészetének jogosultságát és érvényességét, így vélekedett: „Nagyon is érthető, hogy a mai kapitalista társadalom élményei, elsősorban az értelmiségieknél a szorongás, az undor, az elveszettség, a kétségbeesés, a megvetés és az önmegvetés stb. effektusait válthatták ki. Sőt, a valóság olyan ábrázolása, amely nem keltene fel ilyen érzelmeket, amely nem tudná formába önteni ezeket az effektusokat, szükségképpen hamis, megszépítő visszatükrözése volna a mai világnak. Nem az a kérdés tehát, hogy megvan-e mindez a valóságban. Hanem csak az, hogy ez-e a teljes valóság? Nem azt kérdezzük, hogy ábrázolni kell-e mindezt. Csak azt, hogy meg kell-e állni ennél? [8]

Lukács úgy vélte: nem lehet megállni ennél az állapotrajznál, keresni kell az ellenállás erőit és azok ábrázolását. Ehhez az impulzusokat kétségtelenül szocialista meggyőződése adta. Lukács több mint egy fél évszázadot töltött el a kommunista munkásmozgalomban. Ez a hosszú idő részben lelkes pártmunkával telt el, részint intenzív ideológiai munkával, tele volt csalódásokkal, sőt üldözésekkel is a párton belül, volt ő messianisztikus rajongó és volt „revizionista”. Volt alkalom, hogy felülvizsgálta, sőt megtagadta korábbi nézeteit. Egy valami azonban állandó maradt életében és életművében. A kommunista párt melletti kitartása s az a meggyőződése, hogy a világkapitalizmus megnyomorítja az Embert és katasztrófához vezet. Történelem-filozófiája kiútja a szocializmus megvalósítása volt. Ennek gyakorlati megvalósíthatóságában csupán élete vége felé kezdett kételkedni. 1955-56-ban, amikor az avantgarde-ról, amikor Kafka és Thomas Mann művészetének ellentéteiről értekezett, ez a végső kétely még nem merült fel benne. Ez a magyarázata annak, hogy az avantgarde művészet dilemmájának feloldását a *perspektíva* jelenlététől remélte. A *perspektíva* problémáját a IV. (keletnémet írókongresszuson fejtette ki részletesen, de esztétikai szemléletének ez korábról is, és később is egyik döntő eleme volt. Konstatálta, hogy mind Kafka, mind Benn, vagy akár Musil felháborodva utasítanak el a *perspektíva* követelményét, mint művészetüktől idegen elemet, mert hiszen ez a kifejtés az előrehaladás rendező elve, a tipikus alakok teremtésének előfeltétele, a realista végkifejlet stratégiáját jelentené. Mindez azonban diametriálisan szemben áll az avantgarde művészet ideológiai szerkezeti elveivel.

Tagadhatatlan, hogy 1955-56-ban írt tanulmányaiban a *perspektíva* még *szocialista perspektíva* volt, a realista művek alaptendenciája a *szocialista realizmus* felé mutatott előre. Feltűnő azonban, hogy már akkor az elméleti fejtegetések mellé nem rendelődött konkrét művek konkrét elemzése, mintha a szocialista *perspektíva* maga is, többé-kevésbé a jövő víziója lett volna. Tág terjedelmet szentelt ugyanakkor fejtegetéseinek arról, hogy a szovjet irodalmi művekben megjelenő jövőkép gyakran a „kincstári optimizmus” jegyeit viseli, a sematizmust teremti meg, ugyanazokat a formalisztikus jegyeket mutatja fel, amelyeket már két évtizeddel korábban, mint az avantgarde formai elemeinek a szovjet irodalomba való beszivárgásaként utasított el. Attól tartott, hogy a szovjet élet ellentmondásai újra antagonisztikussá válhatnak, ha gazdasági voluntarizmusra és szubjektivizmusra támaszkodnak. Ennek a jelei pedig egyre világosabban rajzolódtak ki a szovjet társadalomban és következésképp az irodalomban is. (Elég itt a zsdánovi kultúrpolitika következményeire utalnunk.) Bizonytalán itt találjuk meg a magyarázatot arra, hogy a *perspektíva* elvét kutatva hangsúlyosan Dreiserre, Heinrich Mannra, Thomas Mannra s más polgári írókra is utalt, mintha csak a *szocialista realizmus* idola mellett szemléletében a *kritikai realizmus* is szinte egyenlő helyet foglalt volna el.

Úgy lehet, previzionálta azt az eseményt, az 1963-ban lezajlott liblicei Kafka-kon-

ferenciát, [9] amelynek több neves előadója (Ernst Fischer, Roger Garaudy) kimondták az addig tabunak számító megállapítást, hogy a szocialista társadalomban is jelen van az *Entfremdung*, az elidegenedés s ezzel hallgatólagosan megrendült a szocialista perspektíva legitim jelenléte a marxista művészetelméletben. Lukács majd csak 1968-ban írt *Demokratisierung heute und morgen* című (évekre elhallgatott) művében reflektált a sztálinizmus következményeire [10] és a Szolzsenyicinről írt tanulmányaiban [11] arra is kész volt, hogy az avantgardizmus jegyeit felmutató művekben engedményeket tegyen a realizmus, sőt a szocialista realizmus fogalmi körének tágítására. Nem történt meg ez azonban Franz Kafka esetében, pedig az következetes lépés lett volna, hiszen ő maga deklarálta, hogy az avantgardizmus nem a formai jegyek sajátosságaiban, hanem a művész létszemléletében gyökerezik. Mivel pedig Franz Kafka a 20. század legmélyebb tudati élményének, az elidegenedésnek a Lukács által elismert legnagyobb művésze volt, számára akár a kritikai realizmus kiemelkedő képviselője is lehetett volna.

Minden engedménye ellenére azonban Lukács kitartott történetfilozófiai koncepciója mellett, de már nem érthette meg annak teljes összeomlását. A szocialista rendszer bukásával elveszett a Lukács previzionálta *perspektíva* elve, pontosabban a polgári demokráciák nyújtotta kritikai lehetőséggé zsugorodott. Megmaradt azonban, sőt Kafka korához képest óriási mértékben kiterjedt az a világméretű jelenség, amely – ha hihetünk Lukács analógiájának – alapvető oka volt az avantgarde szellemisége fő elemének. Ez a fenomén *a szorongás, a félelem* – Kafka művészetének legfőbb konstrukciós elve. A világban meglévő óriási szociális feszültségek, etnikai konfliktusok, háborús szituációk, a terrorizmus, az atomfenyegetettség a szorongásnak ma is fő okozói. Így tehát az avantgarde irodalom létezése, sőt kibontakozása szociológiai alapjai megerősödtek. Perspektívának – ha Lukács elméletét reálisnak véljük – megmaradt a polgári demokráciák nyújtotta perspektíva. Visszautalva Lukács 1956-os tanulmánya címére, némi modifikációval azt mondhatjuk: Franz Kafka és Thomas Mann.

JEGYZETEK

[1] Lukács, György: *Wider den mifiverstandenen Realismus* Claasen Verlag, Hamburg, 1958. Magyar kiadás: *A kritikai realizmus jelentősége ma*. Bp. 1985. (A továbbiakban: *A kritikai realizmus*), [\[vissza\]](#)

[2] Lukács György: *Dér junge Hegel – über die Beziehungen von Dialektik und Okonomie*. Europa-Verlag, Zürich und Wien, 1948. Magyar kiadás: *A fiatal Hegel*. Bp. 1976. [\[vissza\]](#)

[3] *Beszédek a Lubjanke – Szledsztennoe gyelo Györgya Lukacsa*. Moszkva, 1999. Magyar kiadása: *Vallatás a Lubjankán – Lukács György vizsgálati ügyiratai. – Életrajzi dokumentumok* Bp. 2002. [\[vissza\]](#)

[4] A mintegy 40 cikket tartalmazó vita eredeti orosznyelvű anyaga és annak általam történt magyar fordítása a Lukács-Archivumban került letétbe helyezésre. [\[vissza\]](#)

[5] A kritikai realizmus, 108. [\[vissza\]](#)

[6] Uott, 109-110. [\[vissza\]](#)

[7] Uott, 47. [\[vissza\]](#)

[8] Uott, 108. [\[vissza\]](#)

[9] Franz Kafka – aus Prager Sicht. Verlag der Tschechoslovakischen Akademie der Wissenschaften, Prag. 1965. [\[vissza\]](#)

[10] Magyarul: A demokratizálódás jelene és jövője, 1988; Ld. ehhez: Illés László: Georg Lukács' Ansichten über die Demokratisierung. In: Sozialismus und Demokratie – Georg Lukács' Überlegungen zu einem ungelösten Problem. Rosa Luxemburg – Stiftung Sachsen, Leipzig, 2002. S. 29-47. [\[vissza\]](#)

[11] Illés László: Georg Lukács' Solschenyzin-Bild. In: Lukács Jahrbuch – 2005. Aisthesis Verlag, Bielefeld, 2005. S. 233-253. Uaz a Kafka-Katern című holland folyóiratban, a 2006. 4. sz.-ban és oroszul a Voproszi lityeraturi 2009. január-februári számában, p. 78-87. [\[vissza\]](#)

[\(Ezredvég, 2006. 12. sz.\)](#)

FÜGGELÉK

Emlékezés múlt időkre

Talán ott kellene kezdenem, hogy 1945 januárjában több ezernyi nyugat-dunántúli levente-társammal együtt az eszelős nyilas hatalom Németországba „evakuált” a közeledő front, a szovjet csapatok elől. Nem tudok arról, hogy valaha, valaki is szót emelt volna az elhurcolt tíz-egynéhány éves leventékért. A helyenként emlékezők legalább is erkölcsi mementót kívántak állítani ezeknek a gyerekeknek, akik valódi áldozataivá váltak a háborút működtető ördögi erőknek. Nemsokára éppen tizenhét éves lettem, amikor hazakerülvén az összeomlott Németországból, Szlovénia felől jövet 1945. augusztus 8-án sötét éjjelen, kifiztyelvén a járőröző szerb granicsárok osztagát, egy kukorica-táblában kúszva értem el a határpatakat és derékig vízbe merülve léptem újra hazai földre. Éjfél után, úgy három órakor zörgettem be házukba; apám megindultam szegény édesanyám csillapíthatatlan zokogással fogadott.

A határ menti kis falú, Szíjártóháza, negyven házával, alig százegynéhány lakosával nagy várakozásban élt akkoriban: a háború viharának elmúltával valódi felszabadulásra várt a szegényparasztság, akik közül nyaranta sokan a távoli Baranyába jártak a nagybirtokokra summás munkásnak, hogy megkeressék télire a kenyérnek valót. (Én magam 12-14 éves koromban gyakorta dolgoztam a lendva-hegyi hercegi erdészetben, a csemetés kertben. Egyébként a lenti polgári iskolába jártam, ahonnan különbözetivel kerültem 1941-ben a zalaegerszegi gimnáziumba. Az öt km-re fekvő rédicsei vasútállomáson szálltam vonatra minden reggel 6 órakor, télen néha olyan hóban éviékéivé, hogy még az út mentét sem láttam, csak ha belecsúsztam. 1945-ben sok minden megváltozott. A kezdődő új világ iránti reménnyel várták a parasztemberek a földosztást. A herceg Esterházy hitbizományt Récicsről irányította Raffensperger úr jószágkormányzó, akit csak nagy ritkán lehetett látni hintójában, amikor kikocsizott ellenőrizni tisztartóit, akik a részesművelésben tartott réteken végezték a „harmadolást”. Ennek most már vége lett, jött egy földmérő, (én vittem utána a láncot), aki is kimérte a falú határában elterülő hercegi szántókat, réteket a parasztembereknek, kinek 2 hold, kinek 3 hold jutott, családja nagyságától függően. Így lettek „földhözjutottak” az én szüleim is, noha igásjószág dolgában, kezdetben nem álltak valami jól. Apám Illés Vendel, felesége, édesanyám Soós Mária.

Talán kétévnyi nyugalmasabb, reményre jogosító időszak következett. 1945 őszén jelentkeztem ismét zalaegerszegi iskolámban. Egy időben albérletben is laktam, de mivel szállásadóim spóroltak a villannyal, emlékszem, nem egyszer az utcai közvilágítás lámpája alatt tanultam, pl. az integrál-számítást. Megváltás volt, amikor bekerülhettem az 1947 februárjában alakult Batsányi János Népi Kollégiumba, amely az ólai templomon túl, egy volt laktanyaépületben kapott helyet. A Népi Kollégiumok Országos Szövetsége (NÉKOSZ) 1946 őszén alakult meg. Ezután az egész országban gomba módra szaporodtak a népi kollégiumok, 1947 tavaszára már 130-ra rúgott a számuk, elősegítvén a szegényparaszti és munkás gyermekek tanulását. A kollégiumokat a pesti Györffy-kollégisták szervezték, akik nem sokkal azelőtt az országos földosztás végrehajtói voltak. Az egerszegi kollégium létrehozásában jelentős szerepet játszottak Pallosi Gyula és Kerek Gábor – Pestről leérkezett – Györffy kollégisták. A kollégium fenntartása nagyrészt „tarhálás” útján volt ekkor lehetséges, azaz intézmények és magánszemélyek csurranó-cseppenő adományaiból. Az igazgató Hegedűs Raymond ^[1] tanár úr volt, aki korábban a gimnázium felső emeletén lakott feleségével,

később Esztergomba költözött. Itt kollégista társaim voltak: az őriszentpéteri Vörös Antal, a későbbi neves történész, a pajzsszegi Pais István, később az ókori filozófia tudósa, Szalay Sándor Zalalövőről, később Gárdonyi Géza életművének kutatója, és még sokan mások. Gimnáziumi tanulmányaink mellett aktívan részt vettünk a jellegzetes kollégiumi „önnevelő” szemináriumokon, rendezvényeken. Emlékezetes maradt az egykori szereplőknek és jelenlévőknek 1947 későtavaszi „bemutatkozásunk” egy műsorral az Arany Bárány szálló nagytermében. A falon, egy transzparensten Illyés Gyula híres „intelme” volt olvasható: „Azt, hogy a nép fia vagy, igazolnod, sejh ma nem azzal kellene: honnan jössz, azzal ecsém, hova méysz.” [2] Lelkesen harsogtuk a Nékosz indulót: „Sej, a mi lobogónkat fényes szelek fújják, / Sej, az van arra írva: Éljen a szabadság! / Sej szellők, fényes szellők, fújjátok, fújjátok, Holnapra megforgatjuk az egész világot!” [3] Vörös Antallal és Hegedűs tanár úr támogatásával kiadtunk egy válogatást Batsányi János költeményeiből. [4]

Az 1947-es választások után azonban elkezdődött a „népi demokrácia” átlényegülése „proletárdiktatúrába”. Éppen a 47-es választások alkalmából ért egy olyan „ütés”, amely azonban eltörpült a későbbiekhez képest. Történt, hogy a választási bizottság felkért – mint afféle „írástudó” diákot –, hogy végezzem a választások lebonyolítása során adódó adminisztrációt. Én tehát a kapott útmutatásoknak megfelelően kértem az ún. „kék cédulát” attól az agitátortól, akit több hónapra előkészítő munkára, azaz propagandára helyezett ki a környékre az MKP. Ekkor reccsent rám durván a falú párttitkára, aki felügyelte a választást: „Nem feladatod a kék cédulák elkérése; majd gondoskodom arról, hogy kivágjanak az iskolából.” Ez volt az első találkozásom az agresszív hatalommal, később még több ilyen leckét kaptam.

Már 1945 őszén lettem elmaradt vizsgáimat, (olaszból Szombathelyen a piaristáknál, mivel zalaegerszegi olasz tanárunk a háború alatt túl messzire ment az olasz *fascio* dicsőítésében, és ezért „kivált” a tanintézményből.) Éppen az olasz tanár volt az, aki – alighogy felvettek a gimnáziumba – egy alkalommal megállított a folyosón és azt mondta: „Hát téged meg honnan szalajtottak, talán Tótországból? – mivel féllábszárig érő nadrágot és bocskort viselsz.” Szavai úgy értek, mint egy ostorcsapás. Képzeltetni, milyen érzés volt ez abban az iskolai közösségben, ahova a város tisztségviselő krémje gyermekei is jártak, a polgármester, a térparancsnok fia stb. Sőt, a háború vége felé a nyugatra szorult arisztokrácia gyermekei, egy gróf Károlyi, egy gróf Andrássy fiú is.

1947 júniusában érettségiztem a zalaegerszegi Deák Ferenc gimnáziumban. Hálával emlékezem vissza Csernay László matematika tanárunkra, Tegzes Ezsébetre, aki a földrajzot tanította, Móra Jánosra, a latintanárra [...] nem is Sorolom őket, noha még többen elevenen élnek emlékezetemben, emlékszem oktatási módszereikre, sajátos gesztusaikra. Diák kollégáim felsorolására sem vállalkozom már, egyre ritkuló osztálytalálkozóinkon egyre fogyatkozó létszámban jelennek meg.

Augusztusban a pesti Györffy István kollégiumban [5] felvételiztem, ez a több napos esemény a nagytényi Gömbös villában zajlott le. Fel is vettek, így módom nyílt 1947 szeptemberében beiratkozni a Pázmány Péter Tudományegyetem bölcsészkarán magyar-német szakra. A Kardos László által irányított Györffy kollégium szelleme, nevelési elvei mindhalálig hálás emlékezetemben maradnak. A Rákosi-Révai vezette diktatúra azonban gyanakodva szemlélte az egyre szélesebben kibontakozó kollégiumi mozgalmat, a párt lehetséges riválisát látta benne, ezért a vezető kollégiumot, a Györffyt 1948-ban feloszlatták. Én az I. kér. Dezső utcai „szakosított”, azaz nyelvi Körösi Csorna Sándor kollégiumba mentem át, innen később negyedmagammal felvettek az Eötvös Kollégiumba. [6] Egy év után, mint tapasztalt kollégistát a XIV. kér., Szabó József utcába telepített Körösi Csoma kollégium igazgatásával bíztak meg.

így csak hallomásból értesültem arról, hogy az Eötvösben, ebben az évben sorra „nyírták ki” az osztályellenségnek minősített kollégistákat. [7]

1950 nyarán az „elitképző” Eötvöst is feloszlatták, a kollégiumok fokozatosan diákszállókká alakultak át. A Művelődésügyi Minisztérium keretében alakultak át az ODKH (Országos Diákjóléti Kollégiumi Hivatal) intézményeivé. Az Eötvös „diákszállóba” mentem én is vissza, miután a NÉKOSZ likvidálása (1948. márc.15) a Körösi Csorna kollégiumot is elérte. De a megelőző évben még súlyos következményekkel járó események történtek. 1949 nyarán, Budapesten zajlott a VIT (Világifjúsági Találkozó), és én sokadmagammal a Mária utcai kollégiumban találtam helyet, mivel az Eötvös épületét a kínai delegáció foglalta el. Itt készültem a szeptemberre halasztott alapvizsgáimra. A Mária utcai kollégiumból mentem haza szüléimhez kétheti pihenésre, Dél-Zalába. Ekkor tettem azt a meggondolatlan, végzetesnek bizonyult megjegyzést egy történész kolléga kérdésére: hova megyek? Mariborba válaszoltam könnyedén. (Ez a város a másik oldalon van, Szlovéniában.) Az azóta elhunyt történész, T. Zs., (később jeles Erdély-kutató), akivel csupán kollegiális köszönő viszonyban voltam, mint később kiderült, akkor elrohant a rendőrségre és feljelentett engem. Ebből született két évvel később a vád, hogy 1949 nyarán én az UDB [8] (a jugoszláv titkosrendőrség) diverzáns-iskoláján tartózkodtam, Zágrábban, Tito-Jugoszláviában. A történész kolléga 1956 őszén kétségbeesve kereste fel Szűcs Jenőt, [9] jó barátomat (szintén történész volt, a magyar nemzettudat kiváló kutatója, később tragikus körülmények közt hunyt el) s azt tudakolta tőle: mit tanácsol, mit tegyen, nem lesz-e baja abból, hogy engem akkor feljelentett? Így tudtam meg Szűcs Jenőtől 1957 tavaszán, mi is történt 1949 augusztusában, ami oly éles fordulatot vágott sorsomba.

1950 júniusában, még a Körösi Csorna kollégiumban kaptam egy Szolnokon feladott gyűrött levelet, amelyet a jugoszláv határővezetből kitelepített szüleim dobtak ki a lezárt marhavagon rácsos ablakán, s valamely jótét lélek, talán egy vasutas felbéllyegezte és feladta címemre. Arról értesültem e levélből, hogy szegényparaszt, földhözjuttatott szüléimét mint „Tito-ügynököket” június 23-án az AVH elhurcolta, s most ismeretlen irányban (mindenesetre kelet felé) viszik őket. (Mint emlékezetes, az 1948. évi Kominform Titót elítélő határozata nyomán [10] a jugoszláv határ egész hosszában 30 kilométeres szélességben ún. „határsávot” létesítettek, ahová csak külön engedéllyel lehetett belépni, s ahonnan 1950-ben sok ezer embert telepítettek ki. (Volt azonban még becsületes ember is a legfelső vezetésben: a kitelepítések megkezdésekor lett öngyilkos – családjával együtt – Zöld Sándor belügyminiszter.) A következő levél már arról tudósított, hogy a „szállítmány” a Hortobágyra érkezett, ahol a szerencsétleneket az óhat-pusztakócs-i Állami Gazdaságban „telepítették le”. [11] Abban a birka-hodályban éltek három évig, amit a Gulyás testvérek *Törvénysértés nélkül* [12] című filmjében lehetett látni a későbbiekben. A közeli Egyekről a gazdaságba bejáró egyik szakmunkás (talán Nagy Józsefnek hívták) – egyáltalán nem veszélytelen – közvetítésével tudtam levélbeli kapcsolatot találni szüleimmel. S egy forró nyári napon, 1950 nyarán elindultam megkeresni őket azon a vidéken, ahol azelőtt sohasem jártam. Egy földrajz szakos kollégám keresett ki egy régi katonai térképet, amelyen jelölve volt Pusztakócs. Az egyeki vasútállomástól vagy 8 kilométerre fekvő tanyaközpontba jutottam a kiégett, szikes pusztaságon áthaladva és megtaláltam szüléimét, akikkel ekkor azonban csak rövid ideig beszélhettem, mert a rendőr-őrsről felfedeztek, kiutasítottak és megfenyegettek: ha még egyszer beteszem a lábam a táborba, akkor „bevágnak oda engem is”. Az ekkor ott töltött rövid idő alatt is sok mindent megtudtam arról: mi is történt? (Később, „konszolidáltabb” körülmények közt újra bejutottam illegálisan a tanyavilágba, amely ekkor gyakorlatilag koncentrációs tábor

volt.) Az ide hurcoltakat „osztályidegen ellenségként” tartották számon, és a legdurvább fenyegetésekkel és fenytésekkel félemlítették meg. Jellemző a viszonyokra és bánásmódra, hogy pl. apámat bűnvádi eljárás alá vonták azzal az ürüggyel, hogy a házuk szérűjén lévő szénaboglyában a nyomozók fegyvert találtak. Szintén az akkor is elvétve meglévő becsületérzés körébe tartozik, hogy apámat a Szolnok megyei bíróság felmentette a vád alól, (ebben a légkörben!), mivel a házkutatás nem a vádlott jelenlétében történt. (Mondanom sem kell, hogy apám semmiféle fegyvert nem rejtegetett, azt – ha volt – a „nyomozók” rejthették csak oda.) Az érkezettek első feladata volt, hogy szinte szerszámok nélkül ki kellett takarítaniuk a majdan szálláshelyükül szolgáló birkahodályt, amelyben bokán felül állt az állatok ürülete. Az ezután leterített szalma szolgált hosszú időre mintegy száz embernek közös alvóhelyül. A viszonyok „rendeződése” után a rabok csoportosan mezőgazdasági munkára jártak, mindig rendőri felügyelet mellett. Ez különös megpróbáltatás volt azoknak, akik arisztokratákként, vagy értelmiségiként nem szokták meg a nehéz fizikai munkát. Anyám a földeken dolgozott, apám a tábor asztalos műhelyében. (Fiatal korában kitanulta a szakmát, dolgozott Nagykanizsán, Sopronban.)

A kitelepítésükről szüleim soha semmiféle hivatalos okmányt nem kaptak; egyszerűen „Tito-kémeknek” minősítették őket, noha semmiféle kapcsolatuk a jugoszláv határ túloldalán, Radamosban élő, igen távoli rokonokkal sem volt. Az ún. Kominform-határozat után (1948) a Magyarországról szított ellenséges propaganda légkörében alakult ki az a hisztérikus hangulat, amely szinte hadiövezetté változtatta a déli határsávot. Gyakran előfordult ott lövöldözés is. A mesterségesen szított félelem agresszív indulatokat szült, a védelmi hatóság betonutakat, laktanyákat, bunkerekét telepített a Mura és a Dráva lápos, ingoványos árterületén. Ennek során került sor a kitelepítésnek nevezett, emberiség-ellenes, hivatalból elkövetett köztörvényes bűncselekményekre is. Az egyik ok a termelőszövetkezetek erőszakolt megalakításával szembeni ellenállás megtörésének igyekezete volt, ezért kellett a paraszti lakosságot megfélemlíteni. De szerepet játszott a büntényben a „szövetségessel való rivalizálás” is, vagyis a Nemzeti Parasztpárt félre szorítása. Így kitelepítették Ihász Sándort is, aki a lenti-i járás parasztpárti szervezete elnöke volt, de a párt több más tagját is elvitték.

Apám különösen szálka lehetett az MKP szemében, mivel az 1947-es választásokon, a Parasztpárt megyei listáján a 39. volt, és kétségtelenül az ő szervező munkája nyomán történt, hogy a Barankovics-párt által uralt Zalában, Szíjártóházán a Parasztpárt győzött. Ez kiváltotta a helyi MKP párttitkár féltékenységét. Ezek voltak az általános politikai szempontok.

De mi volt vajon a vétke szomszédunknak, a szintén szegény sorsú Darabos Józsefnek, akit a politika soha sem érdekelt, minden örömét négy gyermekében és néhány kaptárnyi méhesében lelte. Igaz, legidősebb lánya, Jolán, a határon túlra került, Göntérházára ment férjhez. Vagy elég ürügy (indok) volt-e a Magyar család kitelepítésére, ahol a férjet még 1934-ben (!) távolították el igen alacsony beosztásából a csendőrségtől italozása miatt.

A helyi „kivitelezés” azonban konkrét személyek tevékeny közreműködésével zajlott le, s ebben a személyi gyűlölködések és érdekek játszották a fő szerepet. A falú legszegényebbjéhez tartozó apám esetében az, hogy a Nemzeti Parasztpárt híveként 1945-ben nem volt hajlandó belépni a kommunista pártba, amelynek helyi párttitkára (Sz. P.) levanteoktatóként ugyan híven kiszolgált a Horthy-rendszert (a vele egy házban lakó öccse volt a nyilas faluvezető), majd az oroszok bejövetele után hirtelen eszébe jutott 1919-es „vörös” múltja (amiért annak idején kitiltották Budapestről), és ritka erőszakossággal szervezte pártját, azaz túlteljesített, láthatóan ott kívánta folytatni, ahol negyedszázaddal korábban abbahagyta. Egyik hű (és hírhedten részeges)

segítőtársával (H. J.) együtt, pár nappal a kitelepítés előtt a Lentiben történt „eligazításról” visszatérve bekiabálták apámnak: „Most aztán elintéztük az Istók Vendelt, a nép ellenségét!” A „nép ellensége” szlogenje akkoriban igen divatos volt az üldözések során.

A fenyegetés következménye valóban, pár nap múlva, be is következett. Éjjel három órakor törtek rá szüleimre, s a legszükségesebb motyóik összeszedése után, három másik szerencsétlen, szegényparaszti családdal együtt kihajtották őket a rédicsi vasútállomáson várakozó szerelvényhez. A hátrahagyott állatokat, a szegényes berendezéseket és egyéb javakat a következő napokban kirendelt helybeliek „leltározták” és a hatóság osztotta szét különböző „rászorultaknak”. (így kapott pl. a gutorföldei jegyző is két télikabátot, így kapta meg a lenti pártbizottság egyik tagja bútorainkat, egy Zalaszentgrót melletti termelészövetkezet 3 tehenünket, és a helybeli párttitkár „sajátította el” szüleim földosztáskor kapott földjét.) Mivel Pesten, kollégiumban lakván, nem tudtam új könyveimet elhelyezni, azokat minden alkalommal hazavittem, (már akkor is lelkes könyvbarát voltam), nos, most ezt a könyvtárat szekérderekra hányták és beledobálták a Lentin átfolyó Kerkába. Mint megtudtam, a kutyánkat, amely napokig a környéken vonítva kereste gazdáit, könyörületből egy vadász lőtte le. A többiekhez hasonlóan, szüleimnek is idős korukra kemény munkával összegyűjtött kis vagyonkáját gyakorlatilag kirabolták, ők maguk pedig egy szál ruhában földönfutókká váltak.

Nem kívánom visszaemlékezésemben teljes név szerint megemlíteni (és ezzel megörökíteni) azokat a helyi párt és tanácsi személyeket, akik túteljesítő buzgalommal segédkeztek szegényparaszti sorstársaik tönkretételében, az állatias felsőbb szervek utasításainak serény végrehajtásában. A kitelepítések későbbi feloldása után ezekért a jogszabállyal leplezett (vagy anélkül végrehajtott) köztörvényes bűncselekményekért soha senkit nem vontak felelősségre. Nem várhatja hát senki tőlem, hogy akárcsak lélekben is megbocsássak nekik; s mivel már mind a temetőben nyugszanak, nem kívánhatom nekik az ősi egyházi kívánsággal, hogy legyen nekik könnyű a föld.

Az 1953-as Nagy Imre-féle kormányprogram során felszámolták a kitelepítettek táborait; de tilos volt számukra visszatérni eredeti lakóhelyükre, valószínűleg azért, nehogy jelenlétükkel megzavarják üldözőik lelki nyugalomát. De hová is mentek volna vissza, hiszen kényszerűen elhagyott házukból még az ablakkereteket is kiszedték valakik; Szíjártóházán szüleimnek a szó szoros értelmében nem maradt semmijük. Így aztán a tábor feloszlata után a Pest melletti Dunaharasztiiban találtak egy düledező vályogház egy kis szobájában új „otthont”, majd megvásároltak egy, az 1956. január 25-i földrengés során erősen megrongálódott házacska, s azt újjáépítve váltak haraszti lakosokká. Innen jártak el dolgozni Pestre, apám egy asztalosműhelybe, anyám pedig egy üzemi konyhára. De lelki békéjüket sohasem találták meg többé.

Apámmal véletlenül éppen az 56-os események napjaiban, juttatott földjei ügyében lent jártunk Szíjártóházán, de Lentiben semmit sem tudtunk elintézni, mivel akkor a hivatalokban nem találtunk senkit. Két hétig voltunk lent a faluban, apám nővérénél laktunk. Az ottaniak természetesen felzaklatva élték meg ezeket a napokat, a rádióból hallgatták a pesti eseményeket. Az említett párttitkár mindenestre elmenekült a gáborjánházai erdőbe, és csak november 4-e után került elő. Apám 1957-ben is felkereste faluját, de éber ellensége, a nevezett párttitkár rendőri kísérettel távolíttatta el újra szülőföldjéről. A Lenti Járási Hivatal pedig írásban értesítette, hogy „ellenforradalmi” tevékenysége miatt földügyével a továbbiakban nem foglalkoznak. A párttitkár tehát nyugodtan használhatta tovább apámnak a földosztáskor juttatott földjét. Apám ezután már soha többé nem tette be lábát a faluba, ahonnan kitaszították. Megkeseredve halt meg 1962-ben; anyám 21 évvel túlélte őt, most mindketten a dunaharaszti temetőben, idegen földben nyugszanak, távol szülőföldjüktől.

Talán érdeklí e krónika olvasóját, mi lett gyermekeik sorsa? Bátyám 1945 júliusában Pesten egy rejtélyes szerencsétlenség következtében meghalt, most ő is Dunaharasztaban van eltemetve. Én a lenti polgári iskola, majd a zalaegerszegi gimnázium elvégzése után – ahogy már említettem – Pestre kerültem és a Györffy István kollégium tagjaként egyetemre jártam. 1951 tavaszán kezdődött a szüleimmel történetekre és saját „cselekményeimre” hivatkozással az én „ügyem”, amit Békéi Józsefné egyetemi párttitkár és Kékes Andor tanulmányi osztályvezető asszisztálásával Berzsák Béla és Hrabecz József egyetemi hallgatók (a valóságban az AVH ügynökei) intéztek. (Az egyetemet terror alatt tartó Berzsák testileg is nyomorék volt, lelki eltorzulása talán erre vezethető vissza. Furcsa módon „segédje”, Hrabecz is, őt a salgótarjáni üvegyárban érte egy baleset, egész arca egy összeégett sebhely volt. Róla mesélte el nekem Mátrai László a filozófia tanára, az Egyetemi Könyvtár későbbi igazgatója, hogy amikor egy órán a felvilágosodásról, a Nagy Francia Forradalomról beszélt, felugrott a padosorokból egy bizonyos Brabecz (sic!), és emelt hangon kioktatta a professzort: Nagy Forradalom csak egy volt: a Nagy Októberi Szocialista Forradalom!) Képzeltető, milyen légkör uralkodott akkor az egyetemen. Én akkor a nyelvi intézetek bizottságának elnöke voltam. Berzsák pl. egy alkalommal felszólított: állítsak össze egy 10-12 főből álló listát az államvizsgák előtt álló német szakos hallgatókról, akiket soron kívül el kell távolítani az egyetemről Ezt kategorikusan megtagadtam. Ezt követően, megalázó és megfélemlítő procedúrák, kihallgatások és fenyegetések sora után, közvetlenül államvizsgáim előtt az egyetemi fegyelmi bizottság – mint a néphatalommal szemben ellenséges elemet – kizárt az ország összes egyeteméről. Visszaemlékezem erre a fegyelmi: mint vonult el előttem, aki az előszobában várakoztam, félre fordított fejjel B. L., a magyar irodalom tanára, akivel pedig jó viszonyban voltam, és T. L. dékánra, akit az Egyetem téri rendház templomából láttam kijönni, amikor a fegyelmi tárgyalásomra sietett. Rendkívül nagy tudós volt, kedves ember, ő volt a bizottság elnöke. De hát mit tehetett, a rendszer megnyomorította a becsületes embereket is. A „kiirtásomra” ezután összehívott kari gyűlés azonban (óriási dolog volt ez abban a légkörben) *nem* szavazta meg a kizárásomra tett előterjesztést, amely felsorolta összes bűneimet: szüleim kitelepítését, UDB-s diverzáns múltamat (?), olyan egyetemi hallgatók pártfoglalását, akiket egyidejűleg a kizárás fenyegetett. Ennek ellenére a felsőbb instanciák 1951 májusában eltávolítottak az egyetemről. Ezt követően közel nyolc éven át a Csepel Művekben dolgoztam, – későbbi feleségemnek a gyárban dolgozó nővére segített be oda –, mint vas- és fémesztergályos, miután elvégeztem egy átképző tanfolyamot. A csepeli Királyerdőben laktam egy komfort nélküli házban, innen jártam be kerékpáron a gyárba. A Rákosi-rezsim légkörében ekkor – úgy éreztem – lezárult körülöttem a világ. Nem műkedvelő voltam az üzemben, hanem egy munkásközösség tagja, vélhetően életem végéig. Furcsa módon, ezt nem szerencsétlenségként éltem meg, fiatal voltam és érdekelt, amit csináltam. Eleinte három műszakban dolgoztunk, de aztán Pék János váltótársunk valamilyen szakszervezeti iskolára ment, mi pedig Balázs Gáborral, a szakma valóságos művészeivel kettesben maradtunk a gépnél, egy WM 300-as esztergapadnál. 1951-52 az ún. „feszített öt éves tervek” ideje volt, több mint egy éven át 12 órás váltásban dolgoztunk, egy évben talán 2-3 szabad vasárnapjal. Az eredmény pedig az lett, hogy Balázs Gabi bácsi értő oktatása mellett – azt hiszem – alaposan megtanultam a szakmát, „osztályidegen” létemre háromszor kaptam meg a sztahanovista csillagot. Nagy szó volt ez akkor, hiszen ugyanabban az üzemrészben dolgozott a két híressé vált sztahanovista, Muszka Imre és Bordás András.

Még ma is jóleső érzéssel gondolok vissza azokra az élményekre, amikor egy-egy 12 órás műszak után reggel 6 órakor megelégedéssel néztem rá a csillogó-villogó kúpkerékekre a gép végénél, ezeket én munkáltam meg, én alkottam. Egy keresztútnál

állt a gépünk, a reggeli műszakra érkezők alig tudtak átjutni a fémforgács halmokon. 1953-54-ben, amikor lazult némileg a „hajrá” beiratkoztam levelező hallgatóként a Vendel utcai gépipari technikumba. Nagyon távoli perspektivaként felsejlett előttem a Műegyetemre bejutás lehetősége.

1955-ben azonban engedélyezték az egyetem befejezését, magyar-német szakos tanári oklevelet kaptam, amivel visszamentem a Szerszámgépgyár Fogaskerék üzemébe dolgozni, még újabb három évre, mivel egy instancia szerint „magyar szakos tanárokkal Dunát lehet rekeszteni.” így tehát letaszítottak a munkásosztályba, amely pedig egyúttal az uralkodó osztály volt – állítólag. Egy alkalommal bent jártam az egyetemen, és találkoztam Lutter Tiborral, az angol tanszék vezetőjével, korábban az Eötvös kollégium igazgatójával, aki aggodalmasan körültekintve bevont szobájába és bocsánatot kért, amiért nem állt ki mellettem a tortúrák során, de mint mondta: „én is féltém.” Volt egy másik tanár is, Pándi Pál, aki szintén bocsánatot kért tőlem, noha nem neki volt erre a leginkább oka. Azok azonban, akik tevékenyen részt vettek üldözésemben, sohasem kísérelték meg, hogy kezet nyújtsanak, igaz, nem is fogadtam volna el.

Volt egyetemi pályatársaimmal csak ritkán és véletlenül találkoztam, évek múltak el, hogy nem léptem át a Nagykörút vonalát. Nem egy volt köztük, aki elfordította a fejét, amikor meglátott. A leginkább az fájt, amikor hírül vettem: legjobb barátomat azzal a feltétellel vették fel a pártba, ha engem nyilvánosan megtagad. És ő ezt megtette. Az egyetlen, aki – dacolva a kizárással való állandó fenyegetettséggel – mindvégig hűségesen kitartott mellettem, menyasszonyom Strauss Ilona, későbbi feleségem volt. 1954-ben házasodtunk össze. 1956 nyarán aztán rehabilitáltak, közölték velem, hogy semmi sem igaz abból, amit ellenem felhoztak.

1958 őszén „utánam nyúltak” régi egyetemi pályatársaim és így 1993-ig a Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézetének munkatársaként, tudományos titkáráként, később osztályvezetőjeként dolgoztam. Egyidejűleg 1960-tól a *Nagyvilág* c. folyóirat kritikai rovatát szerkesztettem. Közben 1970-75 közt az országos hatáskörű Petőfi Irodalmi Múzeum főigazgatója voltam, s folytattam irodalomtörténeti tudományos munkámat. Mint pártönkívüli főigazgató a Minisztérium és a Pártközpont, gyakran személyesen Aczél György folyamatos vegzálása közepette igyekeztem dolgozni, a korábban teljesen lezüllött múzeumot a szakterület elismert intézményévé fejlesztettem. Miután már nem tudtam elviselni az állandó tortúrákat, 1975 december végén visszatértem az akadémiai intézetbe. Intézeti éveimben német, orosz és francia nyelvtudásomra támaszkodva bejártam fél Európát, Párizstól Rómáig és Berlintől Moszkváig; több irodalomtörténeti tárgyú könyvem jelent meg és több száz tanulmányom magyar és idegen nyelveken. Az Akadémián szereztem meg tudományos minősítésemet is. Nyugdíjazásom után, 1994-től 2004-ig a Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi kara Német irodalmi tanszékének tanára voltam. Itt is habilitáltam, 1997-ben.

1965-ben József Attila díjjal tüntettek ki. 1987-ben megkaptam az Akadémia Díjat, 1988-ban a SZOT díjat, és 2005-ben a Magyar Köztársaság Arany Érdemkeresztjét.

Főbb irodalomtudományos munkáim: Józanság és szenvedély (1966), A megőrzött utópia (1988), Üzenet Thermopüléből (1999). Publicisztikai kötetem *A küzdelem értelme* (2010). Szerkesztettem többek között: Tanulmányok a szocialista irodalom történetéből. I-VI. kötet (1962-1985), Befunde und Entwürfe (Berlin, 1984), Vita az expresszionizmusról (1994), Hungárián Studies on György Lukács (Bp. 1994.), Mítosz és utópia (1995) című műveket.

(Itt kell, úgy érzem, egy lényeges körülményt megvilágítanom: feltűnhet az olvasónak életrajzomban, hogy miután mindez velem és szüleimmel megtörtént, mégis

stúdiumaim egyik fontos tárgya a két világháború közti emigráció, és a hazai, illetve nemzetközi szocialista irodalom lett. Ennek egyszerű a magyarázata: az foglalkoztatott, hogy nyomára jussak: mi volt az az ördögi, bűnös erő, amely kiforgatta eredeti értelméből a szociális gondolatot, amely pedig jelen volt az európai örökségben, a Spartacus-féle rabszolgalázadástól, az őskeresztényektől kezdve, az eschatológikus álmódozáson, az utópistákon, a parasztháborúkon, a Nagy Francia Forradalmon, az 1848-as forradalmakon át mindig és mindenütt s amelynek célja az emberiség felszabadítása volt a rabszolgaságból, a kizsákmányolásból és a jogfosztottságból. És én ezekhez a szabadságeszmékhez hű maradtam, miközben mélyen elítéltem és megvettem azokat, akik visszaélve ezzel az eszmével diszkreditálták azt, üldöztek engem, földhözragadt szegény szüléimét, és mások ellen még szörnyűbb bűncselekményeket követtek el.)

Az 1956 óta eltelt negyven év során én magam sem jutottam el szülőfalumba. Erre csak 1996 nyarán és 1997 tavaszán került sor. Valamilyen ellenállhatatlan érzés vonzott vissza, tulajdonképpen a búcsúvétel tudatalatti szándéka. Jóleső érzés volt találkozni egykori – megfogyatkozott számú – barátommal, köztük is elsősorban Szabó Ferencsel, akikkel hajdanán együtt koptattuk a zalaszombatfai elemi iskola padját, tanítónőnk, Tüskéné Horváth Etelka szeretetreméltóan erélyes oktatásán nevelődve.

A szülőfalumról négy évtized után kelt benyomásaim nagyon ellentétesek voltak: örömmel láttam a falúközpont ízléses kialakítását, az aszfaltozott utakat, a telefonhálózatot, a villanyvilágítást, az autóbusz-közlekedést – ez mind nem volt fél évszázaddal ezelőtt. De lehangolt a lélekszám erős megfogyatkozása, a félig-meddig romokban heverő házak látványa, amelyeket elhagytak egykori lakóik, a valamikori épült rétek, legelők elhanyagolt állapota.

A falú kültekén, a Kükecen állt – azóta elbontott – házunk helyén a telket felverte az elvadult növényzet, de megmaradt még néhány korhadó kerítésoszlop, kerítés-szögesdrót foszlány. És az egykori csenevész kis almafák azóta nagyra nőttek. A szintén elhurcolt szomszédunk, Darabos Józsefék házát is benőtte a vadon, csak a megromgált falak álltak, az üres ablakhelyeken átfütyült a szél. Ezeken a helyeken a pusztulás, az elmúlás hangulata csapott meg; s a boldog gyermekkor sok-sok emléke tolt fel gondolataimban, és annak tudata, hogy mindez visszavonhatatlanul elmúlt, és megrendítő tragédiák közepette múlt el.

Szülőfalumtól ily módon fájdalommal vettem búcsút, s azzal a kívánsággal, hogy lakói boldoguljanak a jövőben, és sohase felejtse el azt, ami egy sötét, embertelen korszakban sorstársaikkal történt, s őrizze meg az emlékezéssel együtt a legfőbb tanulságot: az embertársaink iránti szolidaritást és szeretetet.

JEGYZETEK

[1] Hegedűs Raymond magyar-német szakos középiskolai tanár, 1947-ben megszervezte a Batsányi János Népi Kollégiumot; 1948-50 között a zalaegerszegi gimnázium tanára volt. [\[vissza\]](#)

[2] Az idézet Illyés Gyula: Versek egy népfira c. művéből való. Nyugat, 1936. 9. sz. [\[vissza\]](#)

[3] Az indulót egy moldvai csángó népdal dallamára Jankovich Ferenc költő írta 1946-ban. [\[vissza\]](#)

[4] A könyv címlapjának fotója látható „A fényes szelek nemzedéke” című kiadvány 199. számú illusztrációján. Budapest, 1980. I. Köt. [\[vissza\]](#)

[5] A Györffy volt az első népi kollégium, amely még Bolyai kollégium néven 1939-ben alakult, 1942-ben vette fel a neves néprajzkutató nevét. A háború után motorja lett a népi kollégiumok szervezésének, a NÉKOSZ megalakításának, tagjai részt vettek a földosztás lebonyolításában. [\[vissza\]](#)

[6] A párizsi École Normal Superieur mintájára még 1896-ban alakult intézmény, amely a magyar humán értelmiség több generációját bocsátotta szárnyra. [\[vissza\]](#)

[7] Részletesen ír az itt történekről Szász Imre Ménesi út című dokumentum-regényében. (Bp. 1985). Ld. még Fodor András: A Kollégium. Napló, 1947-1950. (Bp. 1991.) c. művét. [\[vissza\]](#)

[8] A jugoszláv titkosrendőrség, Uprava Drzsavne Bezdbednoszti = Államvédelmi Igazgatóság, az ÁVH rokon testületé. [\[vissza\]](#)

[9] Szücs Jenő (1928-1988) történész, a magyar nemzettudat kiváló kutatója. [\[vissza\]](#)

[10] 1948 júniusában – mivel Sztálin nem tűrte a szocializmus különutas építését – Jugoszláviát kizárták a Kommunista és Munkáspártok Tájékoztató Irodájából. [\[vissza\]](#)

[11] 1950 és 1953 között a Hortobágyon létrehozott 12 zárt tábor egyike a pusztakocsi. [\[vissza\]](#)

[12] Gulyás János és Gulyás Gyula 1982 és 88 között készült filmszociológiája a hortobágyi munkatáborok világáról. A film az 1988-as Filmszemlén a dokumentum kategóriában fődíjat kapott. [\[vissza\]](#)

(In: „Sívó évek alján” Zalaegerszeg. 2006.)

ISSN 1216-18-61
ISBN 978-963-08-0336-6

Felelős kiadó a szerző

Felelős szerkesztő Tabák András

2010 Vasas-Köz Kft. Nyomda
Felelős vezető Badó Géza

Terjeszti a Könyvtárellátó Közhasznú Társaság
